

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 2 (101) 2023
Частина 2

Харків 2023

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових
видань України (наказ
Міністерства освіти і науки України
від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України
від 06.03.2015 № 261)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 8 від 27.06.2023

Редакційна колегія:

Л. В. Могилевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **Л. С. Кацапал** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відпо-відальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузьль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головки** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікіничук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – д-р істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. В. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокуренко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Гільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Шивець** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського уні-верситету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2023

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 2 (Vol. 101) 2023

Part 2

Kharkiv 2023

*The collection belongs to the category
“B” of the List of scientific professional
editions of Ukraine
(order of the Ministry
of Education and Science of Ukraine
dated from March 17, 2020, No. 409)
and is a professional edition in the
field of juridical science*

Recommended for publishing
and distribution through
Internet by the Academic
Council of Kharkiv National
University of Internal Affairs,
protocol No. 8 dated from
June 27, 2027

Editorial Board:

L. V. Mohilevskyy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhaferova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Katsalap** – Ph.D. (KhNUIA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUIA); **K. L. Buhaichuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUIA); **P. C. van Duyne** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUIA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Lazariiev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Doctor of Historical Science, Associate Prof. (KhNUIA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research (KhNUIA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUIA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. D. Pcholkina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. V. Voitsikhovskyy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство;
ІСТОРИЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

Васильєв С. В.
Правове регулювання повноважень працівників міліції УСРР
у 20-х рр. ХХ ст. 13

Гончаренко Л. Л.
Конституційна реформа України 2016 року та її вплив
на розвиток правової системи держави 24

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Колобиліна О. О.
Теоретико-правова характеристика принципів цивільного права..... 30

Науменко К. С.
Поняття, ознаки та види цивільних правовідносин..... 36

Скриннікова К. О.
Лікарська (медична) помилка: поняття та причини її виникнення 42

Степаненко Т. В.
Юрисдикційний імунітет держави: еволюція доктрини 55

Чалий Ю. І.
Режими диспозитивності у правовому регулюванні
договірних відносин..... 72

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Лисенко І. В., Лисенко А. М., Перевалова Л. В.
Проблеми правового регулювання стартапів в Україні 84

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Вереїтін С. В.
Зміст контракту як різновиду трудового договору..... 96

Колотік А. С.
Генеза правового регулювання соціального забезпечення
поліцейських в Україні 109

Свердлін К. Ю.
Поняття та стан правового регулювання кадрового забезпечення
Державної кримінально-виконавчої служби України 123

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Бугайчук К. Л., Моргунів О. А.

Актуальні напрями вдосконалення адміністративно-правових та організаційних засад діяльності закладів вищої освіти МВС України, які готують поліцейських, з урахуванням вимог воєнного стану136

Маркова О. О.

Оскарження адміністративного акта в межах адміністративної процедури: порівняльно-правовий аналіз151

Музичук О. М., Комзюк А. Т., Найда В. О.

Форми взаємодії підрозділів Національної поліції з громадськістю в умовах воєнного стану163

Попова Л. М., Хромов А. В.

Особливості правового регулювання архівних інформаційних ресурсів у сфері дослідження розвитку ракетно-космічної галузі172

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Абламський С. Є., Колесник М. О.

Сутність та ознаки злочинів у сфері службової діяльності181

Ткаченко П. І.

Посилення відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби у світлі актуальних кримінально-правових проблем189

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Балац Р. М.

Стандартизація доказування слідчим суддею при реалізації ним повноважень з розгляду клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій201

Горбунова К. В.

Спосіб і засоби вчинення незаконного полювання як обставини доказування у кримінальному провадженні (на матеріалах судової практики)213

Кисельов В. М., Бутович О. І.

Особливості призначення та проведення судових експертиз в умовах воєнного стану224

Матус В. В., Абламська В. В.

Сутність, мета і завдання досудового розслідування: теоретико-правова характеристика231

Піддубна А. В.

Система процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування 239

Соловйова О. Є.

Процесуальний статус учасників кримінального провадження як засіб забезпечення прав і законних інтересів..... 249

Фоміна Т. Г., Пчеліна О. В.

Особливості прийняття процесуальних рішень під час досудового розслідування резонансних злочинів сексуального характеру, вчинених щодо дітей 257

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Василенко М. Є.

Незалежність нотаріуса під час учинення нотаріальних дій..... 269

Климчук Д. В., Ігнатов С. В.

Застосування технології концентрованого навчання у професійній підготовці судових експертів..... 275

Моїсеєнко О. С.

Мета, предмет і завдання судової медицини..... 282

Нікітін А. А.

Діяльність Національної поліції України у сфері забезпечення національної безпеки..... 289

Лук'яненко С. В., Прібиткова Н. О.

Актуальні питання кримінологічної характеристики наркоманії в Україні..... 301

Музичук Е. О.

Сутність та особливості корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу..... 307

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Демиденко Н. М., Білоус Т. Л.

Поняття, предмет і метод юридичної психології..... 317

Харченко С. В., Сіроштан А. О.

Трансформація ціннісно-сенсової сфери курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських 324

НАШІ АВТОРИ 335

ДО УВАГИ АВТОРІВ 338

Періодичні наукові видання Харківського національного
університету внутрішніх справ338

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW;
HISTORY OF LAW AND STATE

Vasyliiev S. V.

Legal regulation of the police officers' powers of the Ukrainian SSR
in the 1920s of the XX century (*Ukr*) 13

Goncharenko L. L.

Constitutional reform of Ukraine in 2016 and its impact
on the development of the legal system (*Ukr*) 24

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Kolobyliina O. O.

Theoretical and legal characteristics of the civil law principles (*Ukr*) 30

Naumenko K. S.

Concept, features and types of civil legal relations (*Ukr*) 36

Skrynnikova K. O.

Medical (doctor's) error: concept and causes of its occurrence (*Ukr*) 42

Stepanenko T. V.

Jurisdictional immunity of the state: evolution of the doctrine (*Ukr*) 55

Chalyi Yu. I.

Regimes of dispositivity in the legal regulation
of contractual relations (*Ukr*) 72

COMMERCIAL LAW; COMMERCIAL PROCEDURAL LAW

Lysenko I. V., Lysenko A. M., Perevalova L. V.

Problems of legal regulation of start-ups in Ukraine (*Ukr*) 84

LABOR LAW; SOCIAL GUARANTEEING LAW

Vereitin S. V.

Content of the contract as a type of employment contract (*Ukr*) 96

Kolotik A. S.

Genesis of social security regulation for police officers in Ukraine (*Ukr*) 109

Sverdlin K. Yu.

The concept and current state of legal regulation on staffing
of the State Criminal Executive Service of Ukraine (*Ukr*) 123

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Buhaichuk K. L., Morhunov O. A.

Current directions for improving the administrative, legal and organisational principles of the activities of higher education institutions of the MIA of Ukraine which provide police training, taking into account the requirements of martial law (*Ukr*).....136

Markova O. O.

Administrative act appeal within the administrative procedure: comparative legal analysis (*Ukr*).....151

Muzychuk O. M., Komziuk A. T., Naida V. O.

Forms of interaction of units of the National Police units with the public under martial law (*Ukr*).....163

Popova L. M., Khromov A. V.

Peculiarities of archival information resources legal regulation in the field of research on the development of the rocket and space industry (*Ukr*).....172

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Ablamskyi S. Ye., Kolesnyk M. O.

Essence and elements of crimes in the sphere of official activity (*Ukr*).....181

Tkachenko P. I.

Strengthening liability for unauthorised abandonment of a military unit or place of service in the light of current criminal law issues (*Ukr*).....189

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Balats R. M.

Standardisation of prof by investigating judges when exercising their powers to consider requests for permission to conduct procedural actions (*Ukr*)201

Horbunova K. V.

Methods and means of committing illegal hunting as circumstances of proof in criminal proceedings (based on case law) (*Ukr*).....213

Kyselov V. M., Butovych O. I.

Peculiarities of appointing and conducting forensic examinations under martial law (*Ukr*)224

Matus V. V., Ablamska V. V.

Essence, purpose and objectives of pre-trial investigation: theoretical and legal characteristics (*Ukr*).....231

Piddubna A. V.

The system of procedural guarantees of the participants' rights
in criminal proceedings during pre-trial investigation (*Ukr*) 239

Soloviova O. Ye.

Procedural status of participants in criminal proceedings as a means
of securing rights and legitimate interests (*Ukr*) 249

Fomina T. H., Pchelina O. V.

Peculiarities of procedural decision-making during pre-trial
investigation of high-profile offences a sexual nature committed
against children (*Ukr*) 257

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Vasylenko M. Ye.

Notary independence in the course of notarial acts (*Ukr*) 269

Klymchuk D. V., Ihnatov S. V.

Application of concentrated learning technology in the professional
training of forensic experts (*Ukr*) 275

Moiseyenko O. S.

Purpose, subject matter and objectives of forensic medicine (*Ukr*) 282

Nikitin A. A.

The National Police of Ukraine activities in the sphere
of ensuring national security (*Ukr*) 289

Lukianenko S. V., Pribytkova N. O.

Topical issues of drug addiction criminological characteristics
in Ukraine (*Ukr*) 301

Muzychuk E. O.

The essence and features of corruption as an object of administrative
and legal influence (*Ukr*) 307

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Demidenko N. M., Bilous T. L.

Concept, subject and method of legal psychology (*Ukr*) 317

Kharchenko S. V., Siroshstan A. O.

Transformation of the value and sense sphere of the cadets
from higher education institutions with specific study conditions
for police training (*Ukr*) 324

OUR AUTHORS (*UKR*) 335

TO AUTHORS' ATTENTION (*UKR*) 338

SCIENTIFIC PERIODICALS
of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*)338

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 340.13+94(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.32>

Станіслав Валерійович Васильєв,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
кафедра історії та суспільно-економічних дисциплін;*

<https://orcid.org/0000-0002-1470-4426>,
e-mail: stas.vasilev.83@ukr.net

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ
УСРР у 20-х рр. ХХ ст.**

Наукове дослідження присвячено особливостям правового регулювання повноважень працівників міліції УСРР у 20-х рр. ХХ ст. Досліджено норми законодавчих і підзаконних актів УСРР, які встановлювали права та обов'язки співробітників міліції. Вивчено норми відомчих та місцевих підзаконних актів різних органів влади УСРР, які встановлювали додаткові завдання для міліціонерів. Досліджено архівні документи, які містять відомості про функції та завдання працівників міліції в окремих місцевостях УСРР у досліджуваній період. Зроблено висновок, що в першій половині 20-х рр. ХХ ст. працівники міліції часто залучалися до виконання завдань, які не є характерними для правоохоронної діяльності. Водночас у другій половині 1920-х рр. були ухвалені законодавчі та підзаконні акти про звільнення міліціонерів від виконання невлас- тивих для них завдань.

Ключові слова: працівники міліції, повноваження, права й обов'язки, правове регулювання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Належне правове регулювання повноважень працівників міліції забезпечує ефективну роботу правоохоронного органу та захист прав громадян. В окремі історичні періоди українські міліціонери залучалися до виконання багатьох завдань різних органів державної влади. Доволі показовим є період становлення української радянської міліції у 20-х рр. ХХ ст., коли правоохоронців залучали до виконання функцій інших органів радянської влади, відвертаючи їхню увагу від розслідування злочинів. Така ситуація впливала на результати боротьби зі злочинністю. Саме тому вивчення правового

регулювання повноважень працівників міліції УСРР у 1920-х рр. має актуальність.

Стан дослідження проблеми

Історичний досвід становлення органів радянської міліції в УСРР у 20-х рр. XX ст. відображений у працях багатьох науковців. Зокрема, проблеми трансформації органів управління міліцією на початку 20-х рр. XX ст. досліджував В. А. Греченко [1]. Ґрунтовне дослідження проблем становлення та розвитку міліції УСРР здійснено у праці О. М. Бандурки, В. А. Греченка та О. Н. Ярмиша [2]. Особливості кадрового забезпечення міліції УСРР в першій половині 20-х рр. XX ст. вивчав Д. В. Галкін [3]. Здійснення міліцією Харківщини у 1920-х рр. своїх повноважень відображено в наукових дослідженнях І. Д. Коцана [4; 5]. У працях вказаних науковців окреслені особливості створення та роботи органів міліції УСРР у досліджуваний період. Але проблеми правового регулювання повноважень працівників міліції спеціально вивчені лише І. Д. Коцаном [4]. Його наукова праця присвячена перевантаженню міліціонерів невластивими для них функціями у 20-х рр. XX ст. Таким чином, актуальною й необхідною видається підготовка спеціального наукового дослідження, присвяченого правовому регулюванню повноважень співробітників міліції протягом досліджуваного періоду.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення специфіки правового регулювання повноважень працівників міліції УСРР у 20-х рр. XX ст. Завдання наукового дослідження передбачають:

- встановлення особливостей закріплення в законодавчих і підзаконних актах УСРР прав та обов'язків працівників міліції в досліджуваний період;
- надання характеристики випадкам залучення працівників міліції до виконання функцій інших органів влади, які не є властивими для правоохоронців;
- визначення специфіки виконання місцевими органами влади норм законодавчих актів УСРР, що встановлювали повноваження та правовий статус органів міліції.

Наукова новизна дослідження

Вперше здійснено комплексний аналіз нормативно-правових актів, які у 20-х рр. XX ст. встановлювали повноваження працівників міліції УСРР. Окреслено особливості виконання місцевими органами влади республіки положень цих законодавчих і підзаконних актів. Опубліковано певну кількість архівних документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Галузевого державного архіву МВС України, Державних архівів Харківської, Київської та Дніпропетровської областей.

Виклад основного матеріалу

Визначення правового статусу органів правопорядку УСРР відбувалося на початку досліджуваного періоду. Науковці вказують на труднощі з кадровим та матеріальним забезпеченням міліціонерів, періодичні реформування системи органів управління міліцією. В. А. Греченко зазначає, що на початку 20-х рр. XX ст. відбувався процес створення й становлення органів міліції в Україні як органу правопорядку [1, с. 31]. Справді, протягом цього періоду тривав процес визначення повноважень працівників міліції. Дослідники О. М. Бандурка та О. Н. Ярмиш стверджують, що повноваження міліції у сфері провадження дізнання та попереднього слідства були встановлені у кримінально-процесуальних кодексах УСРР 1922 та 1927 рр. [2, с. 195]. Дійсно, норми процесуального законодавства закріплювали права та обов'язки радянських міліціонерів. Отже, протягом досліджуваного періоду відбувався процес створення органів радянської міліції, визначення правового статусу та повноважень працівників міліції УСРР.

У нормативно-правових актах УСРР, які передбачали створення радянської міліції, закріплювалися також і повноваження працівників міліції. Варто зауважити, що в законодавчих актах УСРР першої половини 20-х рр. XX ст. вживався термін «предмет відання міліції» для позначення повноважень працівника правоохоронних органів. Відповідно до Декрету РНК УСРР «Про організацію міліції» від 9 лютого 1919 р. метою створення міліції була охорона революційного порядку та особистої безпеки громадян¹. Наведене формулювання мети створення міліції не давало змогу встановити повноваження працівника органу охорони правопорядку.

Певний перелік прав та обов'язків працівника міліції вперше в українському радянському законодавстві було встановлено в постанові РНК УСРР «Про організацію залізничної радянської робітничо-селянської міліції УСРР» від 29 червня 1919 р. Однак у нормах цього законодавчого акта вживали поняття «предмет відання» для позначення повноважень міліціонерів. Згідно з § 4 названої Постанови до предметів відання залізничної міліції належали забезпечення законності та порядку на станціях залізниці, передусім боротьба з крадіжками на станціях та запобігання викраденню залізничного майна. Працівники міліції мали повноваження щодо виклику військ у випадках, передбачених особливими інструкціями, та залучення

¹ Про організацію міліції : Декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 09.02.1919. *Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України*. 1919. № 7. Ст. 96.

населення до ремонтування шляхів сполучення¹. Отже, до повноважень працівників міліції належало як здійснення правоохоронних функцій, так і забезпечення організації ремонтних робіт на залізниці. В окремих випадках міліціонери мали право звернутися за допомогою до військовослужбовців для виконання покладених на них обов'язків. Варто звернути увагу на те, що в інструкції залізничної міліції термін «предмет відання» передбачав не тільки здійснення заходів із забезпечення порядку міліцією. Працівники міліції мали завдання та повноваження із боротьби зі стихійними лихами та можливість виклику військ у разі нападу на об'єкти, які охоронялися міліціонерами.

Д. В. Галкін звертає увагу на те, що до функцій транспортної міліції належало здійснення охорони інфраструктурних об'єктів залізниці: залізничних ліній і водних шляхів, залізничних споруд та ліній зв'язку. Також на працівників міліції покладалися обов'язки з охорони вантажів, супроводу товарних і пасажирських складів, охорони паливних складів і нафтосховищ, які були розміщені неподалік від залізничних шляхів сполучення [3, с. 96]. Отже, однією з функцій правоохоронних органів була охорона державного майна залізниць і вантажів, які пересуваються залізничним транспортом.

Варто проаналізувати норми Положення про радянську робітничо-селянську міліцію, затвердженого постановою РНК УСРР від 14 вересня 1920 р., які передбачали повноваження працівників міліції. Зокрема, відповідно до § 17 цього Положення до предмета відання міліції належали: підтримання порядку, запобігання правопорушенням та їх припинення, а також своєчасне повідомлення громадян про законодавчі й підзаконні акти органів радянської влади тощо. Крім того, норми § 18 Положення регулювали участь працівників міліції у проведенні обшуків і дізнань у кримінальних справах, які здійснювалися під керівництвом суддів та слідчих, визначали особливості зберігання речових доказів². Таким чином, норми зазначеного законодавчого акта встановили повноваження працівників міліції у сфері забезпечення правопорядку.

Необхідно наголосити на тому, що внаслідок ухвалення Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР від 14 вересня 1920 р.

¹ Про організацію залізничної радянської робітничо-селянської міліції УСРР : постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 29.06.1919 // Історія міліції України в документах і матеріалах (1917–1953 рр.) : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1999. Т. 1: 1917–1925 рр. С. 118–119.

² Про затвердження Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР : постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 14.09.1920. *Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України*. 1921. № 2. Ст. 70.

і постанови РНК УСРР «Про організацію радянської робітничо-селянської залізничної міліції УСРР» від 29 червня 1919 р. розпочався процес визначення прав та обов'язків працівника міліції. Варто зауважити, що тільки в 1922 р. набули чинності Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси УСРР. Вважаємо, що в умовах відсутності кодифікованого кримінального та кримінального процесуального законодавства визначити повноваження міліціонерів було складно.

Особливістю управлінської діяльності місцевих органів влади в першій половині 1920-х рр. є ухвалення багатьох підзаконних актів про залучення працівників міліції до виконання додаткових завдань, окрім охорони правопорядку. Здійснення таких функцій міліціонерами не було передбачено нормами Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР від 14 вересня 1920 р. У різних місцевостях УСРР міліція залучалася до виконання функцій інших органів влади, зокрема до несення гарнізонної служби¹, складання списків служителів церкви², допомоги страховим установам під час збору страхових сум³. Вінницька міська рада в 1920 р. зверталася до губернського управління міліції з проханням сприяти розшуку трудових дезертирів⁴. Привертає увагу факт передачі місцевої міліції Чорнобильського повіту Київської губернії в 1922 р. в підпорядкування повітового продовольчого комітету⁵. На нашу думку, покладення на органи міліції багатьох завдань, не пов'язаних із виявленням, розкриттям і попередженням злочинів, заважало міліціонерам виконувати свої безпосередні обов'язки.

З метою об'єктивного історичного дослідження повноважень органів правопорядку в досліджуваний період варто звернути увагу на

¹ Наказ Головного управління міліції НКВС УСРР від 10.04.1920 // ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 6. Оп. 1. Од. зб. 17. Арк. 2.

² Стан і діяльність міліції та розшуку УСРР у 1924/1925 бюджетному році: зі звіту НКВС УСРР про діяльність за 1924–1925 рр. // ГДА МВС України (Галузевий держ. архів МВС України). Ф. 62. Оп.1. Од. зб. 9. Арк. 34–56.

³ Про сприяння органів міліції страховим установам : циркулярний лист начальника центрального адміністративного управління НКВС УСРР від 08.09.1924 // ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. Р-563. Оп. 2. Од. зб. 24. Арк. 100.

⁴ Телеграма виконавчого комітету Вінницької міської ради губернському управлінню міліції з проханням посприяти в розшуку трудових дезертирів від 12.10.1920 // ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Од. зб. 470. Арк. 81.

⁵ Про надання загону міліції у розпорядження повітового продовольчого комітету : наказ начальника Чорнобильського повітового відділу міліції, 1922 р. // ДАКО (Держ. архів Київської обл.). Ф. Р-109. Оп. 1. Од. зб. 53. Арк. 53.

випадки залучення працівників міліції до виконання невластивих правоохоронним органам завдань, які були зафіксовані в Катеринославській губернії. Наприклад, у 1923 р. на працівників міліції було покладено завдання надавати допомогу агентам товариства Британсько-Української продуктової компанії під час заготівлі яєць згідно із наказом начальника Катеринославської губернської міліції¹. Цікавий випадок трапився у Бердянському окрузі в 1923 р., де п'ять міліціонерів та командир кінного резерву були залучені до польових робіт у радгоспі «Енергія»². Не важко зрозуміти, що польові роботи зовсім не пов'язані з підтриманням правопорядку.

І. Д. Коцан наводить приклади залучення працівників міліції Харківщини до провадження дізнання за цивільними позовами, видачі довідок про утриманців, майновий стан, народження, втрату документів, до стягнення штрафів за безквитковий проїзд на залізниці [4, с. 104]. Звичайно, що сприяння судовому розгляду цивільних позовів не є характерною функцією для правоохоронних органів. Для стягнення штрафів за безквитковий проїзд на транспорті мають бути кондуктори і контролери.

Варто зауважити, що органи губернського управління УСРР іноді намагалися врегулювати відносини працівників міліції з іншими місцевими органами влади на підставі місцевих підзаконних актів. Наприклад, у жовтні 1920 р. начальником Київського губернського управління міліції було видано наказ «Про взаємовідносини міліції з місцевою владою»³. Наукове значення для підготовки дослідження має циркуляр Київського губернського управління міліції, виданий також у жовтні 1920 р., «Про організацію роботи міліції»⁴. Вказаний підзаконний акт регламентував завдання та розпорядок роботи міліціонерів, закріплював їхні посадові обов'язки у сфері охорони правопорядку. Необхідно звернути увагу на циркуляр начальника Київського губернського управління міліції «Про участь міліції у боротьбі

¹ Про надання працівниками міліції допомоги агентам товариства Британсько-Української продуктової компанії під час заготівлі яєць // ДАДО (Держ. архів Дніпропетровської обл.). Ф. Р-59. Оп. 1. Од. зб. 9. Арк. 198.

² Наказ по управлінню Бердянської окружної міліції від 27.03.1923 // ДАДО. Ф. Р-59. Оп. 1. Од. зб. 9. Арк. 11.

³ Про взаємодію міліції з місцевою владою : наказ начальника Київського губернського управління міліції, 1920 р. // ДАКО. Ф. Р-1893. Оп. 1. Од. зб. 183. Арк. 18.

⁴ Про організацію роботи міліції : циркуляр начальника Київського губернського управління міліції від 14.10.1920 // ДАКО. Ф. Р-1. Оп. 1. Од. зб. 87. Арк. 9.

з азартними іграми» від 12 вересня 1922 р.¹. Цей підзаконний акт передбачав заулучення працівників міліції до запобігання такому різновиду розваг та його припинення. Отже, місцеві органи управління міліцією намагалися впорядкувати повноваження та діяльність міліціонерів в окремих повітах і губерніях.

Варто зауважити, що іноді й в резолюціях КП(б)У приділялася увага діяльності міліції УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, згідно із циркуляром ЦК КП(б)У «Про боротьбу з бандитизмом» від 20 квітня 1921 р.² керівні партійні органи вимагали від правоохоронних органів посилення заходів із боротьби із «соціальним бандитизмом». Цей термін застосовувався для позначення повстанської діяльності загонів під керівництвом Н. Махна. Дослідник І. Д. Коцан також звертає увагу на те, що працівники міліції Харківщини здійснювали боротьбу з кримінальним та політичним бандитизмом [5, с. 504]. Отже, на початку 20-х рр. ХХ ст. перелік посадових обов'язків і повноважень працівників міліції поступово розширювався та доповнювався новими відповідно до багатьох місцевих підзаконних нормативно-правових актів.

Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про надання органам міліції права застосування адміністративних стягнень» від 21 січня 1924 р.³ встановлювалися повноваження працівників міліції щодо застосування грошових стягнень до порушників громадського порядку. Зокрема, міліціонери отримали повноваження застосовувати штрафи до осіб, які були винуваті в порушенні підзаконних актів місцевих органів влади про охорону громадського порядку. Також працівники міліції отримали завдання й повноваження з нагляду за дотриманням правил торгівлі у громадських місцях відповідно до наказу НКВС УСРР «Про покладення на органи міліції контролю за виконанням обов'язкових постанов наркомату внутрішньої торгівлі УСРР» від 24 березня 1924 р.⁴ Варто звернути увагу, що норми цього підзаконного акта не встановлювали права міліціонерів застосовувати санкції за порушення правил торгівлі. У грудні 1924 р. було створено

¹ Про участь міліції у боротьбі з азартними іграми : циркуляр начальника Київського губернського управління міліції від 12.09.1922 // ДАКО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Од. зб. 28. Арк. 49.

² Про боротьбу з бандитизмом : циркуляр ЦК КП(б)У від 20.04.1921. *Відомості ЦК КП(б)У*. 1921. № 1. С. 15.

³ Про надання органам міліції права застосування адміністративних стягнень : постанова Всеукр. Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР від 21.01.1924. *Бюлетень НКВС УСРР*. 1924. № 1–2. С. 13–14.

⁴ Про накладення на органи міліції контролю за виконанням обов'язкових правил торгівлі : Наказ НКВС УСРР від 24.03.1924 № 38. *Бюлетень НКВС УСРР*. 1924. № 5–6. С. 20–30.

промислової міліції. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про промислову міліцію» від 17 грудня 1924 р.¹ працівники промислової міліції виконували обов'язки з охорони державних, кооперативних або приватних підприємств. Підставою для охорони конкретного об'єкта був договір між управлінням міліції та певною організацією. Таким чином, перелік повноважень працівників міліції в середині 1920-х рр. поступово розширювався.

Отже, нормативно-правові акти УСРР, які визначали права та обов'язки працівників міліції у першій половині 1920-х рр., були не систематизовані. Ухвалювалося багато республіканських і місцевих підзаконних актів про залучення міліціонерів до виконання функцій інших органів влади, що суперечило нормам Положення про робітничо-селянську міліцію 1920 р.

Ситуація з визначенням повноважень працівників міліції змінювалася у другій половині 20-х рр. ХХ ст. Повноваження міліціонерів були встановлені в розділі II «Загальні обов'язки міліції», що був складовою частиною Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР, затвердженого постановою ВУЦВК та РНК УСРР 10 листопада 1926 р.² Зокрема, працівники міліції повинні були виконувати обов'язки з охорони революційного ладу, громадської безпеки та ін. Водночас зазначене Положення все ж таки не містило заходів впливу, які співробітники міліції мали право застосовувати для виконання своїх обов'язків. Перелік повноважень працівників міліції, необхідних для виконання покладених на них завдань, закріплювався в Адміністративному кодексі УСРР 1927 р.³ Зокрема, цей законодавчий акт встановлював повноваження міліціонерів щодо здійснення обшуків та виїмок, ревізій та конфіскацій, застосування зброї, особистого затримання громадян, накладення адміністративних стягнень. Правові засади участі працівників міліції у проведенні слідчих дій були встановлені нормами Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1927 р.⁴ Отже, можна

¹ Про промислову міліцію : постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 17.12.1924. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. 1924. № 52. Ст. 325.

² Про затвердження Положення про радянську робітничо-селянську міліцію УСРР : постанова Всеукр. Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР від 10.10.1926 // *Історія міліції України в документах і матеріалах (1917–1953 рр.)* : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1999. Т. 1: 1917–1925 рр. С. 37–43.

³ Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. 1927. № 63–65. Ст. 1085.

⁴ Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1927 р. *Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України*. 1927. № 36–38. Ст. 168.

стверджувати про чітке встановлення прав та обов'язків працівників міліції, які охоплюються терміном «повноваження».

У другій половині 1920-х рр. керівництвом органів внутрішніх справ було видано низку підзаконних актів про звільнення працівників міліції від невластивих для правоохоронців повноважень. Відповідно до наказу Головного управління міліції НКВС УСРР «Про звільнення працівників міліції від обов'язку стягнення штрафу за безквитковий проїзд» від 20 серпня 1926 р.¹ працівники міліції втрачали повноваження щодо здійснення контролю та застосування грошових стягнень за безквитковий проїзд у громадському транспорті. Згідно із наказом Головного управління міліції та розшуку НКВС УСРР «Про звільнення працівників міліції від обов'язку стягувати штрафи за порушення обов'язкових постанов уповноваженого Народного комісаріату шляхів сполучення РСФРР при Раднаркомі УСРР» від 22 серпня 1926 р.² працівники міліції були позбавлені повноважень щодо здійсненню нагляду за виконанням наказів цього народного комісаріату. Вирішального значення для звільнення міліціонерів від невластивих для них функцій набула постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про звільнення органів міліції від обов'язків, що не випливають з їх безпосередніх функцій» від 1 серпня 1928 р.³ Адже відповідно до норм цього законодавчого акта працівники міліції не повинні більше залучатися до доставки судових повісток, виконання вимог податкових органів, видачі дозволів на купівлю швейних машин, інших подібних обов'язків. Окрім того, згідно з об'їзником НКВС та НКФ УСРР «Про звільнення органів міліції від обов'язків, що не випливають з їх прямих функцій» від 2 липня 1928 р.⁴ міліціонери були звільнені від обов'язку бути присутніми при здійсненні процесуальних дій фінансовим інспектором, якщо йому не чинять опір. Таким чином, у другій половині 20-х рр. ХХ ст. радянські міліціонери

¹ Про звільнення працівників міліції від обов'язку стягнення штрафу за безквитковий проїзд : наказ ГУРПСМ НКВС УСРР від 20.08.1926 № 136. *Збірник наказів міліції та розшуку УСРР*. 1926. Серпень. С. 26.

² Про звільнення працівників міліції від обов'язків стягувати штрафи за порушення обов'язкових постанов уповноваженого Народного комісаріату шляхів сполучення РСФРР при РНК УСРР : наказ ГУРПСМ НКВС УСРР від 22.08.1926. *Збірник наказів міліції та розшуку УСРР*. 1926. Серпень. С. 27.

³ Про звільнення працівників міліції від обов'язків, що не випливають з їх безпосередніх функцій : постанова Всеукр. Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР від 01.08.1928. *Збірник узаконовень Робітничо-селянського уряду України*. 1928. № 21. Ст. 186.

⁴ Про звільнення працівників міліції від обов'язків, що не випливають з їх прямих функцій : об'їзник НКВС і НКФ УСРР від 02.07.1928. *Збірник наказів робітничо-селянської міліції УСРР*. 1928. Липень. С. 15–16.

були звільнені від виконання деяких функцій, які не є властивими для органу правопорядку. Перелік повноважень зазнав обмежень і скорочень.

Варто зауважити, що у другій половині 1920-х рр. права й обов'язки працівників міліції були врегульовані набагато чіткіше, ніж раніше. При цьому обов'язки були передбачені в Положенні про робітничо-селянську міліцію від 10 листопада 1926 р., а права – в Адміністративному кодексі УСРР 1927 р. Правоохоронці були звільнені від виконання різних завдань, функцій та обов'язків, які не були передбачені названими законодавчими актами.

Висновки

Протягом досліджуваного періоду повноваження працівників міліції визначалися на підставі різних законодавчих та підзаконних актів. На початку 20-х рр. ХХ ст. права та обов'язки працівників міліції були встановлені в Положенні про робітничо-селянську міліцію УСРР від 14 вересня 1920 р. Проте в різних місцевостях УСРР на підставі рішень місцевих органів влади міліціонерів часто залучали до виконання невластивих для правоохоронних органів функцій: сприяння агентам Британсько-Української компанії в заготівлі яєць, виконання польових робіт у радгоспі, сприяння страховим товариствам.

Водночас у другій половині 1920-х рр. повноваження співробітників міліції закріплювалися в Положенні про робітничо-селянську міліцію від 10 листопада 1926 р. та Адміністративному кодексі УСРР 1927 р. Повноваження працівників міліції у сфері дізнання та попереднього слідства встановлювалися у кримінально-процесуальних кодексах УСРР 1922 і 1927 рр. Ухвалювалися законодавчі й підзаконні акти про звільнення працівників міліції від виконання завдань інших органів влади: застосування штрафів за безквитковий поїзд, сприяння фінансовим інспекторам у зборі податків, доставка судових повісток.

Список бібліографічних посилань: 1. Греченко В. А. Трансформації в організації міліції на початку 1920-х років. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 21–33. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.4.02>. 2. Бандурка О. М., Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Становлення та розвиток міліції України (1921–1930 роки): історико-правове дослідження. Харків : Золота миля, 2015. 492 с. 3. Галкін Д. В. Кадрове забезпечення міліції УСРР у першій половині 20-х років ХХ сторіччя // *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.)* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення університету (м. Харків, 22 листоп. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 94–96. 4. Коцан І. Д. Негативні наслідки перевантаження невластивими функціями міліції Харківщини у 20-ті роки ХХ століття //

Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Консульгат. місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 103–105. **5.** Коцан І. Д. Участь робітничо-селянської міліції Харківщини в боротьбі з бандитизмом у 20-х роках ХХ ст. *Форум права*. 2012. № 1. С. 503–509. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_1_76.pdf (дата звернення: 28.04.2023).

Надійшла до редколегії 02.05.2023

Прийнята до опублікування 14.06.2023

Vasyliiev S. V. Legal regulation of the police officers' powers of the Ukrainian SSR in the 1920s of the XX century

The scientific study is devoted to the peculiarities of the legal regulation of the police officers' powers of the Ukrainian SSR in the 20s of the XX century. The problems of the activities of the police of the Ukrainian SSR in the period under study were studied by V. Hrechenko, O. Bandurka, O. Yarmysh, I. Kotsan and other researchers. The norms of the legislative and by-laws of the USSR, which established the rights and duties of police officers, have been analysed. The departmental and local by-laws norms of various authorities of the Ukrainian SSR, which set additional tasks for police officers, have been studied. The documents containing information on the functions and tasks of police officers in certain settlements of the Ukrainian SSR during the period under study have been studied.

The legislative acts of the USSR, on which the Soviet police was based, also determined the powers of the employees of this authority. In the early 20s of the XX century, the powers of police officers were enshrined in the Regulation on the Workers' and Peasants' Police of the Ukrainian SSR dated September 14, 1920. In the second half of the 1920s the rights and duties of police officers were established in the Regulations on the Workers' and Peasants' Militia dated November 10, 1926, and the Administrative Code of the Ukrainian SSR dated 1927. Police officers had to fulfill their duties to protect the revolutionary order and public safety. The Administrative Code of the Ukrainian SSR established the powers of police officers to carry out searches and seizures, requisitions and confiscations, the use of weapons, citizen detention, and the imposition of administrative fines. The powers of police officers in the field of the preliminary investigation were established in the Criminal Procedure Codes of the USSR dated 1922 and 1927.

It has been concluded that in the first half of the 1920s of the XX century, police officers were often involved in performing tasks that were not typical of law enforcement activities. At the same time, in the second half of the 1920s, legislative and by-law acts were adopted on the police officer exemption from performing tasks that were not typical for them.

Key words: police officers, powers, rights and duties, legal regulation.

Леся Леонідівна Гончаренко,

кандидат історичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-0750-7344>,

e-mail: goncharenkosspu@gmail.com

**КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА УКРАЇНИ 2016 РОКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ**

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, визначено поняття Конституції України як Основного Закону нашої країни. Розкрито зміст і значення конституційної реформи. На основі аналізу змін до чинного законодавства взагалі та Конституції України зокрема надано оцінку впливу конституційної реформи України 2016 року на розвиток правової системи держави.

Ключові слова: конституція, конституційна реформа, судді, судочинство, правова система.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Події, які стались в Україні у 2014 році, оголили низку проблем у соціальній, економічній та політичній сферах суспільного життя. Вказані проблеми призвели до цілком логічного результату – проведення конституційної реформи. Вона була здійснена українським парламентом 30 вересня 2016 року і мала важливе значення для розвитку всіх гілок державної влади: законодавчої, виконавчої та судової.

Стан дослідження проблеми

Протягом останніх років учені неодноразово приділяли увагу аналізу конституційної реформи в Україні 2016 року. Одні характеризували її з позитивного боку, а інші – з негативного. Зокрема, слід виокремити напрацювання таких учених, як Ю. Г. Барабаш, Я. А. Жалло, К. А. Кононенко, О. В. Петришин, М. С. Пивовар, М. В. Савчин, В. Я. Тацій, В. М. Яблонський та багато інших. Водночас в умовах воєнного стану ця проблема потребує свіжих поглядів крізь призму викликів сучасності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в оцінці впливу конституційної реформи України 2016 року на розвиток правової системи держави. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: розкрити

сутність і зміст Конституції України як Основного Закону нашої країни; визначити поняття конституційної реформи; узагальнити наукові думки вчених щодо значення та важливості здійснення конституційної реформи 2016 року та запропонувати авторський погляд на окремі її аспекти.

Наукова новизна дослідження

Крізь призму авторської позиції осмислено сутність і значення конституційної реформи 2016 року для подальшого розвитку правової системи України.

Виклад основного матеріалу

Конституція, як зазначає Ю. М. Тодика, «це перш за все закон, який має найвищу юридичну силу порівняно з іншими законами. Конституція – це закон законів, вона не може бути змінена звичайним законом, і внесення змін до неї зумовлює внесення змін до тих законів і підзаконних актів, що діяли на той час» [1, с. 55]. Водночас, осмислюючи думку дослідника, ми хочемо додати, що по суті йдеться про непорушність конституції, зміни до неї можуть вноситися тільки в крайньому разі задля забезпечення стабільності, національної безпеки та непорушності соціально-економічної системи.

По суті йдеться про те, що конституція – це не лише основний закон, а й основа всього державного устрою, внутрішній сенс і вектор будь-якого нормативно-правового акта, що в подальшому буде діяти на території держави. І, як цілком справедливо зауважує Ю. М. Тодика, від «існуючих у державі численних законів Конституція відрізняється тим, що вона є головним джерелом конституційного права, у якому в систематизованій формі закріплені найважливіші правові норми держави і який підноситься над усіма іншими законами через значення норм, правил, що в ній містяться, і особливих гарантій їх реалізації» [1, с. 55]. З огляду на це звернімо увагу на позицію О. В. Оніщенка, який вважає, що «Конституція України – це основне джерело конституційного права України, єдиний нормативно-правовий акт, який є Основним Законом України, має найвищу юридичну силу, є юридичною базою законодавства України, приймається й змінюється в особливому порядку, має специфічний зміст і структуру і пряму дію на всій території України» [2, с. 91].

Конституція та конституційно-правові норми, зважаючи на запропоновані дослідником положення, набувають особливого, сакрального змісту, універсального характеру. Конституцію, на наше глибоке переконання, не можна розглядати з політичної точки зору, зводити окремі конституційно-правові норми до пережитків попередньої влади чи просувати через конституцію окремі гасла популізму.

Реалізація та втілення в життя цього нормативного акта, зауважує П. Процак, «здійснюється через різноманітні демократичні процеси з метою вираження основного становища народу як єдиного джерела влади, кодифікації його інтересів та цінностей як на державному, так і на міжнародному рівні. Все це можливе за рахунок точної визначеності всіх потрібних понять у Конституції, встановлення того, що повинно бути і того, що не повинно бути задокументовано. Цей процес здійснюється довгі роки, розглядаються різноманітні аспекти та чинники життя суспільства, які потрібно враховувати при подальшому їх втіленні. Тому здійснення конституційних реформ є доволі правильним кроком щодо покращення реального становища населення країни» [3, с. 116].

Ця позиція розглядає окреслене питання в позитивному контексті, проте, на наше переконання, крім позитивних аспектів конституційних реформ, постають також і негативні, що їх необхідно усвідомлювати та враховувати при вирішенні питань загальнодержавного значення. Так, будь-яке реформування сутнісно порушує засаду непорушності конституції; внесення будь-яких змін до неї може призвести до політичної та правової нестабільності, особливо якщо реформа не ретельно спланована і не має широкої підтримки серед населення; відсутність консенсусу між різними політичними силами може призвести до політичних конфліктів та розколів у суспільстві; конституційні реформи можуть бути використані політичними лідерами задля обмеження прав опозиції, що зі свого боку може призвести до порушення принципів демократії та прав людини.

Таким чином, конституція – це основний закон будь-якої сучасної держави світу, за допомогою якого забезпечується цілісність правової системи країни. Вказаний нормативно-правовий акт містить найважливіші положення, які визначають основні гарантії захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина, а також ключові принципи функціонування держави в цілому та її законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Крім того, зауважимо, що пріоритетність положень конституції зумовлюється тим, що саме відповідно до вказаного закону розробляються всі інші нормативно-правові акти різної юридичної сили, норми яких не можуть йому суперечити.

Варто зазначити, що незважаючи на те, що Конституція України за своєю природою є законом, утім внесення змін і доповнень до неї здійснюється в особливому порядку з дотриманням спеціальної процедури, яка регулюється розділом XIII Основного Закону.

На цьому етапі ми приходимо до проміжного висновку про те, що проведення конституційної реформи – це надскладний процес, який зумовлений не лише практичною стороною реалізації, а й правовою. Адже, як зауважує А. Р. Крусян, «конституційна реформа – це

головний напрям формування сучасного українського конституціоналізму, і конституційна реформа традиційно подається як процес прийняття конституції або як процес підготовки і внесення змін до Основного Закону держави, оскільки серед основних функцій конституційної реформи виділяють: 1) функцію концептуального оновлення та обґрунтування конституційних змін; 2) функцію забезпечення інституційного розвитку права, системи законодавства; 3) функцію усунення суперечностей та прогалин у праві, що модернізується» [4]. Ми ж переконані в тому, що категорія «сучасний український конституціоналізм» є доволі суперечливою, прийнятною та сприятливою для вітчизняного політикуму, проте з точки зору правової доктрини маємо зауважити, що ключовою є не часова в контексті вимог сучасності, а універсальна ознака конституціоналізму в контексті змісту конституції та сутності кожної окремої конституційно-правової норми.

Конституційна реформа являє собою «складне, багатоаспектне правове явище, яке характеризується як у зарубіжній, так і в національній практиці державотворення різносторонністю та багатоманітністю. Вона залежить від багатьох чинників – таких, наприклад, як політична, економічна та соціальна ситуація в країні, розстановка політичних сил в суспільстві, демократичні зміни в країні, революції, конкретні історичні умови, існуючі процедури, порядок, форми змін конституції тощо» [5, с. 112].

Конституційна реформа в Україні, яка була реалізована у 2016 році, була важливою для нашої держави, оскільки:

- по-перше, була спрямована на зміцнення демократії та дотримання принципу верховенства права в Україні; крім того, було якісно покращено систему забезпечення реалізації права на судовий захист громадян;

- по-друге, відбувалась адаптація повноважень Президента України та Верховної Ради України щодо обрання суддів на посади відповідно до міжнародних стандартів;

- по-третє, суттєво підвищилися вимоги до особи та професіоналізму суддів.

Значного реформування, як зауважують Ю. В. Живова та В. О. Лісиченко, зазнала Вища рада правосуддя (колишня Вища рада юстиції). Згідно із Законом України «Про вищу раду правосуддя» вона отримала повноваження, які за змістом та обсягом є набагато ширшими, ніж у її попередника, особливо такі положення: звільнення, переведення, припинення відставки суддів; розгляд скарг на рішення відповідних органів про притягнення суддів (прокурорів) до дисциплінарної відповідальності; надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою/арештом. Такий перерозподіл повноважень є вкрай

важливим, оскільки Верховну Раду України усунуто від вирішення питань про призначення/звільнення суддів. Згадані науковці підтримують думку про те, що при існуванні гілок державної влади на паритетних засадах законодавча влада, в особі Верховної Ради України, не повинна мати таких важелів впливу на судову владу. Відбулися зміни й у формуванні складу Вищої ради правосуддя. Нині більшість її членів обирає з'їзд суддів України. До того ж міністр юстиції України та Генеральний прокурор більше не входять за посадою до складу цього органу [6].

Проте, акцентуючи увагу на передовому характері конституційної реформи 2016 року, ми також стоїмо на тому, що в майбутньому будь-які зміни Конституції України повинні мати винятковий характер. Адже сутність будь-якого реформування полягає насамперед у перерозподілі влади, тому багато в чому має політичний зміст. Водночас якщо йдеться про стратегічно важливі курси, що закладають основи майбутнього розвитку, то реформування виступає доповненням тих засадничих положень, а не їх перебудовою. На цьому стоїть і О. С. Бакумов, зазначаючи, що ідея визначення стратегічного курсу Української держави потребує своєї конституціоналізації [7, с. 20].

Висновки

Підбиваючи підсумок представленого наукового дослідження, варто зауважити, що конституційна реформа 2016 року значно вплинула не лише на діяльність судової гілки влади, а й на розвиток правової системи Української держави. Так, серед позитивних моментів реформи слід виокремити:

– зміст правових норм, закріплених у Конституції України, в яких визначаються права і свободи людини, що стали одними з найширших за змістом серед країн Європи;

– реформою було суттєво змінено підхід до змісту принципу недоторканності суддів. Зокрема, було застосовано функціональний підхід до забезпечення імунітету суддів;

– відбулося реформування діяльності органів, які відповідають за суддівський корпус відповідно до вимог і стандартів.

Водночас наголошуємо на тому, що ця тема потребує подальшого наукового осмислення на рівні дисертаційного дослідження.

Список бібліографічних посилань: 1. Тодика Ю. М., Журавський В. С. Конституційне право України : підручник. Київ : Ін Юре, 2002. 544 с.
2. Оніщенко В. О. Конституція України як основне джерело конституційного права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2005. 196 с.
3. Процак П. Конституційна регламентація статусу опозиції в Україні та зарубіжних країнах // Конституційна реформа в Україні: досвід країн Центральної і Східної Європи : зб. матеріалів учасників Третьої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 черв. 2021 р.) / Нац. ун-т «Львівська

політехніка». Львів, 2021. С. 115–119. **4.** Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с. **5.** Чернописський П. Б. Конституційна реформа і конституційний процес: до питання співвідношення // Закарпатські правові читання : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 20–22 квіт. 2017 р.) / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2017. С. 109–112. **6.** Лісніченко В. О., Живова Ю. В. Судова реформа 2016: точка відліку кардинальних змін? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 766–769. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/194>. **7.** Бакумов О. С. Конституціоналізація стратегічного курсу України в контексті доктрини юридичної відповідальності держави. *Право і безпека*. 2018. № 4 (71). С. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.4.01>.

Надійшла до редакції 26.05.2023

Прийнята до опублікування 24.06.2023

Goncharenko L. L. Constitutional reform of Ukraine in 2016 and its impact on the development of the legal system

It has been established that the constitution is the fundamental law of any modern state, which ensures the integrity of the country's legal system. The said legal act contains the most important provisions defining the basic guarantees for the protection of rights, freedoms and interests of a person and a citizen, as well as the key principles of functioning of the State as a whole and its legislative, executive and judicial branches. It is noted that the priority of the constitutional provisions is due to the fact that all other legal acts of different legal force are developed in accordance to it.

Attention is drawn to the fact that the constitutional reform in Ukraine implemented in 2016 was important for our country, since: firstly, it was aimed at strengthening democracy and observance of the rule of law in Ukraine; secondly, the powers of the President of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine to elect judges to office were adapted in accordance with international standards; thirdly, the requirements for the personality and professionalism of judges were significantly increased.

It has been noted that the constitutional reform of 2016 had a significant impact not only on the activities of the judiciary, but also on the development of the legal system of the Ukrainian State. Thus, among the positive aspects of the relevant reform are the following: the content of the legal provisions enshrined in the Constitution of Ukraine defining human rights and freedoms has become one of the broadest among European countries; the reform significantly changed the approach to the content of the principle of judicial immunity, in particular, a functional approach to ensuring judicial immunity was applied; the activities of the bodies responsible for the judiciary were reformed in accordance with European requirements and standards.

Key words: constitution, constitutional reform, judges, justice, legal system.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО
ПРАВА**

УДК 347.465

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.34>

Олександра Олегівна Колобиліна,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (викладач);

 <https://orcid.org/0009-0007-5013-5105>,

e-mail : alexa_sumy@ukr.net

**ТЕОРЕТИКО-ПРОВОА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ
ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА**

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, запропоновано авторське визначення принципів цивільного права. Обґрунтована важливість їх законодавчого закріплення. Аргументовано, що перелік принципів, закріплених у Цивільному кодексі України, не є вичерпним, а отже, він потребує розширення.

Ключові слова: принципи, принципи права, принципи цивільного права.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

В основі будь-якої галузі права лежить система вихідних ідей, базових положень, які називають принципами. Призначення принципів права полягає в забезпеченні сталих підходів до усвідомлення норм права та їхнього вияву в суспільних відносинах. При закріпленні принципів у нормативно-правових актах вони забезпечують єдність процесів створення, реалізації та охорони права. Ба більше, саме принципи права виступають тими світоглядними основами, що допомагають оцінити сутність того чи іншого нормативно-правового акта, а також доцільність наукових позицій у контексті відповідності загальним основам цієї галузі права. Так, дослідник В. О. Іванцов, аналізуючи значення принципів права крізь призму адміністративно-правових норм, наголошує, що принципи адміністративного права виступають у ролі критерію оцінювання змісту положень нормативно-правових актів, наслідком чого є виокремлення їх недоліків, а також є правовими підставами для напрацювання змін і доповнень до адміністративних нормативно-правових актів [1, с. 104].

Стан дослідження проблеми

Принципи цивільного права неодноразово ставали предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних науковців-цивілістів. Зокрема, цьому питанню приділяли увагу О. В. Басай, Д. В. Боброва, Н. Ю. Голубева, А. С. Довгерт, Р. А. Майданик, О. М. Перунова, О. А. Підпригора, С. П. Погребняк, С. В. Селезень, Ю. А. Тобота та багато інших. Проте справедливо буде зауважити, що більшість науковців приділяли увагу лише тим принципам цивільного права, які закріплені в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), у той час як їх перелік, на нашу думку, є значно ширшим, крім того, він трансформується згідно з реаліями сьогодення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб окреслити коло принципів цивільного права та надати їм змістовну авторську характеристику. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: розкрити наукові погляди вчених щодо тлумачення понять «принципи права» та «принципи цивільного права»; здійснити аналіз норм чинного законодавства, які закріплюють принципи цивільного права, а також окремі аспекти, пов'язані з ними.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі крізь призму авторської позиції було розширено перелік принципів цивільного права, які необхідно закріпити на законодавчому рівні.

Виклад основного матеріалу

У процесі усвідомлення цивільного права України як галузі приватного права доречно вести мову не лише про предмет, метод правового регулювання, функції цивільного права, а й про притаманні тільки цій галузі права принципи, оскільки без них неможлива подальша розбудова цивільного права як галузі.

Принципи – це не лише чинник, що дозволяє виокремити галузь цивільного права, а й у її межах це робочі механізми, за допомогою яких визначаються межі можливої та належної поведінки учасників цивільно-правових відносин [1].

Ми погоджуємося з такою позицією та принагідно наголошуємо, що принцип не має розглядатись як щось абстрактне, позбавлене форми та реального практичного втілення. Ми стоїмо на максимальній деталізації принципів не лише на рівні цивільного права як галузі, а також на рівні окремих інститутів у межах галузі, навіть на рівні окремих договорів чи правовідносин.

Принципи права, на думку А. М. Колодія, – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності й підвалини держави та права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою

імперативністю й загальною значущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ряду [2, с. 26–27].

Визначення, запропоноване дослідником, є доволі комплексним та розгорнутим, проте суперечливим. На наш погляд, існує твердження про принцип як критерій законності й правомірності. Ми ж до цих критеріїв відносимо положення статей відповідних кодексів, які і встановлюють правомірність чи неправомірність діяння. На нашу думку, не зовсім доречною є позиція щодо розгляду крізь призму принципу окремої разової дії громадянина чи посадової особи. Принципи ж більше охоплюють комплекси таких дій, їхні загальні особливості, при цьому вони більше характеризують не окреме діяння, а об'єктивну реальність, сукупність найзагальніших основ сфер життєдіяльності людини, за умови яких це діяння стало можливим.

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин вважають, що принципи права – це керівні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві. На їхню думку, принципи права виступають як своєрідна конструкція, на якій будуються й реалізуються не лише окремі норми права, інститути та галузі права, а й вся система права. Саме принципи, вважають ці науковці, слугують основним орієнтиром всієї правотворчої, правозастосовчої і правоохоронної діяльності державних органів [3, с. 26].

На нашу думку, принципи також виражають найбільш загальні світоглядні основи, схвалені широкими верствами громадськості, у соціальній, економічній, культурній та політичній сферах. На виокремлення принципів впливають і процеси цифровізації, і результати наукового прогресу. Адже вони мають бути «на часі», відображати актуальні особливості суспільного життя, медійного простору та мережі Інтернет. Окремо хочемо зазначити про принципи так званої віртуальної спільноти, яка останнім часом набуває ознак окремого соціального інституту, що також потребує визначення базових основ функціонування.

Таким чином, незалежно від того, про яку галузь права йдеться, принципи являють собою вихідну ідею, засаду, на основі якої вона розвивається та функціонує. Крім того, специфіка принципів права зумовлена тим, про яку саме галузь йдеться та які суспільні відносини її нормами врегульовуються.

О. В. Басай вказує, що «принципами цивільного права є засадничі положення цивільного права, які відображають об'єктивні закономірності розвитку та потреби суспільства, що існують у декількох площинах: по-перше, у вигляді правових ідей, що виробляються юридичною наукою і суспільною практикою як найважливіші, керівні правові ідеї та становлять основу правових поглядів суспільства;

по-друге, у вигляді загальних положень, що знайшли закріплення у ст. 3 ЦК України й виводяться зі змісту інших норм ЦК України та відповідно до яких здійснюється правове регулювання цивільних відносин» [4, с. 6].

Доповнюючи таку комплексну позицію дослідника, зауважимо, що принципи, на наш погляд, виробляються не лише юридичною наукою та суспільною практикою, а й походять від принципів, визнаних міжнародною спільнотою та закріплені у відповідних конвенціях. Значну роль у становленні принципів цивільного права ми вбачаємо також у впливі загальноправових принципів, морально-етичних основ, загального рівня правової культури, характерного для конкретної держави в окремий період.

Н. Ю. Голубева наголошує, що «принципи цивільного права та загальні засади цивільного законодавства однакові в тому, що є основними засадами, які проходять через все цивільне право, зумовлюючи зміст кожного з його інститутів і його норм. Вони є основами, базою таких важливих суспільних відносин, як майнові і особисті немайнові відносини. В цьому значенні принципи цивільного права закріплюють приватноправовий характер цивільних відносин і є орієнтирами при ухваленні правових рішень» [5, с. 21]. Водночас, на нашу думку, категорія «принципи цивільного права» є значно ширшою, що по суті випливає з окремих принципів, зокрема принципу свободи договору, який може врегульовувати і ті правовідносини, які не знайшли свого закріплення в цивільному законодавстві.

Таким чином, під принципами цивільного права найбільш доцільно розуміти відправні начала, вихідні ідеї, які лежать в основі формування, функціонування та подальшого розвитку відповідної галузі права. Вони створюють і забезпечують ідейне підґрунтя для розвитку та належного регулювання суспільних відносин, що входять до предмета цивільної галузі права.

Вчені по-різному підходять до переліку відповідних принципів. Так, на думку Г. Б. Яновицької та В. О. Кучера, принципи цивільного права слід класифікувати:

1) за формою (джерелом) закріплення: законодавчі (закріплені в законодавстві), звичасві (зафіксовані у звичасвих правилах) та доктринальні (виражені у творах учених-цивілістів);

2) за місцем у структурі системи цивільного права: загальноправові (верховенство права, справедливість, добросовісність, розумність, неприпустимість зловживання правом, гуманізм тощо); галузеві, тобто власне цивільно-правові (юридична рівність, диспозитивність і децентралізація, неприпустимість безпідставного збагачення тощо); інституційні (підгалузеві), тобто принципи, властиві окремим підгалузям та інститутам цивільного права (свобода договору в договірному праві,

повне відшкодування завданої шкоди і презумпція вини в деліктному праві, слідування права за річчю в речовому праві, свобода заповіту в спадковому праві тощо) [6].

Водночас перелік вказаних засад не можна назвати вичерпним. Він, як вбачається, може бути розширений такими принципами:

- принцип добросовісності, який передбачає, що сторони повинні діяти відповідально та з урахуванням інтересів інших сторін, а також не зловживати своїми правами;

- принцип забезпечення виконання зобов'язань, відповідно до якого сторони повинні забезпечувати виконання своїх зобов'язань та уникати порушення умов договору;

- принцип захисту права власності, який означає, що право власності повинно бути захищено законом та має бути передбачене відшкодування в разі його порушення;

- принцип захисту права на недоторканність особи. Цей принцип передбачає, що особисті права та свободи повинні бути захищені законом, зокрема від дій інших осіб;

- принцип свободи волі, відповідно до якого особа має право на свободу волі та вільний вибір напряму своїх дій;

- принципи рівності та рівноправності сторін цивільно-правового договору (угоди), який передбачає, що сторони повинні мати рівні права та обов'язки, а також рівний доступ до правосуддя;

- принципи додержання договірних зобов'язань – сторони повинні дотримуватися умов договору та виконувати свої зобов'язання;

- принципи економічної свободи – громадяни та юридичні особи мають право здійснювати підприємницьку діяльність і вільно розпоряджатися своїм майном;

- принцип визнання дієздатності – сторони повинні бути дієздатними для укладення цивільно-правових договорів (угод);

- принцип легітимних очікувань відображає ідею, що органи державної влади мають дотримуватися не лише правових приписів, а і своїх обіцянок та пробуджених очікувань [7, с. 72];

- принцип забезпечення права на захист, про який необхідно говорити як про ланцюг, що поєднує регулятивні й охоронні правовідносини [8, с. 166].

Висновки

Проведений вище аналіз дає змогу констатувати, що нами була зроблена спроба втілити окремі актуальні питання розвитку цивільно-правових відносин в Україні в наведений вище перелік принципів цивільного права, який при цьому не претендує на повноту і вичерпність. Водночас ми глибоко переконані, що важливим завданням законодавця та вітчизняних науковців є проведення подальшої роботи щодо розширення кола та змісту принципів цивільного права. Це так само забезпечить стабільність, а також сталий розвиток цивільного

права взагалі та суспільних відносин, що входять до предмета регулювання цієї галузі права, зокрема.

Список бібліографічних посилань: **1.** Іванцов В. О. Принципи адміністративного права як призма оцінювання змісту нормативно-правових положень: можливості для встановлення проблем і шляхи їх вирішення. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. Вип. 4 (87). С. 104–116. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2019.4.11>. **2.** Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с. **3.** Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами) : підручник. Київ : Кондор, 2002. 353 с. **4.** Басай О. В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2014. 28 с. **5.** Годубева Н. Ю. Правова природа загальних засад цивільного законодавства України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 38. С. 18–21. **6.** Цивільне право України : навч. посіб. / за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 468 с. **7.** Бортник О. Г. Легітимні очікування в цивільному судочинстві: традиційне праворозуміння та синергетичний підхід. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 70–76. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.07>. **8.** Соколов О. М. Цивільно-правовий аспект правої природи права на захист. *Право і безпека*. 2017. № 4 (67). С. 164–167.

Надійшла до редколегії 31.05.2023

Прийнята до опублікування 20.06.2023

Kolobylina O. O. Theoretical and legal characteristics of the civil law principles

It has been noted that the purpose of the principles of law is to ensure a uniform formulation of legal norms and their impact on social relations in the form of legal regulation and other forms of legal influence. They identify ways to improve legal provisions and act as guiding ideas for legislators. When enshrined in legal acts, principles ensure the unity of the processes of creating, implementing and protecting law.

It has been proved that the principles of civil law are best understood as the starting points, the basic ideas underlying the formation, functioning and further development of the relevant branch of law. They create and provide the ideological basis for the development and proper regulation of social relations which are the subject matter of the civil branch of law.

It has been argued that the list of principles enshrined in the Civil Code of Ukraine is not exhaustive, but is supplemented by the following principles: good faith and good intentions; enforcement of obligations; protection of property rights; protection of the right to inviolability of the person; freedom of will; equality and equality of the parties to a civil contract (agreement); compliance with contractual obligations; economic freedom; and recognition of legal capacity.

Key words: principles, principles of law, principles of civil law, civil legislation.

УДК 347.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.35>

Катерина Сергіївна Науменко,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-7403-0419>,

e-mail: nauменко.katerina1006@gmail.com

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Статтю присвячено дослідженню поняття, ознак і видів цивільних правовідносин. Спираючись на аналіз поглядів науковців, запропоновано авторське визначення поняття «цивільні правовідносини». Наведено перелік ключових ознак, які характеризують цю наукову категорію. Узагальнено наукові думки щодо класифікації цивільних правовідносин.

Ключові слова: правовідносини, цивільні правовідносини, цивільне право, класифікація.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Окремі науковці наголошують, що з розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій, апаратних персональних пристроїв та засобів зв'язку соціальні зв'язки та комунікація між людьми трансформувалися з фізичної платформи в електронну [1, с. 87]. Так і цивільні правовідносини нерозривно пов'язані із соціальними, політичними, економічними реаліями сучасності, цифровізацією, науково-технічним прогресом, а також новими вимірами життєдіяльності суспільства, зокрема у сфері інформаційних технологій. Відповідно їх сутність, ознаки і види також перебувають у постійному русі, трансформації та вимагають від наукової спільноти нових підходів до їх осмислення.

Стан дослідження проблеми

Сутність цивільних правовідносин крізь призму їх принципів та особливостей реалізації в різноманітних цивільно-правових договорах у своїх наукових працях досліджували В. В. Галюк, М. М. Гудима-Підвербецька, А. О. Доліненко, А. О. Дутко, В. О. Кучера, О. В. Кіряк, Н. М. Павлюк, Ю. П. Пацурківський, С. О. Сарновська, Н. О. Саніахметова, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, О. Х. Юлдашев, Г. Б. Яновичка та ін. Проте варто розуміти, що цивільне право є динамічною за своєю сутністю та змістом галуззю права, а тому зміст і види цивільних правовідносин також постійно змінюються.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб шляхом проведення ґрунтовного дослідження визначити сутність, а також на основі новітнього погляду на окремі аспекти розкрити ознаки цивільних правовідносин. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: здійснити аналіз наукових поглядів учених стосовно тлумачення понять «правовідносини» та «цивільні правовідносини»; розглянути окремі теоретичні аспекти, пов'язані з цим тлумаченням, узагальнити наукові думки щодо класифікації цивільних правовідносин.

Наукова новизна дослідження

У ході осмислення наукової новизни статті варто наголосити, що роботу наскрізно пронизує авторське бачення окремих особливостей з'ясування сутності цивільних правовідносин, а також міститься новітній підхід до переліку їх ключових ознак і класифікаційних критеріїв.

Виклад основного матеріалу

І. Д. Романова у своїй праці «Розуміння поняття правовідносин» звертає увагу на те, що «правовідносини – це центральна категорія серед проблематики теорії права. Правовідносини – це особливий вид суспільних відносин, учасники (суб'єкти) яких пов'язані взаємними юридичними правами та обов'язками. Правове відношення завжди передбачає юридичний зв'язок, принаймні, між двома суб'єктами, один з яких є носієм суб'єктивного права, а інший – носієм юридичного обов'язку. До правовідносин треба підходити так, щоб зрозуміти, що вони беруть участь у ґенезі права» [2, с. 317].

Ми цілком погоджуємося з комплексним баченням дослідниці, проте вважаємо, що правовідносини також виступають провідною категорією для всіх галузей права. Адже право як наука втілюється саме в осмисленні правовідносин, їх трансформації, видозмінюванні у ході впливу специфічних умов. Вважаємо також доречним наголосити, що положення правової доктрини мають пронизувати правовідносини, органічно влітаючись у них, а для цього наукові дослідження мають відображати широкий спектр прикладних проблем, пропонуючи їх вирішення на основі зарубіжного досвіду, аналізу позицій провідних науковців сучасності, а також ретроспективний погляд на те, як здійснювалися такі правовідносини на різних етапах розвитку людства.

Водночас І. Д. Романова зазначає, що «немає таких правовідносин, які б цілком і виключно визначалися тільки правовими нормами і в яких суб'єкти цих відносин вимагали б один від одного і робили один одному тільки те, на що вони мають повноваження та до чого їх зобов'язує закон» [2, с. 316]. Ця теза є абсолютно прийнятною в контексті теорії цивільного права, але з точки зору адміністративно-

правового, кримінально-правового, кримінально-процесуального бачення потребує окремих уточнень. Так, зокрема, адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції не передбачає описаної дослідницею свободи дій та розсуду, а здійснюється виключно в межах і порядку, визначених законом.

Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова пропонують до розуміння цивільних правовідносин підходити диференційовано – на загально-теоретичному, галузевому-теоретичному та конкретно-галузевому рівнях. У межах конкретно-галузевого рівня, на думку науковців, «замість визначення цивільних правовідносин як суспільних відносин, врегульованих нормами права, більш вдалим видається визначення цивільних правовідносин як правового зв'язку, що ґрунтується на нормах цивільного права, між юридично рівними суб'єктами, які виступають як носії цивільних прав і обов'язків» [3, с. 107].

Акцентуючи увагу на унікальності запропонованого підходу, зазначимо, що цивільні правовідносини виступають різновидом суспільних відносин, тому цей аспект також потребує закріплення у визначенні аналізованої категорії.

Цивільні правовідносини, доводить В. В. Галюк, – «це врегульовані нормами цивільного законодавства суспільні відносини особистого немайнового та майнового характеру, їх учасниками є будь-які суб'єкти права: держава, територіальні громади, юридичні особи, громадяни. Всі вони у цивільних правовідносинах виступають як самостійні, майново відокремлені, юридично рівні між собою» [4, с. 89].

У контексті аналізу запропонованої позиції вважаємо доречним звернути увагу на те, що цивільно-правові відносини (наголошуємо з огляду на їх принципову в цьому унікальність) регулюються не лише нормами цивільного законодавства. Зокрема, на це вказує такий принцип, як свобода договору в цивільному праві. Тобто зміст цивільно-правових договорів може виходити за межі тих правовідносин, що передбачені Цивільним кодексом України. У цивільному праві також має місце і правовий звичай, що теж потрібно пам'ятати.

Поняття цивільних правовідносин, на переконання Г. Б. Яновичкої та В. О. Кучера, може бути визначено як «юридичні зв'язки між учасниками суспільного життя, які виступають формою обміну благами між цими учасниками. Такий обмін має безпосередній та еквівалентний характер і відбувається на підставі загальних принципів цивільного права, а також окремих цивільно-правових норм та/або положень, встановлених в актах суб'єктів приватного права (договорах, установчих документах юридичних осіб тощо). Учасники цих відносин пов'язані між собою як носії особливих цивільно-правових «ролей»: власників, авторів творів і осіб, які з ними взаємодіють; кредиторів і боржників; акціонерів, спадкоємців тощо» [5, с. 37].

Зазначимо, що позиція дослідників є досить нетиповою, адже запропонована ними категорія «форма обміну» зводиться переважно до структурного підходу осмислення стійкої категорії, в той час як будь-які правовідносини з огляду на їх зазначену вище динамічність потребують скоріше використання функціонального підходу.

О. В. Кіріяк, Ю. П. Пацурківський і М. М. Гудима-Підвербецька у своєму навчальному посібнику зазначають, що «галузеві ознаки цивільно-правових відносин випливають зі специфіки правових відносин, що складають предмет цивільно-правового регулювання і методів впливу цивільного права на ці правовідносини та полягають в такому: 1) виникають між юридично рівними учасниками, які в організаційно-правовому і майновому сенсі відокремлені одне від одного; 2) виникають з приводу нематеріальних і матеріальних благ, які становлять інтерес для приватної особи; 3) переважно виникають за ініціативи учасників, на основі їх вільного волевиявлення; 4) як правило, можливість вибору варіанта поведінки його учасниками з меж, встановлених законом; 5) здійснення захисту цивільних прав за допомогою специфічних заходів впливу й переважно (але не виключно) в судовому порядку; 6) підстави виникнення, припинення і зміни цивільних правовідносин володіють власною специфікою (види, зміст, правові наслідки)» [6, с. 203].

Таким чином, цивільні правовідносини являють собою врегульовані нормами цивільного права суспільні відносини між фізичними та/або юридичними особами, які виникають з приводу певних матеріальних і нематеріальних благ. Ключовими ознаками таких відносин є: а) можуть мати майновий і немайновий характер; б) регулюються нормами цивільного права; в) учасники цивільних правовідносин є рівними, тобто володіють однаковим набором суб'єктивних прав та юридичних обов'язків; г) ключові засади правового регулювання цивільних правовідносин визначаються на законодавчому рівні, водночас більш змістовно вони упорядковуються на рівні договірному; ґ) виникають між приватними особами фізичними та/або юридичними особами і не пов'язані з державними органами або публічними інституціями; д) як правило, цивільні правовідносини мають комерційний характер.

Зауважимо, що в науковій літературі цивільні правовідносини класифікують за такими підставами:

1) за функціями: а) регулятивні – упорядковують (регулюють) особисті немайнові і майнові відносини; б) охоронні – пов'язані з можливістю здійснення порушення прав і правомірних інтересів та їх наслідками;

2) за змістом правовідносин: а) абсолютні – з належності певних суб'єктивних прав одним особам і загальному юридичному обов'язку всіх інших осіб утримуватися від порушення цього права; б) відносні –

носію суб'єктивного права завжди протиставлений конкретний носій юридичного обов'язку;

3) за предметом правовідносин: а) речові – володіння, власності та відносини при здійсненні прав на чужі речі; б) особисті немайнові – виникають з приводу нематеріальних благ;

4) за характером зобов'язаної поведінки: а) активні; б) пасивні;

5) за інтересом і об'єктом: а) відносини побутового характеру; б) відносини економічного характеру;

6) за існуванням відносин у часі: а) строкові; б) безстрокові;

7) за внутрішньою структурою: а) прості; б) складні;

8) за вимогами індивідуалізації їх учасників: а) персоніфіковані; б) неперсоніфіковані [7].

На нашу думку, запропонована вище класифікація має право на існування та є досить широкою, втім, на нашу думку, більш лаконічним і зрозумілим є підхід, відповідно до якого цивільні правовідносини поділяються на майнові та немайнові.

До ознак майнових правовідносин, які є предметом цивільного права, належать такі: а) характеризуються майновою відособленістю учасників. Вона дає можливість самостійно володіти, користуватися, розпоряджатися майном і нести самостійну майнову відповідальність за результати своїх дій. Для права власності не має значення поведінка власника стосовно належного йому майна до того моменту, поки власник не вийде за межі дозволеного законом; б) мають платний характер, притаманний нормальному товарообміну, вартісним економічним відносинам [8].

Особисті немайнові відносини – суспільні відносини, які виникають із приводу здійснення суб'єктом особистих немайнових прав і не мають безпосереднього економічного змісту (права на життя, ім'я, честь, гідність, ділову репутацію, авторство, фірмове найменування, товарний знак тощо) [9].

Слід також відмітити, що цивільні правовідносини можуть бути формальними та неформальними. Формальні правовідносини означають, що вони засновані на письмовому договорі, який містить всі умови відносин між сторонами. Неформальні правовідносини можуть виникати без договору та не мати чітких умов, але все ж можуть регулюватися цивільним правом.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що важливим завданням законодавця є створити належні умови для врегулювання цивільних правовідносин, адже це є важливою запорукою захисту майнових і немайнових прав людини. Крім того, їх належне врегулювання сприяє розвитку економіки держави, а тому є важливим елементом функціонування суспільства та розвитку економіки країни.

Список бібліографічних посилань: **1.** Гайдай С. Правові аспекти проблеми обмеження вираження поглядів прокурорів як користувачів соціальних мереж. *Європейські перспективи*. 2019. № 1. С. 86–91. **2.** Романова І. Д. Розуміння поняття правовідносин. *Новітні кримінально-правові дослідження*. 2017. № 3. С. 316–319. **3.** Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Регулятивні правовідносини: приватноправовий та публічно-правовий виміри : монографія. Одеса : Гельветика, 2018. 404 с. **4.** Галюк В. В. Курс цивільного та сімейного права України (у питаннях і відповідях) : навч. посіб. Київ : МАУП, 2005. 240 с. **5.** Цивільне право України : підручник : в 2 т. / Г. Б. Яновицька, В. О. Кучер та ін. Львів : Новий Світ – 2000, 2014. Т. 1. 444 с. **6.** Кіріяк О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 304 с. **7.** Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Старцев О. В. Цивільне право України : підручник. Вид. 3-тє, перероб. і допов. Київ : Істина, 2011. 808 с. **8.** Білоус Т. Й. Загальна характеристика правового регулювання майнових відносин на сучасному етапі розвитку суспільства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 99–101. **9.** Харитонов Є. О. Цивільне право України : підручник. Київ : Істина, 2003. 776 с.

Надійшла до редколегії 30.05.2023

Прийнята до опублікування 22.06.2023

Naumenko K. S. Concept, features and types of civil legal relations

It has been established that civil legal relations are social relations between individuals and/or legal entities regulated by the rules of the civil branch of law and arising out of certain tangible and intangible benefits. Attention is drawn to the fact that civil legal relations are regulated not only by the rules of civil law, in particular, this is indicated by such a principle as freedom of contract in civil law. In other words, the content of civil law contracts may go beyond the legal relations provided for by the Civil Code of Ukraine.

It has been argued that the key features of such relations are as follows: they may be of property and non-property nature; they are regulated by the rules of the civil branch of law; participants to civil legal relations are equal, i.e., they have the same set of subjective rights and legal obligations; the key principles of legal regulation of civil legal relations are determined at the legislative level, but they are substantively regulated at the contractual level; they arise between private individuals and/or legal entities and are not related to governmental bodies or public institutions; as a rule, civil legal relations are commercial in nature.

It has been noted that an important task of the legislator is to create appropriate conditions for the settlement of civil legal relations, since this is an important guarantee of protection of property and non-property rights of a person, and also contributes to the development of the state economy, i.e. is an important element of the functioning of society and the development of the country's economy.

Key words: legal relations, civil legal relations, civil law, classification.

УДК 347.5:364:61

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.36>

Катерина Олегівна Скриннікова,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра цивільного права та процесу (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-3721-4462>,

e-mail: katerina2804gold@gmail.com

ЛІКАРСЬКА (МЕДИЧНА) ПОМИЛКА: ПОНЯТТЯ ТА ПРИЧИНИ ЇЇ ВИНИКНЕННЯ

Проаналізовано поняття «лікарська (медична) помилка» з доктринальних позицій. Розглянуто наявні підходи (юридичний та медичний) до розуміння правової природи лікарської (медичної) помилки. Досліджено причини (фактори) виникнення лікарських (медичних) помилок. Розкрито класифікацію та шість видів лікарських помилок. Наголошено на наявності лікарських (медичних) помилок та відсутності законодавчого закріплення цих понять, які потребують значної уваги як з боку наукової спільноти, так і з боку законодавця.

Ключові слова: помилка, лікарська (медична) помилка, суб'єктивні причини, об'єктивні причини, пацієнт, лікар, медичний персонал.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Важливими напрямками розвитку України як соціальної держави є забезпечення для громадян права на охорону здоров'я, медичні послуги та медичну допомогу. Оскільки людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні на конституційному рівні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

Відповідно охорона здоров'я, безпека людини та якісна медична допомога – це основні принципи української системи охорони здоров'я, які мають визначати зміст законодавчих актів, що регулюють правовідносини у сфері медицини, а також слугувати забезпеченню справедливого балансу інтересів лікарів (медичного персоналу) та пацієнтів. При цьому частіше в засобах масової інформації обговорюють випадки про завдання шкоди громадянам внаслідок лікарських (медичних) помилок або інших дефектів медичної допомоги.

У судових рішеннях, а в житті й поготів, лікарська (медична) помилка зустрічається також набагато частіше, і нерідко такі випадки залишаються без наслідків. Тому в суспільстві та наукових колах не втихають суперечки з приводу притягнення медичних працівників

та лікарів до відповідальності за подібні помилки. Однак законодавча неврегульованість визначення поняття «медична (лікарська) помилка» та причини виникнення таких помилок наголошують на актуальності цього дослідження.

Стан дослідження проблеми

Осмилення поняття, природи, видів і особливостей одного з найбільш обговорюваних і при цьому неоднозначних термінів у юридичній та медичній літературі є надзвичайно важливим. Відповідно до наукових поглядів на зміст поняття «лікарська (медична) помилка» в науці цивільного та медичного права існують (з певними особливостями) дві полярні точки зору. Так, одні автори вважають, що лікарська (медична) помилка завжди виключає вину виконавця і тому є підставою звільнення від відповідальності за заподіяну шкоду, інші – вважають, що лікарська (медична) помилка трапляється тільки з вини лікаря, тому є правопорушенням та підставою для цивільно-правової (а можливо й кримінальної) відповідальності. Незважаючи на правовий аспект цього питання, його досліджували не лише юристи, а й науковці у сфері медицини. Питання лікарської (медичної) помилки вивчали як представники медичної науки, так і фахівці у сфері права, серед яких: М. Пирогов, І. Огарков, Г. Білецька, Т. Андрієвська, С. Антонов, С. Булеца, А. Герц, Я. Лейбович, В. Глушков, А. Савицька, І. Сенюта, С. Стеценко та ін. Проте однозначного розуміння щодо сутності поняття «лікарська (медична) помилка» не існує, що свідчить про нагальність нашого дослідження з точки зору самого поняття та причин його виникнення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у з'ясуванні поняття, природи, видів і особливостей поняття «лікарська (медична) помилка», а також аналізі причин виникнення лікарських (медичних) помилок та формулюванні пропозицій щодо вдосконалення цивільного законодавства України в цій сфері та практики його застосування. *Завданнями* статті є: дослідити та визначити основні характеристики категорії «лікарська (медична) помилка», визначити її зміст і вплив на цивільно-правові відносини, що виникають між лікарем та пацієнтом, здійснити класифікацію причин виникнення лікарських (медичних) помилок, сформулювати науково обґрунтовані пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення цивільного законодавства України у сфері медичної діяльності.

Наукова новизна дослідження

Набуло подальшого розвитку розуміння основних характеристик категорії «лікарська (медична) помилка», визначено її зміст і вплив на цивільно-правові відносини, що виникають між лікарем та пацієнтом.

Обґрунтовано класифікацію причин виникнення лікарських (медичних) помилок, сформульовано науково обґрунтовані пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення цивільного законодавства України у сфері медицини.

Виклад основного матеріалу

Проблема лікарських (медичних) помилок, як ми зазначали, має важливе теоретичне та практичне значення і багато науковців визнають важливість однозначного розуміння його сутності, причин появи та чіткого регулювання на рівні законодавства України. Натомість термін «лікарська (медична) помилка» не має відповідного правового закріплення. Визначення цього поняття відсутнє в нормативно-правових актах України (були лише згадування в декількох проєктах Закону про права пацієнтів¹, Проєкті Закону про лікарське самоврядування від 6 квітня 2018 р. № 8250² та деяких інших законопроектів [1]).

Дослідження питання сутності помилки в медичній сфері є надзвичайно складною темою. Ще більш ускладненим воно стає, коли помилка стосується лікарів при виконанні ними своїх професійних обов'язків. Так, у суспільстві склалася багатовікова традиція беззастережної довіри лікарям, оскільки головним принципом їхньої діяльності є принцип «не нашкодь». Проте, незважаючи на наявні стандарти надання медичної допомоги, оновлення протоколів та намагання держави привести медичну сферу до європейських стандартів, будь-які гарантії отримання реального й якісного результату від наданої медичної допомоги все ж відсутні. Як зауважують дослідники, результатом лікарського втручання може бути не лише повне або часткове досягнення прогнозованого результату, а й відсутність результату (неефективне лікування) чи заподіяння шкоди здоров'ю або життю пацієнта. Так, у науці запропоновано відносити такі випадки до винятків, або дефектів медичної допомоги, одним з яких є лікарська (медична) помилка. Лікар – це звичайна людина, хоча й має дотримуватися професійної етики, стандартів та протоколів, проте навіть це не зможе забезпечити пацієнтів від таких помилок.

¹ Проєкт Закону про права пацієнтів : від 01.03.2013 № 2438 / ініціатори В. В. Шкварялюк, А. В. Іванчук // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45938 (дата звернення: 07.05.2023).

² Проєкт Закону про лікарське самоврядування : від 06.04.2018 № 8250 / ініціатори О. В. Богомолец, О. С. Мусій, А. Ф. Шипко та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63819 (дата звернення: 07.05.2023).

Медична сфера є надскладним і найбільш значущим видом діяльності з усіх доступних для людини, оскільки вона потребує не лише спеціальних знань, а й інтуїції, великої кількості практичних навичок та високих моральних цінностей. Проте не можливо не погодитися з тими вченими, які стверджують, що медицина – це ціла історія людських помилок, наслідки яких є вражаючими. І проблема існування лікарських (медичних) помилок буде існувати доти, доки медичну допомогу надаватимуть люди, а не роботи.

Отже, ми виходимо з того, що лікарська (медична) помилка є одним із видів дефектів надання медичної допомоги. Усталеним є розуміння того, що поняття «дефект медичної допомоги» має узагальнююче значення, бо об'єднує різні види несприятливих наслідків лікарського втручання. Проте чинне національне законодавство не містить визначення дефектів медичної допомоги та їх види. Відсутні також критерії встановлення дефектів надання медичної допомоги, способи їх виявлення і реєстрації, наявність чи відсутність вини лікаря в таких випадках.

Питання лікарських (медичних) помилок і відповідальність за них були предметом уваги ще в Кодексі законів Хамурапі (1750 р. до н. е.), де існував параграф щодо відповідальності лікаря. У Законах XII таблиць Стародавнього Риму також згадувалося про відповідальність лікарів за невдале лікування особи. За античних часів та в епоху Середньовіччя лікарі, що були винні в заподіянні шкоди пацієнтам, майже в кожному випадку підлягали жорсткому покаранню (втрата кисті рук, спалення на вогнищі) або несли іншу відповідальність (вигнання з міста, штраф, позбавлення практики). Однак рівень помилок залишався високим. У подальшому лікарі домоглися значних успіхів у лікуванні багатьох захворювань, але якою ціною.

Вперше питання про лікарські (медичні) помилки як про можливий результат саме лікарської діяльності й ставлення до них порушив відомий хірург Микола Іванович Пирогов у першій половині XIX ст. На його думку, лікарі повинні отримувати максимум повчання зі своїх професійних помилок, збагачуючи як свій досвід, так і сукупний досвід медицини. Кожен лікар, що поважає себе, повинен мати внутрішню потребу швидше оприлюднити свої помилки, щоб застерегти від них інших. Така моральна позиція може відшкодувати або навіть спокутувати «зло лікарських помилок», які є неминучими у практиці лікаря [2].

Помилки в медичній практиці є доволі поширеним явищем навіть у розвинених країнах світу. Лікарські (медичні) помилки реєструють та аналізують, таку інформацію оприлюднюють для інших. В Україні аналогічної статистики не існує через закритість даних або, імовірно, через відсутність відповідних статистичних даних, як не існує

й їх досліджень та опублікованих висновків. І всі вважають, якщо лікар вчинив помилку, його потрібно вигнати з лікарні або навіть негайно притягнути до кримінальної відповідальності. І лише окремі випадки стають відомими громадськості [1, с. 66]. На думку низки науковців, такі помилки призводять до смерті одного з десяти хворих в Україні.

Оприлюднені статистичні дані таких країн, як США, Велика Британія, Німеччина, Франція, свідчить про підвищену смертність пацієнтів від лікарських (медичних) помилок. У США частка лікарських помилок становить 3–4 %, у Великобританії – 5 %, у Франції – 3 %. У Великобританії від лікарських помилок щорічно помирають до 70 тис. пацієнтів. І ці дані не враховують так звані приховані випадки невдалих медичних утручань. При цьому експерти вважають, що 70 % лікарських (медичних) помилок можна попередити, 6 % – потенційно можна попередити і 24 % – запобігти неможливо. За статистикою ВООЗ, щорічно від лікарських (медичних) помилок помирає більше людей, ніж гинуть у ДТП, тобто більше 1,5 млн осіб. При цьому ВООЗ вважає нормою 9 % смертельних випадків, що сталися через лікарські (медичні) помилки та нещасні випадки під час надання медичної допомоги [3, с. 34].

Зазначені статистичні дані є надзвичайно вражаючими, проте відомості про факти лікарських (медичних) помилок у жодному разі не повинні приховуватися, оскільки свідоме чи несвідоме приховування такої інформації є проявом ігнорування проблеми, що існує в будь-якій державі. Лікарі повинні отримувати відомості про такі помилки для подальшого їх дослідження, аналізу з метою пошуку нових, більш досконалих методів діагностики й лікування різних захворювань. Завдяки оприлюдненню такої інформації більшість аналогічних помилок буде унеможливлена. Крім того, у найкоротші терміни лікарі матимуть можливість виявити лікарські (медичні) помилки та виправити їх з мінімальними фізичними, матеріальними й психологічними втратами для пацієнта.

На цей час на законодавчому рівні визначення поняття «лікарська (медична) помилка» немає, ба більше, існує думка, що це поняття не лише юридичне, а й медичне. Щодо завдань правового регулювання відносин, які виникають з приводу лікарських (медичних) помилок є вироблення правильної, чіткої, обґрунтованої і єдиної позиції щодо юридичної кваліфікації помилкових дій лікарів [4].

Отже, ми вважаємо, що в Україні немає жодного нормативно-правового акта, який би врегульовував питання, пов'язані з відповідальністю лікарів та інших медичних працівників за їхню професійну помилку. Не вирішеним залишається питання й щодо визначення на законодавчому рівні понять «лікарська (медична) помилка»

та «дефект медичної допомоги». Отже, немає й офіційного тлумачення поняття «лікарська (медична) помилка». Тому в науці та на практиці неправильно трактують термін «лікарська (медична) помилка» – як синонім халатності та як неналежне виконання своїх обов'язків, хоча це два абсолютно різні поняття.

Відмова законодавця від застосування в законі таких понять, як «лікарська (медична) помилка», «дефект медичної допомоги», «недбалість при наданні медичної допомоги», спричиняє недостатню ефективність застосування правових механізмів щодо запобігання заподіяно шкоди життю та (або) здоров'ю громадян при наданні медичної допомоги, які забезпечують відшкодування завданої шкоди та притягнення до відповідальності. Ця позиція вітчизняного законодавця є незрозумілою (з точки зору формальної логіки), оскільки наслідки такого ігнорування є очевидними для населення, суспільства і держави.

На рівні галузевого законодавства діють лише загальні декларативні норми та інколи використовується поняття «лікарська помилка», проте без конкретизації його розкриття.

Водночас слід згадати про судову практику, яка все ж таки спробувала надати формулювання поняття «лікарська помилка». Відповідно до рішення Приморського районного суду м. Одеси від 28 квітня 2015 р. у справі № 522/21210/13-ц «лікарська помилка – сумнівна помилка лікаря в діагнозі, методах лікування, виконанні операцій тощо, що виникла внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин, таких як недосконалість медичних знань, техніки, достатність знань у зв'язку з недостатнім досвідом роботи»¹. У подальшому таку позицію було підтримано й апеляційною інстанцією².

Однозначна відповідь на питання, що ж означає поняття «лікарська (медична) помилка», в медичній та правовій науці відсутня. Багато науковців намагалися надати власне визначення цій категорії. Проте єдиного розуміння на цей час немає. Загалом існує більше 70 визначень поняття «лікарська (медична) помилка» і ще більше суперечливих суджень. Сьогодні використання поняття «медична помилка» замість «лікарська помилка» є виправданим, тому що професійні помилки трапляються і в діяльності середнього медичного персоналу, які теж виконують певні лікарські функції. Тобто помилки можуть

¹ Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 28.04.2015 : справа № 522/21210/13-ц, провадження № 2/522/38/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43838596> (дата звернення: 07.05.2023).

² Ухвала Апеляційного суду Одеської області від 16.06.2015 : справа № 522/21210/13-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45440468> (дата звернення: 07.05.2023).

припуститися на будь-якому етапі лікувально-діагностичного процесу як лікарі, так і медичний персонал (медичні сестри, фельдшери). Саме тому ми вживаємо термін «лікарська (медична) помилка».

У зарубіжній літературі лікарську помилку часто розглядають як невинну, добросовісну дію. Так, К. Лібман відносить цей термін до проблем, що можна попередити (уникнути), а також до неналежної діяльності окремих осіб [5]. Б. Лайан визначає лікарську (медичну) помилку як невдале вчинення спланованих дій, тобто не в такий спосіб, як спочатку було заплановано, або як використання невірної плану дій для досягнення поставленої мети, які не є умисними чи необережними діями, що завдають шкоди пацієнтові [6]. Схожу думку має й Л. Кон та вважає, що лікарська (медична) помилка є невдалою спробою запланованих дій, спрямованих на досягнення певної мети терапії або невірний вибір методу досягнення зазначеної мети [7]. Х. Лестер розуміє лікарську (медичну) помилку як відступ від стандартів надання медичної допомоги [8].

С. Стеценко визнає медичну помилку як дефект надання медичної допомоги, пов'язаний із неправильними діями медичного персоналу, що характеризуються добросовісною оманю за відсутності ознак зловмисного чи необережного проступку [3, с. 36].

У «медичному розумінні» це поняття сприймається як випадковий збіг обставин або наслідок недосконалості медичної науки та техніки. Вона не є результатом недбалого, безвідповідального ставлення лікаря до своїх обов'язків, неуцтва чи злочинної дії. При лікарській (медичній) помилці вина лікаря чи медичного працівника відсутня як і склад правопорушення, а тому притягнення до правової (кримінальної чи іншої) відповідальності бути не може [1, с. 94]. А помилкові дії лікаря при встановленні діагнозу або лікуванні хворого зумовлені станом медичної науки на конкретному етапі її розвитку, особливими, несприятливими умовами й обставинами надання медичної допомоги або нестачею лікарського досвіду, зроблені за відсутності усвідомлення небезпеки, без передбачення можливості заподіяння шкоди або при впевненості в запобіганні їй [9, с. 100–101].

Натомість прихильники юридичного напрямку лікарську (медичну) помилку розуміють як недбалі, недобросовісні, необережні дії та прийоми з надання медичної допомоги, результатом яких є завдання шкоди здоров'ю або смерть пацієнта [1, с. 94]. Тобто лікарські (медичні) помилки спричиняють цивільно-правову відповідальність.

Проте і в юридичній науці деякі вчені виключають наявність вини лікарів та медичних працівників, розуміючи під лікарською помилкою випадкове невинне завдання шкоди [10, с. 93]. Іноді таку помилку ще розглядають як обставину, що пом'якшує відповідальність лікаря [11, с. 109].

Отже, наявність вищезазначених дефініцій лише підтверджує те, що це поняття розуміють неоднозначно. Таким чином, при формулюванні поняття «лікарська (медична) помилка» науковці використовують різні ознаки: як загальні чи близькі за змістом, так і особливі, аж до діаметрально протилежних. Тож дискусії з цього приводу триватимуть доти, доки поняття «лікарська (медична) помилка» не буде закріплено в чинному законодавстві.

Підсумовуючи зазначене, слід виходити з того, що помилка – це небажаний результат, який виник внаслідок або неправильності сприйняття об'єктивної дійсності, або неправильності дій. При цьому, спробуючи дати власне визначення лікарської (медичної) помилки, необхідно враховувати той факт, що основним в цьому разі є встановлення можливості або неможливості притягнення лікаря або іншого медичного працівника до відповідальності. Отже, лікарська (медична) помилка з точки зору права повинна розглядатись як неправильна (хибна) дія або бездіяльність лікаря (медичного персоналу). Тільки в цьому разі можна вирішувати питання про можливість або неможливість притягнення лікаря (медичного персоналу) до відповідальності.

При кваліфікації дій лікаря (медичного персоналу) у разі лікарської (медичної) помилки має значення факт настання для пацієнта несприятливих наслідків, які можуть бути або у вигляді заподіяння шкоди, або у вигляді недосягнення бажаного позитивного ефекту від лікарської допомоги.

Дуже важливо виявити причини (фактори), які призвели до помилкового діагнозу, різних ускладнень при перебігу хвороби, несприятливого результату. За загальним правилом існують дві причини (фактори) лікарських (медичних) помилок: суб'єктивні та об'єктивні. Перші обставини не залежать від особи, яка надавала медичну допомогу певному пацієнту. До помилок, що спричинені об'єктивними факторами, належать дії (бездіяльність) лікарів (медичних працівників), що не порушують встановлені нормативно-правовими актами правила, але заподіяли шкоду здоров'ю пацієнта чи спричинили його смерть. Це можуть бути несприятливі умови або обставини медичного втручання (недостатнє забезпечення обладнанням (або його відсутність), застарілість обладнання, неякісні медичні засоби (або їх відсутність)) та інші об'єктивні причини.

До помилок, викликаних суб'єктивними причинами (факторами), належать помилки, що їх припускаються лікарі (медичні працівники), які необгрунтовано відступають від встановлених медичних стандартів, діють необережно, самовпевнено чи необгрунтовано ризикують при недостатності досвіду чи знань [12, с. 61]. До таких причин належать: недостатній рівень професійної підготовки та

перепідготовки; низька якість теоретичних і практичних знань та умінь, що призвели до неправильного (неуважного) діагностування й лікування; особисті якості лікаря (користь, черствість, безвідповідальність), почуття безкарності в лікарів (медичного персоналу); фізичні недоліки лікаря, про які він замовчував (сильна перевтома після зміни, власна хвороба лікаря, алкогольне або наркотичне сп'яніння); недостатнє та неуважне обстеження хворого; помилкове трактування клінічних даних та оцінка лабораторного й інструментального дослідження; неврахування або переоцінка результатів консультацій інших фахівців тощо [13, с. 54]; недбале виконання операцій та інших лікувально-профілактичних заходів; ігнорування або невміле використання анамнезу життя та хвороби; недооцінка тяжкості стану та можливості розвитку ускладнень; неправильне формулювання діагнозу; незадовільна організація різних етапів медичної допомоги в медичному закладі, зокрема при веденні документації, при порушенні деонтологічних (відсутність індивідуального підходу до хворого) та інших вимог щодо інформування пацієнта про стан його здоров'я.

Подекуди встановити дійсну причину лікарської (медичної) помилки надзвичайно складно, оскільки можуть існувати в сукупності як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Наприклад, перебіг хвороби може бути швидким та нетиповим, а дані лабораторних досліджень не відображатимуть повної картини захворювання та й лікар може не мати достатнього досвіду. Низьку об'єктивних причин лікар чи медичний працівник передбачити не може. Так, неможливо належним чином надати медичну допомогу в разі атипового швидкого розвитку захворювання за відсутності належного медичного обладнання. Хвороба може швидко прогресувати і навіть найсильніші лікарські засоби можуть стати неефективними за таких обставин. Медичні помилки, викликані об'єктивними причинами, можна зараховувати до категорії «нещасні випадки», які повинні звільняти медичних працівників від відповідальності, оскільки вина в діях цих осіб відсутня [14, с. 73].

Проте більш доречним у подібних випадках, як зазначають науковці, казати про те, що помилка відсутня, оскільки вона – це завжди не бажаний результат, виникнення якого пов'язане з неправильним сприйняттям об'єктивної реальності або виконанням певних дій. У такому разі більш доречним говорити про «казус», «нещасний випадок» або «безвинний дефект» при наданні медичної допомоги. Саме через такі конструкції можна казати про непритягнення медичних працівників до цивільно-правової відповідальності, оскільки дії (лікаря або медичного персоналу) є правомірними, а умовою, яка виключатиме відповідальність, буде виступати збіг випадкових несподіваних обставин.

Однак трапляються випадки, коли наявний небажаний результат (заподіяння шкоди здоров'ю чи смерть пацієнта), який зумовлено суб'єктивними причинами, тобто тими, які пов'язані з неправильними чи неправомірними діями (бездіяльністю) лікаря, медичного персоналу, що призвели до негативних для здоров'я чи життя пацієнта наслідків, а саме помилки, яких припускаються медичні працівники, котрі необґрунтовано відступають від встановлених медичних стандартів, діють необережно, самовпевнено чи необґрунтовано, ризикують за недостатності досвіду і знань [15, с. 292]. Ці помилки полягають у недобросовісних діях чи бездіяльності медичних працівників та містять вину і в такому разі кваліфікацію поняття «медична помилка» слід проводити в контексті можливості застосування цивільно-правової відповідальності [1, с. 93]. І. Сенюта також розглядає лікарську помилку як підставу для притягнення до цивільно-правової відповідальності [16, с. 370]. Необхідні значні зусилля, щоб досягти максимально чіткого відмежування ситуацій, у яких дефект (казус, нещасний випадок) надання медичної допомоги спричинений об'єктивними причинами, без вини лікаря (медичного персоналу), а які за своєю суттю є правопорушеннями, тобто спричинені суб'єктивними факторами.

Класифікація лікарських помилок має практичне значення й полегшує їх ідентифікування. В узагальненому варіанті можна виокремити шість видів медичних помилок [16, с. 54]: діагностичні помилки – помилки в розпізнаванні захворювань та їх ускладнень, недогляд чи помилковий діагноз захворювання або ускладнення; лікувально-тактичні помилки, що є наслідком діагностичних прорахунків; технічні помилки – помилки в діагностичних і лікувальних процедурах, маніпуляціях, методиках лікування, операціях; організаційні помилки – недоліки в організації надання тих чи інших видів медичної допомоги, створенні необхідних умов функціонування тієї чи іншої служби; деонтологічні помилки – помилки в поведінці лікаря, його спілкуванні з хворими та їхніми родичами, колегами, середнім і молодшим медичним персоналом; помилки в заповненні медичної документації (малозрозумілі, нечіткі записи операцій, неправильне ведення щоденника післяопераційного періоду, погрішності в оформленні виписок у разі скерування хворого до іншого лікувально-профілактичного закладу).

Підсумовуючи, зазначимо, що ознаками лікарської (медичної) помилки є: негативний (несприятливий) результат при належному обсязі й змісті медичної допомоги; неправильні (невідповідні) дії (бездіяльність) лікаря, медичного персоналу; ненавмисність завдання шкоди здоров'ю чи спричинення смерті пацієнта у зв'язку з проведенням відповідних діагностичних, лікувальних та профілактичних заходів. Лікарську (медичну) помилку слід вважати найбільш суперечливим не

лише медичним, а й правовим явищем. Проте визначення терміна «лікарська (медична) помилка» є необхідним з тією метою, щоб правильно кваліфікувати її ознаки та врегулювати наслідки. Оскільки лише правильна юридична кваліфікація помилкових дій (бездіяльності) лікаря (медичного персоналу) дасть можливість суспільству вирішити проблему відповідальності лікарів (медичного персоналу) за професійні помилки.

Висновки

Сфера медицини – єдина сфера суспільних відносин в Україні, де норми цивільного законодавства мають всебічно захищати права пацієнтів. Проте вони все ще поступаються місцем застарілим відносинам, коли пацієнт перебуває в безправному, залежному від системи охорони здоров'я становищі. Кількість хворих, які померли або були покалічені умисним (коли ставлять вигадані діагнози і лікують з метою викачування грошей) або непрофесійним, неправильним лікуванням, зростає з кожним роком. Таким чином, лікарська (медична) помилка є явищем, що потребує значної уваги не лише з боку наукової спільноти, а й законодавця, оскільки на рівні законів взагалі відсутнє визначення цього терміна.

Лікарські (медичні) помилки та їх наслідки спричиняють значні матеріальні втрати, формують негативне ставлення до всієї системи охорони здоров'я в Україні як до соціального інституту, завдають фатальної шкоди здоров'ю пацієнтів або взагалі ведуть до летального результату. Тому вважаємо, що варто надати низку таких пропозицій: необхідно вести статистику лікарських (медичних) помилок на офіційному рівні (це дасть можливість виявити повторюваність, галузь та їх причини); увести публічне обговорення таких помилок серед професійної спільноти, що дозволить істотно їх скоротити чи запобігти ним; проблема кваліфікації лікарської (медичної) помилки має бути вирішена на законодавчому рівні шляхом уведення чіткого визначення цієї дефініції; поліпшити умови праці лікарів, медичних працівників, а також їхню професійну підготовку та збільшити фінансування системи охорони здоров'я, зокрема значно підвищити оплату праці насамперед лікарів, стимулювати їх підвищувати свою кваліфікацію (категорію). Для вирішення розглянутої проблеми необхідні зусилля як з боку лікарів, медичних працівників, юристів, так і з боку держави (Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України і Міністерства охорони здоров'я).

Список бібліографічних посилань: 1. Антонов С. В. Медична помилка: юридичний аспект. *Медичне право*. 2008. № 10, т. 56. С. 94–96. 2. Пирогов Н. И. *Анналы хирургического отделения клиники Императорского университета в Дерпты (год 1-го издания с 1 апреля 1839 г. по*

1 апреля 1837 г.). М. : Госиздатмедлит, 1959. 340 с. **3.** Стеценко С. Г. Медичне право України (реалізація та захист прав пацієнтів) : монографія. Київ : Атіка, 2010. 168 с. **4.** Стеценко С. Г. Лікарська помилка та нещасні випадки в практиці роботи закладів охорони здоров'я: правові аспекти. *Експерт-криміналіст*. 2006. № 2. С. 28–31. **5.** Liebman C. B. Medical error disclosure, mediation skills, and malpractice litigation. A Demonstration project in Pennsylvania // The Project “Medical Liability in Pennsylvania”. Washington, 2005. Pp. 12–29. **6.** Liang B. A. A system of medical error disclosure. *Quality & Safety in Health Care*. 2002. No. 11. Pp. 64–68. **7.** Kohn L. T. To Err is Human: Building a safer health system // Committee on Quality of Health Care in America / ed. by L. T. Kohn, J. M. Corrigan, M. S. Donaldson. Washington : National Academy Press, 2000. Pp. 170–183. DOI: <https://doi.org/10.17226/9728>. **8.** Lester H. Medical error: a discussion of the medical construction of error and suggestions for reforms of medical education to decrease error. *Medical Education*. 2001. No. 35. Pp. 85–86. **9.** Титикало Р. С., Гандзій Т. В. Лікарська помилка: медичне та правове поняття. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 99–103. **10.** Оніщенко О. В. Медична помилка: правовий аспект. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2013. № 2. С. 92–96. **11.** Андрієвська Т. І. Цивільно-правова кваліфікація медичної (лікарської) помилки. *Університетські наукові записки*. 2009. № 1. С. 107–111. **12.** Стеценко С. Г. Хто і коли відповідатиме за хвороби і передчасне вмирання українців? *Ваше здоров'я*. 2007. № 47. С. 60–63. **13.** Дьолог М. І. Лікарські помилки. *Радіологічний вісник*. 2014. № 2. С. 53–55. **14.** Коробцова Н. В. Цивільно-правова відповідальність за медичні помилки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 2, т. 1. С. 71–74. **15.** Герц А. «Медична помилка» як юридична категорія. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 296–300. **16.** Сенюта І. Я. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги: питання теорії і практики : монографія. Львів : Медицина і право, 2018. 640 с.

Надійшла до редколегії 10.05.2023

Прийнята до опублікування 14.06.2023

Skrynnikova K. O. Medical (doctor's) error: concept and causes of its occurrence

The concept of “medical (doctor's) error” is analysed from the doctrinal standpoint. The existing approaches (legal and medical) to defining the legal nature of a medical (doctor's) error have been considered. It has been argued that this topic is of great theoretical and practical importance, since errors and negligence of doctors and medical staff can cause irreparable harm to patients' health or lead to death. The problem is complex, because it requires both medical and legal knowledge, and is related to the most important and difficult issue of qualifying certain acts. It has been concluded that the term “medical (doctor's) error” is the most

appropriate one, but it is absent in Ukrainian legislation. It has been proposed to introduce appropriate amendments to the legislation in the field of medicine and to enshrine the concept of “medical (doctor’s) error”, types and causes of its occurrence legally. The main characteristics of the category of medical (doctor’s) error have been substantiated, and its content has been defined.

The reasons for the occurrence of medical errors have been analysed. The subjective and objective reasons that influence the actions (inaction) of doctors and medical professionals have been identified. The classification of medical (doctor’s) error according to various criteria has been studied. Certain types of such errors are identified, in particular: diagnostic; therapeutic and tactical; technical; organisational; deontological.

A legal assessment of a medical (doctor’s) error as one of the possible grounds for civil liability has been provided. It has been substantiated that the liability of a doctor and medical staff depends on the presence of fault in their actions and the qualification of the negative result of medical care. In addition, scientifically grounded proposals and recommendations for improving the civil legislation of Ukraine in the field of medical activity have been provided.

Key words: error, medical (doctor’s) error, subjective reasons, objective reasons, patient, doctor, medical staff.

УДК 341.9:347.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.37>

Тетяна Володимирівна Степаненко,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільно-правових дисциплін;*

 <https://orcid.org/0000-0002-2323-987X>,
e-mail: stepatan@gmail.com

ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ІМУНІТЕТ ДЕРЖАВИ: ЕВОЛЮЦІЯ ДОКТРИНИ

Досліджено основні етапи та напрями розвитку доктрини юрисдикційного імунітету іноземної держави в міжнародному приватному праві. Розглянуто розвиток міжнародного законодавства та законодавства окремих країн, а також судову практику національних і міжнародних судів щодо застосування імунітету іноземної держави в судовому процесі. Визначено тенденції розвитку доктрини юрисдикційного імунітету держави при розгляді приватноправових спорів за участі іноземних осіб.

Ключові слова: імунітет у цивільному судочинстві, юрисдикційний імунітет держави, судовий імунітет, імунітет у праві, ефективність судочинства, справедливий судовий розгляд, цивільне судочинство за участю іноземних осіб.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

В умовах збройної агресії РФ проти України актуальним є питання судового розгляду вимог про відшкодування шкоди, завданої здоров'ю, життю чи майну громадян України внаслідок таких дій та звернення судових рішень до виконання. Однією з ключових проблем його вирішення є подолання юрисдикційних імунітетів іноземної держави, що включає в себе судовий імунітет (імунітет від притягнення іноземної держави до участі у провадженні в суді іншої держави), імунітет від ужиття забезпечувальних заходів, імунітет від виконання судового рішення та від звернення будь-якого стягнення і накладення заборон щодо майна іноземної держави.

В Україні правове регулювання питань юрисдикційного імунітету іноземної держави в цивільному судочинстві врегульовано ч. 1 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право»¹, яка закріплює абсолютний юрисдикційний імунітет іноземних держав, що формально

¹ Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15> (дата звернення: 20.03.2023).

обмежує національні суди в розгляді будь-яких позовів до рф без її згоди та унеможлиблює забезпечення ефективного захисту порушених прав¹.

Україна вже давно потребує сучасного законодавчого вирішення питання щодо юрисдикційних імунітетів іноземних держав². Отже,

¹ Постановою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 квітня 2022 р. у справі № 308/9708/19 визначено, що «...після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справу про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни» (див.: Постанова Верховного Суду від 14.04.2022 : справа № 308/9708/19, провадження № 61-18782св21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 20.03.2023)). Проте представниками юридичної професії висловлюються обґрунтовані побоювання, що недотримання норм міжнародного приватного права щодо судового імунітету держави може спричинити проблеми з виконанням судових рішень у таких справах, зокрема щодо можливості виконання судових рішень за рахунок майна рф, що розташоване на території інших держав. Крім того, у зв'язку з недотриманням судового імунітету іноземної держави можливі перешкоди у захисті прав громадян України в міжнародних судових установах (див.: Левковець А. Рішення ВС щодо позовів до росії може призвести до поразки в Міжнародному суді ООН // Pravo.ua : сайт. 27.04.2022. URL: <https://pravo.ua/rishennia-vs-shchodo-pozoviv-do-rosii-mozhe-pryzvesty-do-porazky-v-mizhnarodnomu-sudi-onn-bloh-andriia-levkovtsia-partnera-aobarristers/> (дата звернення: 20.03.2023)).

² На момент роботи над цією статтею до Верховної Ради України подано низку законопроектів щодо врегулювання питання юрисдикційного імунітету іноземної держави (див.: Проект Закону про юрисдикційні імунітети та відповідальність іноземних держав : від 16.03.2015 № 2380 / ініціатор А. П. Яценюк // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54404 (дата звернення: 20.03.2023); Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення розгляду окремих категорій судових справ у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації : від 05.07.2022 № 7520 / ініціатори Т. І. Батенко, І. П. Фріс, І. М. Костанкевич та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39874> (дата звернення: 20.03.2023); Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо судового розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії проти України : від 18.07.2022 № 7520-1 / ініціатори Р. О. Стефанчук, О. О. Корнієнко, О. К. Кондратюк та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40016> (дата звернення: 20.03.2023); Проект Закону про обмеження імунітету іноземних держав та їх посадових і службових осіб від пред'явлення позовів та стягнення шкоди завданої на території України смертю або ушкодженням здоров'я, а також шкоди, завданої майну внаслідок збройної агресії, тимчасової окупації

наявність у законодавстві нашої країни суттєвих прогалин щодо регулювання надання юрисдикційного імунітету іноземній державі при розгляді судом приватноправових спорів за її участю зумовлюють нагальну потребу в дослідженні основних положень доктрини юрисдикційного імунітету держави на теоретичному та практичному рівнях і з урахуванням сучасних тенденцій розвитку міжнародного приватного права, що має суттєве значення для подальшого розвитку та реформування національного права.

Стан дослідження проблеми

Навряд чи можна стверджувати, що питання юрисдикційного імунітету іноземної держави в міжнародному приватному праві та цивільному процесі отримали достатню увагу у вітчизняній правовій науці. Більшість фундаментальних праць у цій сфері було розроблено ще за радянських часів і спрямовано на обґрунтування необхідності надання державі абсолютного імунітету. Після здобуття Україною незалежності питання юрисдикційних імунітетів держави на дисертаційному рівні досліджувалося Є. В. Корнійчуком (2008), О. Т. Гіренком (2009), І. С. Ніколаєвим (2006). В опублікованих роботах сучасних представників української правової думки проблема юрисдикційного імунітету держави, на відміну від праць іноземних фахівців, висвітлюється здебільшого як окреме питання в підручниках з міжнародного приватного права та невеликій кількості статей.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є демонстрація наявних у юридичній науці досягнень у розробці доктрини юрисдикційного імунітету іноземної держави при розгляді приватноправового спору і визначення подальших тенденцій її розвитку з урахуванням у розробці перспективного національного законодавства. Для досягнення окресленої дослідницької мети необхідним є проведення наукового аналізу, систематизації та інтеграції теоретичних досліджень інституту юрисдикційного імунітету держави, міжнародного законодавства та законодавства окремих країн, а також судової практики, що й стало *завданням* статті.

Наукова новизна дослідження

Результати дослідження мають порівняно новий характер і полягають у систематизації теоретико-практичних положень, отриманих попередніми дослідниками. Продемонстровано сучасні доктринальні

території України, інших дій чи бездіяльності : від 19.07.2022 № 7520-2 / ініціатори Б. Г. Торохтій, А. О. Чорноморов, О. В. Гайду та ін. // ВД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40048> (дата звернення: 20.03.2023)).

концепції юрисдикційного імунітету держави в міжнародному приватному праві та процесі. Окреслено перспективні напрями подальших теоретичних досліджень і розвитку інституту юрисдикційного імунітету іноземної держави.

Виклад основного матеріалу

Доктрина імунітету іноземної держави, як і більшість правових доктрин, розвивалася та змінювалася протягом останніх століть і пройшла окремі періоди свого розвитку [1, с. 3; 2, с. 8–9]. Історія виникнення та становлення доктрини юрисдикційного імунітету держави – це насамперед історія національних судових рішень і національних законодавств.

Поширеним у наукових джерелах є погляд, що початковий період розвитку доктрини юрисдикційного імунітету держави (XVIII–XIX ст.) був періодом абсолютного імунітету, оскільки іноземні держави користувалися повним імунітетом від юрисдикції судів інших держав [3, с. 347; 4, с. 159–160; 5, р. 743]. Гамаль Мурсі Бадр зазначає, що класичні автори міжнародного права на етапі його становлення не розглядали поняття про те, що іноземна держава користується імунітетом від юрисдикції судів іншої держави. Окремі згадування про особисті імунітети іноземних правителів і послів можна зустріти у працях дослідників починаючи з XVI ст. (Джентілі (1552–1608), Гроцій (1583–1645), Бейнкерсхук (1673–1743), Ваттель (1714–1767)). Досліджуючи праці вказаних науковців, Гамаль Мурсі Бадр зауважує, що вже в той період було окреслено різницю між публічними діями та власністю іноземного суверена чи посла і його приватними діями та власністю. Власність суверена, громадськості та приватна підпорядковуються владі місцевого судді. Суверени, які мають лани та іншу власність у землях іншого князя, мають утримувати їх так само, як інші приватні особи [6, р. 9].

Починаючи з XIX ст. питання імунітету держави як окремого суб'єкта є предметом судового розгляду у практиці окремих держав. Справа *The Schooner Exchange v. McFaddon*, розглянута Верховним судом США в 1812 р., цитується як «перший остаточний виклад доктрини абсолютного імунітету іноземної держави»¹. Обставини справи полягали в такому. У грудні 1810 р. під час трансатлантичного рейсу корабель під назвою «Exchange», власниками якого були два громадяни США, був захоплений частинами французького військового флоту, доставлений в один із портів Франції та перетворений на французький військовий корабель під назвою «Balaou». У липні 1811 р. корабель, озброєний і під французьким командуванням,

¹ The Schooner Exchange v. M'Faddon // Wikipedia : сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Schooner_Exchange_v._M%27Faddon (дата звернення: 20.03.2023).

увійшов до порту Філадельфії з метою сховатися від негоди. МакФадден і його партнер (власники «Exchange») звернулися до окружного суду США округу Пенсильванія з позовом про визнання права власності на судно. Суд наказав заарештувати судно та затримати до визначення законних власників. Окружний суддя 4 жовтня 1811 р. відзначив позов, в основу обґрунтування свого рішення поклавши запропоновану Державним департаментом США позицію, що державне військове судно іноземного суверена, який перебував у дружніх стосунках зі Сполученими Штатами, не підлягало юрисдикції судів країни, якщо це стосується питання права власності, за яким такий суверен претендує на володіння судном. Апеляційний суд скасував рішення окружного суду. Верховний суд скасував рішення апеляційного суду та підтвердив рішення окружного суду, ухваливши, що як «державне військове судно на службі іноземного суверена, з яким уряд Сполучених Штатів перебуває в мирі», корабель має бути «звільнено від юрисдикції держави». Верховний Суд США зазначив, що згідно з визначенням суверенітету держава має абсолютну та виключну юрисдикцію в межах своєї території, але вона також може за неявною або прямою згодою відмовитися від юрисдикції, наприклад, іноземні суверени та їхні дипломатичні представники, які відвідували країну, загалом не підпадали під юрисдикцію національних судів. Подібним чином держава, що надає дозвіл іноземній армії на вільний прохід через свою територію, зазвичай передбачає відмову від юрисдикції над цією армією. Цей звичай був встановлений настільки міцно і є необхідним для міжнародних відносин, що для країни було б протиправним порушувати його без попереднього повідомлення¹.

Наголошуючи, що основою імунітету є згода держави за місцем суду, Верховний Суд США у рішенні по вищезгаданій справі також відмітив, що безсумнівно, суверен місця суду здатний знищити цей наслідок і може вимагати та здійснювати юрисдикцію або шляхом застосування сили, або шляхом підпорядкування таких кораблів звичайним судам. Крім зауваження про те, що держави дали свою непряму згоду на такі обмеження їх територіальної юрисдикції, Верховний Суд США запропонував дві причини, чому держави зробили це: захистити свою суверенну рівність і незалежність та сприяти взаємовигідним міжнародним відносинам².

¹ Schooner Exchange v. McFaddon, 11 U.S. 116 (1812) // JUSTIA : сайт. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/11/116/> (дата звернення: 20.03.2023).

² The Schooner Exchange v. M'Faddon // Wikipedia : сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Schooner_Exchange_v._M%27Faddon (дата звернення: 20.03.2023).

Упродовж XIX–XX ст. доктрина юрисдикційного імунітету держави набула розвитку в декількох напрямках. *По-перше*, змінювалася сфера застосування (охоплення) доктрини, було розроблено дві основні теоретичні концепції юрисдикційного імунітету держави – абсолютного й обмеженого (функціонального) імунітету [4, с. 154; 7, с. 6, 9–11].

Найбільш поширеною є думка, що доктрина імунітету іноземної держави була із самого початку абсолютною і забезпечувала імунітет проти всіх позовів, поданих проти держави в судах іншої держави [4, с. 159–160; 7, с. 9; 8, с. 118; 9, с. 76]. Деякі дослідники заперечують цю точку зору, натомість стверджуючи, що доктрина спочатку була більш обмеженою [6, р. 18–19; 10, р. 169–171]. Міркування головного судді Маршалла у справі *The Schooner Exchange v. M'Faddon* надають певну підтримку цій альтернативній точці зору [15, р. 2041]. Крім того, на існування принаймні теоретичних дискусій щодо питань обмеження обсягу юрисдикційного імунітету іноземних держав за кілька десятків років до середини XX ст. вказують матеріали їх обговорення Інститутом міжнародного права¹, Комітетом експертів Ліги Націй з прогресивної кодифікації міжнародного права².

Як переконує М. Баєрс, дослідження національних судових рішень і національного законодавства різних країн свідчить про те, що абсолютний імунітет не був встановленим правилом, зокрема для країн системи цивільного права. Скоріше історія свідчить про те, що не існувало жодного правила, яке регулювало б імунітет іноземної держави від юрисдикції суду до того, як обмежений імунітет став нормою звичаєвого міжнародного права, і що помилкова віра в первинність абсолютного імунітету сповільнила подальший розвиток доктрини. За твердженням дослідника, суди Бельгії застосовували обмежений юрисдикційний імунітет держави ще в 1857 р., тоді як італійські суди робили це в 1886 р., швейцарські суди – у 1918 р., австрійські суди – у 1919 р. Аргентинські і французькі суди розрізняли акти *jure imperii* і акти *jure gestionis* з 1924 р., єгипетські суди –

¹ Compétence des tribunaux dans les procès contre les États ou souverains étrangers. Institut de Droit International. Annuaire. Tome 11 1889/92. Pp. 408–438. URL: <https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/05/4025-11-OCR-min-TBU.pdf> (дата звернення: 20.03.2023); Projet de règlement international sur la compétence des tribunaux dans les procès contre les États, souverains ou chefs d'Etat étrangers. Institut de Droit International. Session de Hambourg – 1891. URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1891_ham_01_fr.pdf (дата звернення: 20.03.2023).

² Questionnaire No. 11. Competence of the Courts in Regard to Foreign States. *The American Journal of International Law*. 1928. Vol. 22, Iss. S5: Supplement: Codification of International Law. Pp. 117–132. DOI: <https://doi.org/10.2307/2213312>.

з 1926 р., грецькі суди – з 1928 р., ірландські суди – з 1941 р., а німецькі суди – з 1949 р. У цей же час суди країн загального права керувалися доктриною абсолютного імунітету, тривало це до законодавчих змін 1970–1980-х рр.

Різницю між юрисдикціями країн загального права та цивільного права з точки зору їхньої готовності включити доктрину обмеженого юрисдикційного імунітету держави в національне законодавство М. Баєрс пояснює трьома обставинами. По-перше, суди країн загального права залишалися зв'язаними доктриною імунітету корони («суверенний імунітет» у Сполучених Штатах). По-друге, суди в системах загального права були пов'язані доктриною *stare decisis* і не могли відмовитися від своїх попередніх застосувань абсолютного імунітету. По-третє, держави системи загального права були менш зацікавлені в розвитку доктрини обмеженого імунітету, ніж більшість країн континентальної системи права. Країни загального права були або великими, як-от Сполучені Штати, або частиною колишньої Британської імперії з її внутрішньою згуртованістю та історичними, політичними й комерційними зв'язками. І навпаки, невеликі континентальні держави Європи, такі як Нідерланди, Бельгія чи Італія, значно більшою мірою залежали від торгівлі між повністю суверенними державами [10, р. 169–173].

Однак, незважаючи на розбіжності щодо первісного обсягу доктрини, видається, що погляди дослідників збігаються в тому, що концепція абсолютного імунітету переважала на початку ХХ ст., і згодом держави все більше відкидали її на користь доктрини обмеженого імунітету іноземної держави. При цьому цей процес було помітно прискорено з 1917 р., ймовірно, через запровадження Радянським Союзом державної монополії на зовнішню торгівлю [12, р. 632].

По-друге, дискусійним питанням є визначення правової природи доктрини імунітету іноземної держави, що впливає на її застосування. Поширеною є наукова позиція, що імунітет іноземної держави став нормою міжнародного звичаєвого права насамперед через поступове накопичення практики держав у формі рішень національних судів та національного законодавства [10, р. 172–173]. Багато прибічників має й концепція визнання державного імунітету основним державним правом унаслідок принципу суверенної рівності, традиційною відправною точкою якої є максима «*par in parem non habet imperium*». Ґрунтуючись на міжнародно-правовому принципі суверенної рівності держав, імунітет виявляється не лише у праві держави не бути підпорядкованою владним прерогативам іноземного суверену, а й в обов'язку цього суверена не поширювати ці прерогативи на іншу державу без її згоди [4, с. 154–158; 9, с. 75]. Сер Герш Лаутерпахт стверджував, що не існує жодної норми міжнародного права, яка б зобов'язувала держави надавати юрисдикційний імунітет

іншим державам [13, с. 228]. Існує точка зору, якої дотримуються деякі дослідники та яка принаймні непрямо відображена в рішенні Верховного суду США¹, що імунітет іноземної держави є не нормою міжнародного права, а радше продуктом ввічливості (*comitas gentium*), наданої державою на свій розсуд іноземній державі як виняток із принципу державної юрисдикції [5, р. 754]. Прибічниками цієї наукової позиції юрисдикційний імунітет, що надається іноземній державі, пояснюється практичною необхідністю або зручністю і, зокрема, бажанням сприяти добрим взаємовідносинам та взаємній ввічливості між націями [14, р. 5–6].

По-третє, хоча до сьогодні не існує чинного універсального міжнародного договору, що регулює юрисдикційний імунітет іноземної держави, має місце рух до його правового врегулювання на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Правове регулювання відносин, пов'язаних з юрисдикційним імунітетом держав у міжнародних приватних відносинах, здійснюється здебільшого на базі національного законодавства шляхом включення відповідних норм до законів про міжнародне приватне право (Угорщина, Чехія, Швейцарія тощо) або прийняття окремих законів про імунітет (США, Великобританія, Канада, Австралія, ПАР, Сінгапур, Пакистан та ін.) [4, с. 162–163].

Мали місце і спроби міжнародно-правового визначення юрисдикційного імунітету держави. Серед міжнародних конвенцій, норми яких є вираженням волі держав щодо згоди на підпорядкування спору суду певної держави, хронологічно першою є Міжнародна конвенція щодо уніфікації деяких правил щодо імунітету державних суден від 10 квітня 1926 р. та Додатковий протокол до неї від 24 травня 1934 р.²

16 травня 1972 р. була укладена Європейська конвенція про імунітет держав (далі – Європейська конвенція) та ратифікована вісьмома державами – членами Ради Європи³. Генеральною Асамблеєю ООН

¹ The Schooner Exchange v. M'Faddon. // Wikipedia : сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Schooner_Exchange_v_M%27Faddon (дата звернення: 20.03.2023).

² International Convention for the Unification of Certain Rules Concerning the Immunity of State-owned Ships (Brussels, 10 April 1926) and Additional Protocol to this Convention (Brussels, 24 May, 1934) // Maritime and Insurance Law : сайт. URL: <http://www.fortunes-de-mer.com/mer/images/documents%20pdf/legislation/Internationale/International%20Convention%20unification%20rules%20Immunity%20State%20owned%20Vessels%20Brussels%201926%20RU.pdf> (дата звернення: 20.03.2023).

³ European Convention on State Immunity (ETS No. 074). Basle, 16 May, 1972 // Council of Europe : сайт. URL: <https://rm.coe.int/16800730b1> (дата звернення: 20.03.2023).

2 грудня 2004 р. було прийнято Конвенцію ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності (далі – Конвенція ООН)¹.

Конвенція ООН та Європейська конвенція втілюють концепцію обмеженого юрисдикційного імунітету держави, визначають, у якій формі може мати місце відмова держави від імунітету («явно виражена відмова від імунітету» на підставі укладеного міжнародного договору чи контракту або «відмова від імунітету, яка передбачається», коли іноземна держава вступає у судовий процес і подає зустрічний позов у суді іноземної держави), а також закріплюють перелік категорій справ, у яких держава не користується імунітетом у суді іншої держави-учасниці.

Із часу ухвалення Конвенції ООН минуло майже 20 років. Станом на березень 2023 р. вона нараховувала 23 учасники з 30, необхідних для набрання нею чинності через ст. 30². Втім, незважаючи на ненабрання Конвенцією ООН чинності, деякі з її положень визнані міжнародними і національними судами як такі, що відображають норми міжнародного звичаєвого права. Навіть у тих випадках, коли суди сумніваються у правовому статусі Конвенції ООН, посилання на неї стали нормальною практикою під час судових розглядів, що торкаються питань імунітету. Положення Конвенції ООН включено до національного законодавства таких держав, як Іспанія, Швеція та Японія. У деяких державах її положення введено в дію лише частково: наприклад, положення про забезпечувальні заходи частини IV Конвенції ООН покладено в основу французького закону 2016 р. У рф, яка підписала Конвенцію ООН, проте не ратифікувала її, діє закон 2015 р., яким закріплено доктрину обмеженого імунітету аналогічно до того, як це відображено у Конвенції [15].

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) також визнає положення Конвенції ООН як вираз міжнародного звичаєвого права щодо юрисдикційного імунітету держав. При цьому згідно з практикою ЄСПЛ Конвенція ООН (або її конкретні положення) поширюється на держави, які її ратифікували, а також на всі держави, що підписали її, але Конвенція не ратифікована державою³, перебувають у процесі

¹ United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property. New York, 2 December, 2004 // United Nations Treaty Collection : сайт. URL: https://treaties.un.org/doc/source/RecentTexts/English_3_13.pdf (дата звернення: 20.03.2023).

² Там само.

³ Case of Oleynikov v. Russia (Application no. 36703/04), 14 March 2013 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117124> (дата звернення: 20.03.2023).

ратифікації Конвенції¹; не заперечували проти її ухвалення², не заперечували ухвалення конкретної норми у складі проєктів статей Комісії міжнародного права³. На думку ЄСПЛ, участь держави в обговоренні або прийнятті Конвенції ООН дозволяє стверджувати, що вона застосовується до держави-відповідача (*Cudak v. Lithuania*, п. 66–67)⁴.

Втім, незважаючи на позицію ЄСПЛ щодо визнання положень Конвенції ООН як виразу міжнародного звичаєвого права з питань юрисдикційного імунітету держави, підхід ЄСПЛ щодо тлумачення її змісту є доволі дискусійним. Так, ЄСПЛ було розглянуто низку справ, у яких оскаржувалися рішення судів держав-членів про надання юрисдикційного імунітету іноземним державам з підстав недотримання прав скаржників на справедливий суд згідно зі ст. 6 (1) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Європейська конвенція з прав людини)⁵. ЄСПЛ визнає порушення ст. 6 (1) Європейської конвенції з прав людини в разі надання імунітету державі у спорах, що виникають з трудового договору (*Cudak v. Lithuania*; *Sabeh El Leil v. France*) чи комерційного правочину (*Oleynikov v. Russia*)⁶.

Що ж стосується інших категорій справ, за якими згідно з Конвенцією ООН не діє імунітет держави, зокрема про відшкодування

¹ Case of Sabeh El Leil v. France (Application no. 34869/05), 29 June 2011 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105378> (дата звернення: 20.03.2023).

² Case of Cudak v. Lithuania (Application no. 15869/02), 23 March 2010 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97879> (дата звернення: 20.03.2023); Case of Naku v. Lithuania and Sweden (Application no. 26126/07), 8 November 2016 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168382> (дата звернення: 23.03.2023).

³ Case of Wallishauser v. Austria (Application no. 156/04), 17 July 2012 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112194> (дата звернення: 20.03.2023).

⁴ Case of Cudak v. Lithuania (Application no. 15869/02), 23 March 2010 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97879> (дата звернення: 20.03.2023).

⁵ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.03.2023).

⁶ Case of Cudak v. Lithuania (Application no. 15869/02), 23 March 2010 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97879> (дата звернення: 20.03.2023); Case of Sabeh El Leil v. France (Application no. 34869/05), 29 June 2011 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105378> (дата звернення: 20.03.2023); Case of Oleynikov v. Russia (Application no. 36703/04), 14 March 2013 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117124> (дата звернення: 20.03.2023).

шкоди, то ЄСПЛ зайняв таку позицію: якщо надання іноземній державі імунітету державою-членом суду в конкретній справі відповідає принципам міжнародного публічного права, тоді це не може розглядатись як порушення ст. 6 (1) Європейської конвенції з прав людини. У такому разі обмеження доступу до суду внаслідок надання іноземній державі юрисдикційного імунітету переслідує законну мету та має розумне співвідношення пропорційності між засобами обмеження та цілями, яких прагне досягти. Так, у справі *McElhinney v. Ireland* ЄСПЛ визнав правомірною відмову судів Ірландії розглядати справу у зв'язку з наявністю у Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії юрисдикційного імунітету. Заявник же посилався на відсутність імунітету, оскільки його позов стосувався відшкодування шкоди, завданої йому діями британського військовослужбовця, і він вважав, що Верховний суд Ірландії таким чином порушив його право на доступ до правосуддя відповідно до ст. 6 (1) Європейської конвенції з прав людини. ЄСПЛ у своєму рішенні зазначив, що «в міжнародному та порівняльному праві існує тенденція до обмеження імунітету держави щодо тілесних ушкоджень, спричинених дією чи бездіяльністю в державі суду, але ця практика аж ніяк не є універсальною. Крім того, ця тенденція може стосуватися передусім тілесних ушкоджень, які “підлягають страхуванню”, тобто інцидентів, що виникають внаслідок звичайних дорожньо-транспортних пригод, а не питань, що стосуються основної сфери державного суверенітету, такі як дії солдата на іноземній території, які за своєю природою можуть стосуватися делікатних питань, що впливають на дипломатичні відносини між державами та національну безпеку» (п. 38)¹.

У справі *Al-Adsani v. the United Kingdom* заявник пред'явив в Англії цивільний позов до шейху та держави Кувейт щодо відшкодування шкоди, завданої його фізичному та психічному здоров'ю внаслідок тортур у Кувейті у травні 1991 р. ЄСПЛ більшістю голосів підтвердив існування принципу імунітету держави в міжнародному праві і також постановив, що «обмеження права на справедливий суд наданням юрисдикційного імунітету іноземним державам переслідує мету підтримки добрих міждержавних стосунків і є пропорційним цій меті (п. 54). Незважаючи на особливий характер заборони катувань у міжнародному праві, Суд не може знайти в міжнародних документах, судових органах чи інших матеріалах, які він має, будь-якої твердої підстави для висновку, що з точки зору міжнародного права

¹ Case of *McElhinney v. Ireland* (Application no. 31253/96), 21 November 2001 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59887> (дата звернення: 20.03.2023).

держава більше не користується імунітетом від цивільного позову в судах іншої держави, де стверджується, що були застосовані катування (п. 61)»¹. Отже, відмова в доступі до правосуддя в таких випадках, на думку ЄСПЛ, не призводить до порушення ст. 6 (1) Європейської конвенції з прав людини.

Науковий інтерес поряд з розглянутими вище рішеннями ЄСПЛ становить рішення Міжнародного суду ООН у справі про юрисдикційні імунітети держави (Німеччина проти Італії: втручання Греції). Так, 23 грудня 2008 р. Федеративна Республіка Німеччина звернулася до Міжнародного суду ООН проти Італійської Республіки, вимагаючи визнати, що Італія порушила юрисдикційний імунітет, яким Німеччина користується згідно з міжнародним правом, дозволивши подавати проти неї цивільні позови в італійських судах щодо відшкодування шкоди, завданої порушеннями Третім Рейхом міжнародного гуманітарного права під час Другої світової війни. Крім того, Німеччина просила визнати, що Італія також порушила імунітет Німеччини, вживши забезпечувальних заходів щодо Villa Vigoni – державної власності Німеччини на території Італії. Нарешті, Німеччина звернулася до Міжнародного суду ООН з проханням визнати, що Італія порушила юрисдикційний імунітет Німеччини, оголосивши такими, що підлягають виконанню в Італії, рішення грецьких цивільних судів, винесені проти Німеччини за позовами про відшкодування шкоди, завданої різаниною, вчиненою німецькими збройними силами під час їх відходу в 1944 р. в грецькому селищі Дістомо.

У своєму Рішенні, винесеному 3 лютого 2012 р., Міжнародний суд ООН постановив, що рішення італійських судів щодо відмови Німеччині в імунітеті становлять порушення міжнародних зобов'язань Італії. Суд зауважив: якщо припустити, що норми права збройних конфліктів, які забороняють убивство, депортацію та рабську працю, є нормами *jus cogens*, то не було конфлікту між цими нормами та нормами про державний імунітет. Ці два набори правил стосувалися різних питань. Правила державного імунітету обмежувалися визначенням того, чи можуть суди однієї держави здійснювати юрисдикцію щодо іншої держави. Вони не стосувалися питання, чи була поведінка, щодо якої було порушено справу, законною чи незаконною.

Одним з аргументів Італії в Міжнародному суді ООН було те, що в цій справі має бути відмовлено в імунітеті, оскільки всі інші спроби забезпечити компенсації різним групам жертв, залучених

¹ Case of Al-Adsani v. the United Kingdom (Application no. 35763/97), 21 November 2001 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59885> (дата звернення: 20.03.2023).

до італійського провадження, зазнали невдачі. Міжнародний суд ООН відхилив цей аргумент, заявивши, що він не може «знайти жодної підстави у ... звичаєвому міжнародному праві ... що робить право держави на імунітет залежним від наявності ефективних альтернативних засобів захисту права»¹.

Свою позицію щодо рішення Міжнародного суду ООН у справі Німеччини проти Італії та його виконання висловив Конституційний суд Італії, який у своєму рішенні від 22 жовтня 2014 р. визнав, що певні законодавчі положення Італії, які були прийняті для виконання рішення Міжнародного суду ООН, порушують Конституцію Італії та є недійсними. Зокрема основним конституційним правом, про яке йдеться, було право особи на доступ до правосуддя, закріплене у ст. 24 Конституції Італії. І хоча висновок Міжнародного суду ООН про існування державного імунітету щодо військових злочинів і злочинів проти людяності, безсумнівно, являли собою звичаєве міжнародне право, такі норми не можуть бути прийняті у національному законодавстві Італії, оскільки вони порушуватимуть фундаментальне право доступу до правосуддя. Два аргументи були особливо переконливими для італійського суду: по-перше, дії Німеччини були безсумнівно незаконними, а по-друге, надання імунітету іноземній державі не залишило б у окремих жертв жодних альтернативних засобів захисту. За таких обставин імунітет має схилитися перед «вищим» правом на доступ до правосуддя².

Наведені вище рішення міжнародних судових установ свідчать про відсутність натепер готовності визнання ними обґрунтованості обмеження юрисдикційного імунітету іноземної держави в разі серйозного порушення нею прав людини і вчинення міжнародного злочину в державі суду. У той же час необхідно зауважити, що вказані рішення викликали як протилежні коментарі з боку суддів ЄСПЛ³,

¹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy; Greece intervening) // International Court of Justice : сайт. URL: <https://www.icj-cij.org/case/143> (дата звернення: 20.03.2023).

² Italian Constitutional Court Judgment 238/2014 Declares Customary International Law on State Immunity Inapplicable in the Italian Legal Order as far as War Crimes and Crimes Against Humanity are Concerned // Questions of International Law : сайт. URL: <http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2014/10/Italian-Constitutional-Court-Judgment-238-2014.pdf> (дата звернення: 20.03.2023).

³ Joint Dissenting Opinion of Judges Rozakis and Caflisch Joined by Judges Wildhaber, Costa, Cabral Barreto and Vajic', Dissenting Opinion of Judge Ferrari Bravo, Dissenting Opinion of Judge Loucaides in Case of Al-Adsani v. the United Kingdom (Application no. 35763/97), 21 November 2001 // HUDOC: сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59885> (дата звернення: 20.03.2023).

так і активні дискусії серед науковців та практиків щодо співвідношення юрисдикційного імунітету й прав людини, а також про необхідність обрання нових підходів до визначення міжнародного звичаєвого права з питань імунітету держави [11; 16], зокрема пропонується взагалі відмовитися від доктрини юрисдикційного імунітету іноземної держави та замінити її підходом, який спирається виключно на принцип територіальної юрисдикції держави та *forum non conveniens* [17; 18].

Вже доволі тривалий час одна з таких дискусій ведеться¹ щодо співвідношення імунітету держави та норм *jus cogens*, що зводиться до так званої теорії нормативної ієрархії [19–21]. Основним аргументом доведення обґрунтованості обмеження юрисдикційного імунітету держави є твердження, що правило заборони тортур і вчинення злочинів проти людяності належить до правил *jus cogens*, які в ієрархії норм права стоять вище будь-якої норми міжнародного права, вони захищають *orde public* як базові цінності міжнародної спільноти. Як наслідок, будь-яка норма міжнародного права, яка суперечить *jus cogens*, є нікчемною, тобто не породжує правових наслідків. Отже, правила про імунітет держави потрібно тлумачити згідно з та у світлі правил *jus cogens* [21].

Лі М. Каплан, позитивно оцінюючи подальше обмеження юрисдикційного імунітету держав, доводить, що таке обмеження має ґрунтуватися не на теорії нормативної ієрархії, яка, за його переконанням, не відображає справжню природу та дію доктрини імунітету іноземної держави, а на основі так званої теорії колективної вигоди держав (*theory of collective state benefit*). Свою позицію дослідник обґрунтовує сутністю правової природи юрисдикційного імунітету, яка, на його думку, полягає в конфлікті принципу суверенної рівності держав та принципу територіальної юрисдикції, а також є сутнісною метою концепції обмеженого імунітету держави, якою є покращення відносин між державами. Отже, як переконує науковець, міжнародне право вимагає державного імунітету лише щодо дій держави, що несуть колективну користь спільноті націй. Якщо ж дії

¹ У 1999 р. під час роботи над Конвенцією ООН з юрисдикційних імунітетів на розгляд Шостого комітету Генеральної Асамблеї було винесено питання щодо відображення в Конвенції положень про виключення імунітет держави в разі порушення імперативних норм (*jus cogens*), проте на той час було визначено, що питання про виключення з імунітету в разі порушення норм *jus cogens* ще не цілком готове для кодифікації (див.: William T. R. Fox Competence of Courts in Regard to Non-Sovereign Acts of Foreign States. *The American Journal of International Law*. 1941. Vol. 35, No. 4. Pp. 632–640. DOI: <https://doi.org/10.2307/2192564>).

держави явно шкодять міждержавним відносинам, але іноземна держава захищена національним законом про імунітет держави суду, обмежувальний підхід несумісний із суворими правилами міжнародного права та має бути змінений. Найбільш очевидним прикладом є випадки, коли національне законодавство не дозволяє подання позовів до іноземної держави про відшкодування шкоди за вбивства, катування чи переслідування громадян держави суду. За таких обставин іноземним державам надається юрисдикційний імунітет виключно відповідно до національного законодавства держави суду і їхнє право на юрисдикційний імунітет можна обмежити на підставі права держави суду здійснювати судову юрисдикцію щодо такого спору [5, р. 754].

Висновки

Зважаючи на викладене в цьому дослідженні, можна стверджувати, що доктрина юрисдикційного імунітету держави в міжнародному приватному праві зазнала істотного розвитку та змін протягом останніх двох століть. Історія її розвитку – це насамперед історія національних судових рішень і національних законодавств. На сучасному етапі доктрина юрисдикційного імунітету іноземної держави стоїть на порозі нового періоду розвитку доктрини – періоду подальшого обмеження імунітету держави на користь прав людини, забезпечення необхідного балансу між імунітетом держави та правом особи на доступ до суду і справедливий судовий розгляд. На міжнародному рівні формується підхід, за яким юрисдикційний імунітет держави має тлумачитися відповідно до та у світлі правил *jus cogens*, зокрема щодо справ про відшкодування шкоди, завданої життю, здоров'ю чи майну внаслідок збройної агресії іноземної держави.

Список бібліографічних посилань: **1.** Fox H., Webb P. *The Law of State Immunity*. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2013. 645 p. **2.** Гіренко О. Т. Сучасні тенденції регулювання юрисдикційних імунітетів у міжнародному приватному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 22 с. **3.** Міжнародне приватне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Довгерт, В. І. Кисіля. Київ : Алерта, 2012. 376 с. **4.** Фединяк Г. С., Фединяк Л. С. Міжнародне приватне право : підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Київ : Атіка, 2009. 500 с. **5.** Caplan L. M. State Immunity, Human Rights, and Jus Cogens: A Critique of the Normative Hierarchy Theory. *The American Journal of International Law*. 2003. Vol. 97, No. 4. Pp. 741–781. DOI: <https://doi.org/10.2307/3133679>. **6.** Badr G. M. State Immunity. An Analytical and Prognostic View. Dordrecht : Springer Dordrecht, 1984. 243 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-94-015-1181-0>. **7.** Корнійчук Є. В. Юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності: тенденції розвитку в міжнародному та внутрішньому праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ,

2008. 22 с. **8.** Міжнародне приватне право : підручник / за ред. В. П. Жушмана, І. А. Шуміло. Харків : Право, 2011. 320 с. **9.** Дахно І. І. Міжнародне приватне право : навч. посіб. 2-ге вид., стереотип. Київ : МАУП, 2004. 312 с. **10.** Byers M. Custom, Power, and the Power of Rules. *Michigan Journal of International Law*. 1995. Vol. 17, Iss. 1. Pp. 109–180. **11.** Whytock C. A. *Foreign State Immunity and the Right to Court Access*. Boston University Law Review. 2013. Vol. 93. Pp. 2033–2093. **12.** Fox W. T. R. Competence of Courts in Regard to Non-Sovereign Acts of Foreign States. *The American Journal of International Law*. 1941. Vol. 35, No. 4. Pp. 632–640. DOI: <https://doi.org/10.2307/2192564>. **13.** Lauterpacht H. The Problem of Jurisdictional Immunities of Foreign States. *British Year Book of International Law*. 1951. Vol. 28. Pp. 220–272. **14.** Giuttari T. R. The American law of sovereign immunity: an analysis of legal interpretation. New York : Praeger Publishers, 1970. 438 p. **15.** Webb P. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property // Audiovisual Library of International Law : сайт. 02.12.2004. URL: <https://legal.un.org/avl/ha/cjistp/cjistp.html> (дата звернення: 20.03.2023). **16.** Krajewski M., Singer C. Should Judges Be Front-Runners? The ICJ, State Immunity and the Protection of Fundamental Human Rights. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 2012. Vol. 16. Pp. 1–34. **17.** Garnett R. Foreign State Immunity: A Private International Law Analysis // Research Handbook on Jurisdiction and Immunities in International Law / A. Orakhelashvili. Cheltenham Glos : Edward Elgar Publishing, 2015. Pp. 297–318. **18.** Garnett R. Should Foreign State Immunity Be Abolished? *Australian Yearbook of International Law*. 1999. Vol. 20. Pp. 175–190. **19.** McGregor L. Torture and State Immunity: Deflecting Impunity, Distorting Sovereignty. *The European Journal of International Law*. 2007. Vol. 18, Iss. 5. Pp. 903–919. DOI: <https://doi.org/10.1093/ejil/chm048>. **20.** McGregor L. State Immunity and Jus Cogens. *The International and Comparative Law Quarterly*. 2006. Vol. 55, No. 2. Pp. 437–445. DOI: <https://doi.org/10.1093/iclq/lei091>. **21.** Черняк Ю. Юрисдикційний імунітет іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди: Qui Vadis // Судебно-юридическая газета : сайт. 13.03.2022. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/232109-yurisdiktsiyniy-imunitet-inozemnoy-derzhavi-u-tsilvilnikh-spravakh-pro-vidshkoduvannya-shkodi-qui-vadis> (дата звернення: 20.03.2023).

Надійшла до редколегії 21.03.2023

Прийнята до опублікування 18.04.2023

Stepanenko T. V. Jurisdictional immunity of the state: evolution of the doctrine

One of the key problems in the judicial consideration of compensation claims for damage caused to the health, life or property of Ukrainian citizens as a result of the armed aggression of the Russian Federation is overcoming the jurisdictional immunities of a foreign state. The

existence of significant gaps in Ukrainian legislation regarding the regulation of restrictions on the jurisdictional immunity of a foreign State when a court considers private law disputes involving such a State gives rise to an urgent need to study the main provisions of the doctrine of jurisdictional immunity of a State with due regard for current trends in the development of private international law.

The purpose of the article is to demonstrate the achievements in legal science in the development of the doctrine of jurisdictional immunity of a foreign state in private law disputes and to identify further trends in its development with a view to taking it into account when drafting future national legislation.

The main stages and trends in the development of the doctrine of jurisdictional immunity of a foreign state in private international law have been studied. The evolution of international and national legislation, as well as the case law of national and international courts on the application of foreign state immunity in court proceedings has been considered. The tendencies in the development of the doctrine of jurisdictional immunity of the State in private law disputes involving foreign persons have been identified.

It has been concluded that the doctrine of jurisdictional immunity of the State in private international law has undergone significant development and changes over the past two centuries. At the present stage, the doctrine of jurisdictional immunity of a foreign state is on the threshold of a new period of development of the doctrine i.e. a period of further limitation of state immunity in favour of human rights, ensuring the necessary balance between state immunity and the right of an individual to access to court and a fair trial. At the international level, an approach is emerging whereby a state's jurisdictional immunity should be interpreted in accordance with and in the light of jus cogens rules, in particular in cases of compensation for damage to life, health or property caused by armed aggression by a foreign state.

Key words: immunity in civil proceedings, jurisdictional immunity of the State, judicial immunity, immunity in law, efficiency of proceedings, fair trial, civil proceedings involving foreign persons.

УДК 347.44

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.38>

Юрій Іванович Чалий,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-0760>,

e-mail: ychalyub6@gmail.com

**РЕЖИМИ ДИСПОЗИТИВНОСТІ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ
ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН¹**

Зроблено висновок про необхідність подальшої диференціації режимів диспозитивності в регулюванні договірних відносин. Найвищий ступінь диспозитивності має проявлятися у правовому регулюванні договірних відносин за участі підприємців, найнижчий – у договірних зв'язках, де сторонами є підприємці та споживачі. Середнє положення за інтенсивністю прояву диспозитивних положень законодавства має посідати режим упорядкування договірних відносин, що виникають між фізичними особами-непідприємцями, а також між фізичними особами-непідприємцями та юридичними особами-непідприємцями.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, режими диспозитивності впорядкування договірних відносин, диспозитивні норми, імперативні норми, свобода договору, обмеження свободи договору.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Договір може бути ефективним засобом приватноправового впорядкування соціальних відносин лише тоді, коли його укладення спирається на свободу. Водночас вимоги справедливості диктують застосовувати свободу договору диференційовано, тобто шляхом закріплення в законодавстві різних обсягів такої свободи з урахуванням особливостей суб'єктного складу договірних відносин, їх змісту, мети укладення договорів та інших юридично значущих обставин. Аналіз положень договірної права, сформульованих в актах цивільного законодавства України, показує, що подібна диференціація існує, але вона не достатньо структурована. Зокрема, Цивільний

¹ Для цієї статті рівнозначною була б назва «Режими імперативності у правовому регулюванні договірних відносин», оскільки ступінь диспозитивності режиму (як і ступінь його імперативності) визначається через кількісне співвідношення диспозитивних та імперативних норм законодавства в регулюванні цих відносин.

кодекс України (далі – ЦК України) зазвичай впорядковує договірні відносини доволі універсально. Одним із небагатьох винятків із цього узагальнення є розроблений правовий режим охорони прав (інтересів) споживачів, де свобода договору цілеспрямовано обмежується законодавцем в інтересах слабких сторін договірних відносин, якими є споживачі. Регулювання договірних відносин за участі інших суб'єктів права не має явно вираженої диференціації в застосуванні диспозитивності. Ця обставина і є тією проблематикою, що спонукає звернутися до виконання цього публікаційного матеріалу.

Стан дослідження проблеми

Диспозитивність як метод упорядкування договірних відносин є доволі дослідженою. Серед робіт, присвячених означеній тематиці, можна назвати наукові статті В. Васильєва, О. Печеного, С. Погрібного, О. Кухарева, Я. Романюка [1; 2; 3; 4; 5]. Водночас ці автори не ставили перед собою мету досліджувати різні режими диспозитивності в упорядкуванні договірних відносин. Однією з перших робіт із цієї тематики стала публікація Д. Степанова, який запропонував провести градацію в режимах диспозитивного врегулювання договірних відносин залежно від їх суб'єктного складу [6, с. 42–46]. У подальшій розробці цієї ідеї ми відштовхуємося від названої роботи Д. Степанова як від прототипної.

Мета і завдання дослідження

Метою публікації є обґрунтування проведення подальшої диференціації режимів диспозитивності у правовому регулюванні договірних відносин. Досягнення означеної мети реалізується шляхом аналізу відповідних норм чинного цивільного законодавства України, судової практики та положень цивілістичної доктрини, що є *завданням* цієї статті.

Виклад основного матеріалу

Більш ніж дев'ятнадцятирічна практика застосування норм ЦК України є періодом еволюційних змін у поглядах цивілістів не лише щодо того, як дійсно працюють певні правові інститути в нових економіко-соціальних умовах, а й як вони мають працювати. Зокрема, це стосується розуміння ролі диспозитивності в регулюванні договірних відносин.

Однією з основних тем, що обговорювалися цивілістами протягом останніх 10 років минулого та на початку цього століття, були проблеми установалення якомога широкій договірній свободі для суб'єктів нових економічних відносин, оскільки без такої свободи існування вільного ринку було б неможливим. У Цивільному кодексі України закріпилися принцип свободи договору та презумпція диспозитивності норм договірного права. Із цього приводу було проведено декілька

наукових досліджень, висновками яких стало доволі розширене розуміння принципу свободи договору.

Із плином часу напрям динаміки цивілістичної думки був дещо скоригований у бік обережного ставлення до принципу свободи договору, адже його абсолютизація, як стало зрозуміло, є не менш шкідливою, як і недооцінка. Тепер очевидним є той факт, що для виваженого впорядкування договірних відносин вимагається застосовувати диференційований підхід у визначенні співвідношення диспозитивних та імперативних норм законодавства, враховуючи специфіку суб'єктного складу договірних відносин, їхнього змісту, політико-правових цілей врегулювання таких відносин та інші фактори.

Зауважимо, що, говорячи про необхідність застосування імперативної та диспозитивної методології впорядкування договірних відносин, ми свідомо не використовуємо слово «баланс», оскільки цей термін указує на рівність певних величин, а в регулюванні договірних відносин найчастіше буде спостерігатися дисбаланс між названими юридико-технічними прийомами. Крім того, відсутність чітких критеріїв визначення необхідного й достатнього обсягу диспозитивних та імперативних норм для адекватного впорядкування тих чи інших договірних відносин не дозволяє з цього приводу оперувати кількісними показниками. Як відомо, право взагалі та цивільне зокрема не піддається числовим вимірам, за допомогою чого можна було б установити істинність правових суджень, вивірити «правильність» певних норм, а також установити їх необхідну кількість. Водночас у визначенні того чи іншого правового режиму допустимо застосовувати категорії, що вказували б на відносну інтенсивність його прояву. Так, щодо ступенів інтенсивності режимів диспозитивності (чи, навпаки, імперативності) у регулюванні договірних відносин можна оперувати поняттями «більше» та «менше». При цьому межа в означених режимах є доволі гнучкою: вона не може бути закріплена в законодавстві жорстко та підлягає корекції правозастосовною практикою.

Повертаючись до тези про необхідність визначення диференційованих режимів диспозитивності в регулюванні різних видів договірних відносин, зауважимо, що в договірних відносинах, які виникають між підприємцями (умовно позначимо цей правовий зв'язок «підприємець – підприємець»), ступінь свободи, а отже, і режим диспозитивності має бути найвищим. І навпаки, договірні зв'язки за участі підприємців і споживачів (зв'язок «підприємець – споживач») мають визначатися (і практично визначаються) найнижчим ступенем договірної свободи (режиму диспозитивності). Проміжне місце мають посідати режими впорядкування договірних відносин «фізична особа-непідприємець – фізична особа-непідприємець» і «фізична особа-непідприємець – юридична особа-непідприємець» [6, с. 42–46].

Розглянемо окремо режими диспозитивності щодо кожного зі згаданих вище договірних зв'язків. Важливими моментами при такому розгляді є не лише констатація певного ступеня інтенсивності прояву диспозитивних (чи, навпаки, імперативних) норм для впорядкування кожного розглядуваного виду договірних відносин, а й правове обґрунтування цих режимів. Також слід наголосити, що жоден із названих режимів не характеризується абсолютністю прояву диспозитивності. Це застереження стосується і цивільно-правового регулювання договірних відносин «підприємець – підприємець».

Договірний зв'язок «підприємець – підприємець» потребує максимального (ще раз наголосимо відносно максимального) прояву принципу свободи договору, тобто застосування якомога вищого ступеня диспозитивності норм законодавства, що регулюють ці відносини. Свобода договору щодо цього договірного зв'язку, безумовно, може та повинна обмежуватися, але як виняткова міра, зокрема з мотивів необхідності підтримання публічного порядку, моральності суспільства, стримування монополізму, захисту третіх осіб від прояву негативних зовнішніх ефектів, що виникають від певних видів економічної діяльності. Інколи вона може обмежуватися навіть в інтересах окремих осіб шляхом здійснення судового контролю¹.

¹ Останнім часом вітчизняні суди, сприйнявши досвід правозастосовної практики західних країн, використовують специфічний прийом тлумачення договірних умов, які мають маловизначений (спірний) зміст. За наслідками застосування подібного тлумачення всі невідомі, що випливають із неясної умови, покладаються на сторону, яка запропонувала таку умову при укладенні договору (невипадково цей прийом тлумачення позначається словосполученням *contra proferentem* – проти того, хто пропонує). Означений спосіб судового тлумачення умов договору покликаний обмежувати недобросовісних контрагентів щодо можливості латентного нав'язування іншій стороні невігідних для неї договірних умов. Окремо слід наголосити, що *contra proferentem* застосовується не лише в спорах між «нерівними» сторонами договорів (наприклад, за участі підприємців і споживачів), а й у відносинах «підприємець – підприємець» (див.: Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 18.04.2018 : справа № 753/11000/14-ц, провадження № 61-11сво17 // LIGA 360 : сайт. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/73500675?_ga=2.225090521.2131481694.1682326453-1855294735.1677658301 (дата звернення: 01.05.2023); Постанова Верховного Суду від 05.10.2022 : справа № 352/1950/15-ц, провадження № 61-2973св22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106660077> (дата звернення: 01.05.2023); Римські максими мають важливе значення в сучасному цивільному обороті – Василь Крат // Судова влада України : офіц. сайт. 08.07.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1293781> (дата звернення: 01.05.2023); Крат В. І. Трохи про приватне право в судовій

Якими ж аргументами визначається необхідність застосування відносно високого рівня диспозитивності в регулюванні договірних відносин за участі підприємців? Ці аргументи лежать у площині з'ясування природи самих підприємницьких відносин, що у ст. 42 Господарського кодексу України позначені терміном «підприємництво». Серед ознак підприємництва згадана норма називає самостійність, ініціативність, систематичність, ризикованість поведінки підприємців та її спрямованість на «досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку».

Очевидно, що без вільного вибору контрагентів за договором, без свободи вибору видів договорів як передбачених чинним законодавством, так і названих ним, без доволі вільного формулювання умов підприємницьких угод, а також оперативності укладення та виконання договорів у підприємницькій діяльності не досягти достатньої результативності¹. З огляду на це підприємці у своїй діяльності принципово не можуть обмежуватися вичерпним переліком правових форм договорів, закріплених у законодавстві; їм має надаватися можливість конструювання будь-яких моделей договорів, але за умови, що такі моделі не будуть суперечити визначеним у законодавстві імперативним заборонам. Укладення договорів має бути максимально спрощене, тобто позбавлене невинуватих формальностей.

Підприємницька діяльність не потребує підвищеної уваги держави щодо встановлення режиму охорони інтересів суб'єктів цієї діяльності від вчинення ними помилкових правових дій, оскільки

практиці 2022 (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік). Київ, 2022. 444 с.; Сисуєв С. Щодо принципу *Contra Proferentem* у новому Цивільному кодексі України // Юридична газета online : сайт. 01.02.2021. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/shchodo-principu-contra-proferentem-u-novomu-civilnomu-kodeksi-ukrayini.html> (дата звернення: 01.05.2023); Процьків Н., Никифорок В. Використання принципу *contra proferentem* у правозастосовній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 50–53. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.08>; Карапетов А. Г. *Contra proferentem* как метод толкования договора. *Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации*. 2013. № 7. С. 6–30). Таким чином, *contra proferentem* являє собою спосіб судового нагляду за свободою договору, застосування якого дозволяє обмежувати таку свободу з метою локалізації зловживань, що чиняться недобросовісними учасниками договірних відносин.

¹ У результативності підприємницької діяльності зацікавлені не тільки підприємці, а й суспільство в цілому. І справа тут не лише в очікуваннях щодо поповнення публічних бюджетів за рахунок податків чи інших обов'язкових зборів від такої діяльності, а й у структуруванні ринку споживання, розвитку асортименту товарів (результатів робіт, послуг), підвищенні якості товарів, розширенні зайнятості населення тощо.

ініціативність і систематичність подібної діяльності презюмує наявність у підприємців необхідних юридико-практичних знань¹. Цією обставиною додатково обґрунтовується необхідність надання підприємцям широкої свободи у визначенні ними варіантів юридично значущої поведінки, зокрема й щодо вибору правових форм договорів, формулювання умов договорів, порядку виконання та способів забезпечення належного виконання договорів тощо. Ризик правових помилок із боку підприємців, звичайно, завжди є, але з огляду на їхню професійну підготовленість він мінімізується. Крім того, без ризику успішне підприємництво не здійснюється. Ризикованість, як це впливає з легального визначення підприємництва, є його природною властивістю. Вказані аргументи відкидають потребу встановлення державою підвищеної правової охорони підприємництва від юридичних помилок, що їх можуть припуститися суб'єкти цієї діяльності.

Нагальною потребою для підприємництва є не створення режиму політико-правового патерналізму, а забезпечення юрисдикцією держави стабільності майнового обігу. На рівні законодавчого впорядкування договірних відносин ця гарантія реалізується через дію принципу обов'язковості договору: договір є обов'язковим для виконання сторонами (ст. 629 ЦК України). Водночас дієвість зазначеної гарантії залежить не лише від її законодавчої констатації, а й від формування усталеної судової практики відповідного спрямування. Саме щодо ефективності прояву останнього чинника в Україні спостерігаються певні проблеми.

Суди нерідко демонструють «звинувачувальний» підхід до оцінки дійсності договорів, вишукуючи невідповідності у факті укладання підприємницьких договорів вимогам законодавства навіть там, де ці вимоги є сумнівно імперативними [7]. Зрозуміло, що в цьому разі не йдеться про цілеспрямовану «атаку» судів на підприємницькі договори. Причиною такого явища є певні невирішені проблеми розпізнання диспозитивної чи, навпаки, імперативної природи норм, закріплених у цивільному законодавстві, що регулюють договірні відносини [2; 7]. Інколи створюється враження, що судді при ухваленні рішень у спорах про недійсність договорів можуть розпізнавати диспозитивність правової норми тільки через наявність у ній відомого припису «якщо інше не встановлено договором» (або іншого близького за формою та змістом вислову). Але ж далеко не кожна диспозитивна норма чинного цивільного законодавства забезпечена

¹ Підприємці доволі часто отримують юридичні, економічні чи інші консультації на підставі укладених ними відповідних договорів або шляхом створення та функціонування у структурі своєї організації (якщо йдеться про діяльність підприємця – юридичної особи) спеціальних служб.

подібним висловом. У Цивільному кодексі України та інших актах цивільного законодавства багато норм, які не містять згаданого припису, але вони мають кваліфікуватися диспозитивними, спираючись на доволі уважний аналіз суб'єктного складу договірних відносин, їх змісту, цілей, що переслідуються сторонами при укладенні та виконанні договору, а також інших обставин, які можуть істотно вплинути на остаточну оцінку подібних норм. Натомість суди нерідко виходять із необґрунтованого презумування імперативності подібних норм, що призводить до помилкового ухвалення рішень про визнання договорів недійсними. Цим користуються недобросовісні контрагенти за підприємницькими договорами, вчиняючи позови про визнання правочинів недійсними з метою безпідставно уникнути відповідальності за невиконання своїх договірних обов'язків. Отже, судову практику зараз необхідно коригувати в бік підвищення юрисдикційних гарантій стабільності виконання договорів, які укладаються підприємцями, що, як наслідок, визначатиме стабільність майнового обігу.

Договірні відносини «підприємець – споживач», як відомо, характеризуються нерівністю переддоговірних та договірних можливостей сторін. Для підприємців їхня поведінка, з якої випливає потреба укладення споживчих договорів, є професійно систематичною; вони є спеціалістами у цій діяльності, зокрема й щодо її юридичного оформлення (про це йшлося вище). Масовість збуту підприємцями своєї продукції диктує необхідність попередньої розробки формулярів або інших стандартних форм договорів (ст. 634 ЦК України), що здійснюється ними без участі їх контрагентів-споживачів. Одностороння розробка підприємцями умов майбутніх договорів, їхня вища обізнаність у юридичних тонкощах укладення та виконання споживчих договорів створюють для них очевидні переваги, якщо порівняти з можливостями споживачів. Описаний вище дисбаланс можливостей сторін договірних відносин «підприємець – споживач» вимагає відповідної реакції держави з огляду на дію принципу справедливості.

Саме в договірному зв'язку «підприємець – споживач» максимально проявляється (має проявлятися) політика правового патерналізму щодо охорони та захисту прав (інтересів) споживачів як менш захищених учасників договірних правовідносин.

Необхідність обмеження свободи договору в договірному зв'язку «підприємець – споживач» усвідомлювалася правниками ще до того, як вони особисто отримали негативний досвід становлення ринкової економіки в Україні, а точніше досвід «диких» проявів капіталістичних економічних відносин, що народжувалися на початку 90-х років минулого століття. На це вказують факти ухвалення ще у травні 1991 року Закону України «Про захист прав споживачів» (тепер цей

Закон діє в редакції від 19 листопада 2022 року)¹, а також положення, що обмежують свободу договору, закріплені у Проекті ЦК України від 25 серпня 1996 року². Отже, більшість чинних натепер нормативних заборон, що обмежують свободу договору в інтересах споживачів, виникли *a priori*, у буквальному значенні – до досвіду. Утім, слід уточнити, що цим досвідом тоді була не українська економіко-правова практика, а відповідні узагальнення інших країн, які пережили вказані негативні прояви ранише за Україну.

Таким чином, у правовому регулюванні договірних відносин «підприємець – споживач» диспозитивність застосовується, так би мовити, у мінімальних дозах. З метою реалізації цього правового режиму законодавець імперативно визначає умови договорів, щодо яких сторони обов'язково мають досягти домовленості; нормативно закріплює примірні (зразкові, типові) договори; покладає на підприємців переддоговірні обов'язки щодо повного інформування споживачів про властивості продуктів (особливо про неявні властивості продуктів), що пропонуються споживачам до продажу³; закріплює загальні заборони щодо несправедливих умов договорів; надає споживачам певні гарантії щодо укладення договорів (частини 2–6 ст. 633 ЦК України); дозволяє споживачам змінювати або розривати договори з мотивів, описаних у ч. 2 ст. 634 ЦК України, тощо.

Реалізація зазначених гарантій має піддаватися цілеспрямованому судовому контролю.

Якщо порівняти з режимами, що розглядалися вище, правовий режим регулювання договірних відносин за участі фізичних осіб-підприємців (зв'язок «фізична особа-непідприємець – фізична особа-підприємець») за ступенем інтенсивності прояву диспозитивності

¹ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 01.05.2023).

² У Проекті ЦК України згаданими обмежувальними нормами були положення: абз. 2 ч. 2 ст. 6; ст. 659; ст. 662; статті 665–666; ч. 4 ст. 728; ст. 730; ст. 799; ч. 2 ст. 830 та ін. Усі ці норми відображені в чинному ЦК України, але з іншою нумерацією статей. Окрім того, межами свободи договору є імперативні вимоги як Проекту, так і чинного ЦК України, що встановлюють у деяких випадках обов'язковість укладення договору, визначають форму, суб'єктний склад, зміст договорів, а також вказують на необхідність урахування вимог справедливості, добросовісності, розумності та засад моральності суспільства тощо (див: Проект Цивільного кодексу України : від 25.08.1996. *Українське право*. 1996. Число 2 (спецвип.). С. 32–523).

³ У цьому разі слова «продукт» та «продаж» розуміються в широкому контексті, тобто це можуть бути випадки як дійсного продажу товарів, так і виконання робіт чи надання послуг.

посідає середнє положення. На перший погляд, до цих договірних відносин мав би застосовуватися режим диспозитивності, наближений до того, що застосовується в регулюванні договірних відносин «підприємець – підприємець». Але таке первісне враження, на наш погляд, може спростовуватися такими запереченнями.

Дійсно, договірні відносини «фізична особа-непідприємець – фізична особа-непідприємець» загалом характеризуються рівністю переддоговірних і договірних можливостей сторін, оскільки кожна з таких сторін не має тих номінальних економіко-правових переваг одна перед одною, які мають підприємці в розглядуваному вище зв'язку «підприємець – споживач». Водночас фізичні особи-непідприємці загалом є малообізнаними в юридичних тонкощах укладання та виконання договорів, що створює підґрунтя для юридичних помилок, яких вони можуть припуститися, а також для зловживань з боку недобросовісних контрагентів за договорами. Для забезпечення цієї категорії суб'єктів цивільного права від вказаних негативних проявів вимагається застосування спеціального правового режиму, за яким свобода договору звужувалася, якщо порівняти з режимом правового регулювання договірних відносин «підприємець – підприємець», але була більш широкою, якщо таку свободу порівнювати з режимом упорядкуванням договірних відносин «підприємець – споживач». Подібний режим також є проявом політико-правового патерналізму (як це здійснюється в регулюванні договірних відносин «підприємець – споживач»), але його запровадження мотивується вже не потребою захисту слабкої сторони договору, а необхідністю здійснення підвищеного контролю з боку держави за можливою нерозумною (помилковою) поведінкою учасників договірних відносин.

У загальному вигляді режим упорядкування договірних відносин «фізична особа-непідприємець – фізична особа-непідприємець» реалізується (має реалізовуватися) шляхом формулювання в законодавстві відносно більшої кількості імперативних норм, що стосуються визначення порядку укладення та виконання договорів, а також здійснення підвищеного нотаріального та судового контролів за укладенням цими суб'єктами договорів. Якщо говорити із цього приводу більш розгорнуто, то цивільно-правовими проявами патерналістського режиму в цьому разі є: 1) встановлення відносно меншої кількості правових форм договорів, що можуть укладатися громадянами¹; 2) визначення в законодавстві умов, обов'язкових для

¹ Потреби фізичних осіб-непідприємців можуть бути задоволені обмеженою кількістю правових форм договорів, що юридично опосередковують доступ цих осіб до певних економічних чи інших соціальних благ. Такі правові форми функціонують у майже незмінному вигляді десятиліттями, а тому

укладення договорів; 3) закріплення загальної заборони щодо несправедливих умов договорів; 4) встановлення більш широкого переліку договорів, що підлягають нотаріальному посвідченню; 5) запровадження судового контролю за додержанням сторонами вимог законодавства щодо чинності договорів-правочинів та ін.

Водночас фізичним особам-непідприємцям не слід законодавчо обмежувати свободу щодо самої можливості укладати договори, а також обирати контрагентів за договорами (ч. 1 ст. 627 ЦК України). Що стосується їх можливостей вільно моделювати правові форми договорів, а також визначати умови договорів (частини 1–3 ст. 6, ч. 1 ст. 627 ЦК України), які ними укладаються, то така свобода, як зазначалося вище, має бути дещо звужена через потребу запровадження в інтересах цих суб'єктів описаного вище охоронного правового режиму.

Схожий режим може застосовуватися до правового регулювання договірних відносин «фізичні особи-непідприємці – юридичні особи-непідприємці».

Висновки

Описані вище режими диспозитивності впорядкування договірних відносин не є абсолютно новими ні для законодавця, ні для представників цивілістичної доктрини. Такі режими певною мірою реалізовані в ЦК України та інших актах цивільного законодавства. Найбільш послідовно та поглиблено зазнав свого втілення режим охорони та захисту прав (інтересів) споживачів як номінально менш захищених сторін договірної зв'язку «підприємець – споживач». Меншою мірою це торкнулося регулювання договірних відносин «підприємець – підприємець», «фізична особа-непідприємець – фізична особа-непідприємець», «фізична особа-непідприємець – юридична особа-непідприємець».

Цивільний кодекс України із цього приводу демонструє здебільшого універсальні підходи: у ньому зазвичай не знайти доволі чітких відмінностей у режимах регулювання договірних відносин «підприємець – підприємець», «фізична особа-непідприємець – фізична особа-непідприємець», «фізична особа-непідприємець – юридична особа-непідприємець». Деякий час відсутність відчутної градації в порівнюваних правових режимах упорядкування різних видів договірних відносин, напевно, ще буде сприйматися майже нормою, але, як нам видається, цивілістичній науці та юридичній практиці в

надавати свободу громадянам щодо вільного моделювання правових форм договорів, що можуть укладатися ними, немає особливої потреби. Більшим благом для громадян є правова стабільність і правова визначеність договірних прав, ніж диспозитивна можливість корегування норм про договори.

недалекій перспективі доведеться усвідомити потребу більш структурованого та поглибленого диференціювання режимів диспозитивності впорядкування договірних відносин.

Позиція, висловлена в цій публікації, не може бути практично реалізована на підставі тих тезисних положень, які наведені вище. Спершу вони мають пройти наукове опрацювання, щоб ними можна було практично скористатися. Із цього приводу необхідно провести відповідні більш ґрунтовні дослідження. Водночас деякі положення вже тепер можуть втілюватися в судову практику. Серед них, зокрема, положення щодо необхідності підвищення цілеспрямованого судового контролю за стабільністю договірної практики насамперед у сфері підприємництва. Такому ж контролю мають піддаватися договори, які укладаються фізичними особами-непідприємцями між собою, щодо усунення припущених ними юридичних помилок та ін.

На завершення ще раз зауважимо, що межа між «більше» та «менше» у визначенні режимів диспозитивності впорядкування договірних відносин не може бути закріплена в законодавстві раз і назавжди в певному сталому стані, вона має перманентно коригуватися правозастосовною практикою, що покладає на суддів високу соціально-правову місію.

Список бібліографічних посилань: 1. Васильєв В. Диспозитивність та імперативність норм цивільного права в контексті визначення меж саморегулювання цивільних відносин: змістовно-методологічний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6, т. 1. С. 87–91. 2. Печений О. Стаття 6 Цивільного кодексу України: спроба доктринального тлумачення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2008. № 2 (53). С. 120–135. 3. Погрібний С. Імперативні та диспозитивні норми та їх роль у регулюванні цивільних відносин. *Українські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 138–151. 4. Кухарєв О. Диспозитивність як базова категорія приватного права. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 67–73. 5. Романюк Я. Правова природа диспозитивних норм цивільного права України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4 (87). С. 138–151. 6. Степанов Д. І. Диспозитивність норм договорного права. *Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации*. 2013. № 5. С. 6–59. 7. Сисуєв С. Презумпція диспозитивності норм договорного права в новому ЦК України // Юридична газета online : сайт. 10.12.2021. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/prezumpciya-dispozitivnosti-norm-dogovirnogo-prava-v-novomu-ck-ukrayini.html> (дата звернення: 01.05.2023).

Надійшла до редколегії 02.05.2023

Прийнята до опублікування 10.06.2023

Chalyi Yu. I. Regimes of dispositivity in the legal regulation of contractual relations

It has been concluded that there is a need for further differentiation of the dispositivity regimes in the regulation of contractual relations. The contractual relationship "entrepreneur - entrepreneur" requires the highest possible degree of discretionary provisions of the legislation governing these relations, but the freedom of contract in such relations may be limited based on the need to maintain public order, public morality, restrain monopoly, protect third parties from negative externalities arising from certain types of economic activity.

In the legal regulation of contractual relations between entrepreneurs and consumers, discretion should be applied to a relatively minimal extent. In this regard, the legislator imperatively determines the terms of contracts on which the parties must reach an agreement; regulates sample (exemplary, typical) contracts; imposes pre-contractual obligations on entrepreneurs to fully inform consumers about the properties of products offered for sale; establishes general prohibitions on unfair contractual terms; provides consumers with certain guarantees regarding the conclusion, amendment and termination of contracts, etc.

The regime of regulation of contractual relations involving individuals who are non-entrepreneurs occupies a middle position between the two above legal regimes and provides for: establishment of a relatively smaller number of legal forms of contracts that may be concluded by citizens; determination of conditions mandatory for the conclusion of contracts in the legislation; consolidation of a general prohibition on unfair contractual terms; establishment of a wider list of contracts subject to notarisation; introduction of judicial control over compliance by the parties with the requirements of the law regarding the validity of contracts, etc. Such a differentiated approach allows establishing the most equitable regime for regulating contractual relations.

The boundaries of these legal regimes are difficult to fix in legislation in a certain stable state, and must be constantly adjusted by law enforcement practice.

Key words: civil law contract, regimes of dispositivity of contractual relations, dispositive rules, imperative rules, freedom of contract, restriction of freedom of contract.

**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО;
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

УДК 8(477)+346.5

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.39>

Ірина В'ячеславівна Лисенко,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
кафедра права (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-3392-6056>,
e-mail: irina8119@ukr.net;

Андрій Миколайович Лисенко,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Головне управління Національної поліції
в Харківській області (оперуповноважений);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0780-2148>,
e-mail: lan11.07.1979@gmail.com;

Людмила Вікторівна Перевалова,

*кандидат філософських наук, доцент,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»;*

 <https://orcid.org/0000-0001-5182-2838>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАРТАПІВ В УКРАЇНІ

Проведене дослідження присвячено проблемам правового регулювання стартапів у нашій державі. Зокрема, розглянуто теоретико-правову природу стартапів, їхні ознаки, засади функціонування, припинення діяльності, а також залучення інвестиційних капіталів. На підставі проведеного аналізу чинного законодавства та доктринальних доробок запропоновано визначення поняття «стартап», також окреслено ознаки стартапу на підставі дослідження особливостей його правової природи. Запропоновано зробити перелік видів об'єктів інтелектуальної власності відкритим, що сприятиме охороні та захисту інноваційних доробок і напрацювань засновників стартапу.

Ключові слова: стартап, інновація, організаційно-правова форма підприємницької діяльності, фізична особа – підприємець, господарські товариства.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

За останнє десятиліття у сферу суспільно-правових відносин в Україні увійшли та вкоренилися такі поняття, як «стартап», «інновації», «бізнес-інкубатор», «бізнес-модель» тощо. Ці всі поняття мають загальноосвітнє значення та акумулюються в передових економічних системах світу, але оскільки наша держава є учасником загальноосвітніх процесів, вони стають і частиною нашого життя. Правова система нашої держави також є лише сферою регулювання процесів функціонування технологічних, інформаційних, економічних відносин. У результаті виникнення нових ідей, інвестиційних проєктів, бізнес-моделей виникає необхідність їх правового регулювання. Але при цьому, внаслідок надзвичайно швидкого розвитку різних технологічних, економічних процесів, законодавець не встигає адаптувати й увести регулюючі механізми до чинної нормативної бази. Тому в умовах інформаційно-технологічних революцій не вирішеними залишаються важливі питання: який алгоритм регулювання новітніх або трансформованих економіко-технологічних процесів; яким чином регулювати спірні питання, що виникають під час їх функціонування; що являють собою ці нові явища, чи можуть вони регулюватися наявними правовими нормами чи потребують новітніх законодавчих змін. Актуальність нашого дослідження зумовлюється дефіцитом норм і механізмів правового регулювання зазначених явищ та процесів.

Стан дослідження проблеми

Сьогодні комплексних досліджень правового регулювання стартапу як форми підприємницької діяльності в Україні немає. У цій сфері зараз існують лише окремі розробки, які стосуються більше економічних і технологічних проблем, пов'язаних зі стартапами.

Мета і завдання дослідження

Враховуючи той факт, що створення, діяльність, вирішення спорів юридичного характеру та припинення стартапів не може регулюватися лише за аналогією права і закону або економічними показниками та принципами, постає необхідність законодавчого уведення поняття «стартап». *Завданнями* нашого дослідження є обґрунтування пропозиції законодавчого закріплення поняття «стартап» як форми підприємницької діяльності в Україні та розробка низки юридичних інструментів як способів регулювання створення, діяльності та припинення стартапу. З цією *метою* нами проведено аналіз законодавчої бази у сфері підприємницької діяльності; розроблено підходи для розуміння сутності, змісту та правової природи стартапів.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано визначення поняття «стартап» на підставі проведеного аналізу чинного законодавства, теоретичних напрацювань у

цьому напрямі. Також розроблено перелік ознак стартапу, зумовлених його правовою природою. Запропоновано ухвалення спеціального закону з метою систематизації законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу

Постійний розвиток економічних систем світу, зокрема жорстка конкурентна боротьба між ними, зумовлює інноваційний напрям розвитку як основний вектор для нашої країни. Цьому сприяє стрімкий технологічний прогрес у суспільстві. Перед державою та суспільством постають завдання щодо пошуку нових ідей, можливостей для ведення бізнесу, що породжує принципово нові проекти. На рівні держави створюються технологічні парки, бізнес-інкубатори. Так само сучасне українське право перебуває в процесі постійного розвитку [1, с. 71], тому в законодавчій сфері повинні уводитися нові правові терміни та поняття, вноситися зміни до чинних законодавчих актів і ухвалюватися нові, які б сприяли законодавчому регулюванню всіх інноваційних процесів. Але попри те, що протягом останніх 20–30 років в Україні активно використовують та успішно втілюють у життя нові форми підприємницької діяльності, такі як стартапи, у законодавчому блоці в цьому напрямі змін майже не відбувається. Економічна демократія, безумовно, пов'язана з демократичністю суспільства [2, с. 107] та перебуває в нашій країні у стані розвитку. Наприклад, у 2022 р. журнал Time назвав український стартап Esper Hand – біонічну роботу, протез з дивовижною точністю, одним з найкращих винаходів людства [3, с. 24]. Таких прикладів у нашій державі є чимало. Це наслідок програми соціального менеджменту, яка дуже активно підтримується провідними компаніями світу [4, с. 207], а виробники сьогодні все частіше прагнуть працювати з тими партнерами, які віддані ідеям екологічної чи соціальної відповідальності [5, с. 139–143]. Проте, незважаючи на функціонування таких проектів, системне законодавче регулювання діяльності стартапів відсутнє.

Такий стан речей викликає низку доктринальних та юридичних питань про правову природу стартапів, їхній зміст, юридичний алгоритм створення, функціонування, припинення діяльності. У юридичній доктрині це питання залишається не вирішеним у повному обсязі. Як ми повинні розглядати стартап: як об'єкт інтелектуальної власності (об'єкт промислової власності, ноу-хау або об'єкт авторського права та суміжних прав) або як форму підприємницької діяльності (юридичну особу чи фізичну особу – підприємця)?

Під стартапом деякі дослідники розуміють новітні проекти, які розвиваються в умовах невизначеності, мають стрімке зростання, займаються розробкою нових товарів та послуг і перебувають на стадії пошуку оптимальних бізнес-ідей за умов фінансування [6, с. 124].

Виходячи з цього визначення, стартап є певною конкурентоздатною інновацією (послугою або продукцією), яка є новоствореною або вдосконаленою технологією та покликана покращити певну сферу суспільного життя людини. Серед дослідників існує думка, що формування нових організацій інноваційного типу, а також підтримка їхнього розвитку мають відбуватися за рахунок збільшення фінансування інноваційної діяльності підприємцями [7, с. 14]. Так, наприклад, серед багатьох причин стрімкого економічного зростання польської економіки було збільшення інноваційності підприємств, поліпшення співробітництва між ними [8, с. 70]. Такий позитивний досвід обов'язково має перейматися й вітчизняними суб'єктами господарювання.

Незважаючи на воєнний стан у нашій державі, урядові програми та ініціативи з підтримки бізнесу в Україні, зокрема стартапів, набули ще більшої популярності. Так, у постанові Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проекту щодо надання на конкурсних засадах фінансової підтримки стартапам в Україні, у тому числі в сфері інформаційних технологій» від 24 червня 2022 р. № 736 зазначається, що стартап – це резидент Дія Сіті та/або суб'єкт господарювання у розумінні положень Фонду інновацій¹. Згідно з п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні»² резидент Дія Сіті – це юридична особа, яка відповідно до цього Закону набула статусу резидента Дія Сіті та згідно з інформацією, що міститься у реєстрі Дія Сіті, перебуває у зазначеному статусі. Тобто резидентом Дія Сіті може стати компанія, зареєстрована за законодавством України. Також на вебпорталі Українського фонду стартапів, який створений за ініціативи Кабінету Міністрів України, зазначено, що Фонд надає підтримку виключно офіційно зареєстрованому українському бізнесу, як-от: фізичним особам – підприємцям або господарським товариствам, загальний дохід яких не перевищує 100 000 (сто тисяч) доларів США, а також загальна сума інвестицій яких не перевищує 100 000 (сто тисяч) доларів

¹ Про реалізацію експериментального проекту щодо надання на конкурсних засадах фінансової підтримки стартапам в Україні, у тому числі в сфері інформаційних технологій : постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2022 № 736 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/736-2022-п> (дата звернення: 08.05.2023).

² Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20> (дата звернення: 08.05.2023).

США¹. Тут ми не бачимо визначення стартапу. Але враховуючи аналіз попередніх актів, можна вважати, що під стартапом законодавець розуміє суб'єкт господарювання, який зареєстрований в Україні та має низку інноваційних ознак.

На наш погляд, такий стан речей у законодавстві має низку недоліків. Визначення понять має важливе значення для виникнення правовідносин, вирішення спірних питань, зокрема за наявності майнових спорів. Такий поверховий підхід та нехтування реаліями економічного, інформаційного, технічного розвитку є неприпустимим. Для початку необхідно сформувати розуміння юридичної сутності цього явища. Якщо стартап розглядати як вид інноваційної діяльності, що спрямована на використання й комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг, то тоді необхідно його досліджувати з точки зору промислової власності. За своєю суттю створення та реалізація інноваційного проекту здебільшого пов'язані зі створенням результату інтелектуальної власності. Враховуючи проведений аналіз доктринальних напрацювань та законодавчого підходу щодо розуміння сутності стартапу, ми пропонуємо таке визначення: стартап – це зареєстрований у встановленому законом порядку суб'єкт підприємницької діяльності, який пропонує конкурентоздатну інноваційну послугу або продукцію, новостворену чи вдосконалену технологію, що сприятиме покращенню певної сфери життєдіяльності людини, але має обмежені ресурси.

На підставі аналізу правових норм можна констатувати, що національне законодавство не забезпечує в достатньому обсязі впорядкування суспільних відносин діяльності стартапів. З метою вирішення цієї проблеми доцільним є прийняття спеціального закону про стартапи для структурування зазначених відносин, які охоплюються широким колом іншими правовими інститутами різних галузей права, а саме: господарсько-правовими; цивільно-правовими; інноваційними правовідносинами. У цьому законі доцільно надати поняття, ознаки, принципи діяльності стартапів, види об'єктів і суб'єктів, права й обов'язки його засновників та учасників, а також засади і види інвестування стартапів.

У частині 1 ст. 420 Цивільного кодексу України² серед об'єктів права інтелектуальної власності ми бачимо винаходи, корисні моделі,

¹ Український фонд стартапів : сайт. URL: <https://api.usf.com.ua/uploads/1606236343-xrh0nzva25so.pdf> (дата звернення: 08.05.2023).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 08.05.2023).

промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції тощо. Ці конкретні об'єкти можуть бути інноваційними продуктами певних стартап-компаній. Але це далеко не повний їх перелік. Утім, ст. 420 Цивільного кодексу України перелічує об'єкти права інтелектуальної власності, і цей перелік на тепер є вичерпним. Зважаючи на надзвичайно стрімкий розвиток інформаційних, технологічних та інших видів інновацій, можна стверджувати, що перелік видів інтелектуальної власності є неповним сьогодні, тобто існує об'єктивна потреба його постійного доповнення. Саме тому його необхідно залишити відкритим, що сприятиме формуванню механізму правового захисту інноваційних продуктів. Тому в зазначену статтю Цивільного кодексу України необхідно включити такі пункти: «інші інноваційні продукти» та «інші результати інтелектуальної діяльності». Це дозволить застосовувати законодавчі норми про охорону прав інтелектуальної власності для регулювання діяльності стартапів у більш широкому колі правовідносин.

Проаналізуємо загальні засади правового регулювання діяльності стартапів як форми підприємницької діяльності. Якщо розглядати стартап як форму підприємницької діяльності, то можна виокремити такі його ознаки:

1) спрямованість на розробку продукту або послуги інноваційного характеру, що суттєво покращує якість, структуру певної сфери життя людини, екосистему нашої планети тощо;

2) наявність потенціалу для майбутнього розвитку та масштабованості;

3) відносно недовгий строк існування з подальшою трансформацією, продажем або припиненням існування;

4) науковий потенціал засновників стартапу, що зумовлює потенційну вартість стартапу;

5) реєстрація як фізичної особи – підприємця або юридичної особи.

Деякі українські науковці вважають, що життя стартапу починається з формування, розроблення та розвитку ідеї, на основі якої розробляються інноваційні продукти [6, с. 124]. Утім, згідно з законодавчими актами України, в яких йдеться про фінансування стартапів, однією з вимог є державна реєстрація. Тобто сама по собі інноваційна ідея та навіть її втілення не може розглядатись як стартап. Можна зареєструвати право інтелектуальної власності та отримати патент на винахід, корисну модель або промисловий зразок, але це стане лише передумовою залучення грантових або венчурних інвестицій у майбутній стартап. Одним із необхідних кроків є державна реєстрація стартапу в певній організаційно-правовій формі підприємницької діяльності.

Слід зауважити, що вибір організаційно-правової форми стартапів залежить від статутного капіталу, можливого доходу, кількості працівників, відповідальності учасників тощо. Розглянемо законодавчо закріплені організаційно-правові форми підприємницької діяльності в Україні.

1. Фізична особа – підприємниць (далі – ФОП) (п. 2 ч. 3 ст. 55 Господарського кодексу України, далі – ГК України)¹. Ця форма використовується для зайняття мікро- та малим підприємництвом зі спрощеною системою оподаткування. Серед основних переваг ФОП є проста реєстрація; спрощена форма бухгалтерської звітності; відсутність обов'язкових вимог щодо наявності статутного капіталу, печатки, рахунку в банку тощо. ФОП ризикує виключно своїм майном або позиками своїх кредиторів (знайомих, друзів, родичів) у разі невдалого проекту або банкрутства. Така організаційно-правова форма є найбільш простим рішенням, але вона обмежується певними рамками. Згідно з абз. 7 ч. 3 ст. 55 ГК України середня кількість працівників за календарний рік має не перевищувати 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності повинен бути в межах 10 мільйонів євро за середньорічним курсом Національного банку України. Якщо засновники стартапу, реєструючись в Україні, не планують виходити за встановлені межі, то ФОП як найбільш проста форма для них буде прийнятною. Так, у 2022 р. український стартап Clin-tech (проект Resava, бренд біорозкладних виробів з переробленої кавової гущі), який є представником мікробізнесу, отримав грант у 100 000 гривень від конкурсу «Роби своє», що став внеском у нове обладнання ФОП. Таким чином, як зазначають засновники цього стартапу, партнерство мікробізнесу з великим бізнесом – це поштовх і платформа, а також свідомий вибір інноваційного та дружнього до довкілля продукту². Мікро- та мале підприємництво надзвичайно важливе для національної економіки, зважаючи на його уразливість, особливо під час повномасштабної війни в нашій країні, підтримка великого бізнесу, благодійних та венчурних фондів для нього є надзвичайно ваговою та необхідною.

2. Приватне підприємство діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання – юридичної особи (ч. 1 ст. 113 ГК України). Джерелами

¹ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 08.05.2023).

² Екосистема успішних. Як підтримка мікропідприємства у регіонах сприяє розвитку економіки. *Forbes Ukraine*. 2023. № 1 (22). С. 52.

формування майна підприємства є: грошові та матеріальні внески засновників; доходи, одержані від реалізації продукції, послуг, інших видів господарської діяльності; доходи за фінансовими інструментами; кредити банків та інших кредиторів; капітальні вкладення і дотації з бюджетів; майно, придбане в інших суб'єктів господарювання, організацій та громадян у встановленому законодавством порядку (ч. 2 ст. 66 ГК України). Такий формат діяльності для стартапу є доволі зручним та прийнятним в умовах відсутності законодавчих обмежень розміру річного доходу та кількості працівників.

3. Господарські товариства: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства (ч. 1 ст. 80 ГК України). *Акціонерним товариством* (далі – АТ) є господарське товариство. Згідно зі ст. 24 Закону України «Про господарські товариства» мінімальний розмір статутного капіталу АТ становить 1250 мінімальних заробітних плат, виходячи зі ставки мінімальної заробітної плати, що діє на момент створення АТ¹. Тобто станом на травень 2023 р. мінімальний статутний капітал АТ має бути не менше 8 375 000 гривень на момент реєстрації. Якщо зважати, що переважно засновниками та творцями новітніх ідей, утілених у стартапи, є люди віком 20–35 років, а дуже часто й студенти, то розглядати АТ як форму державної реєстрації стартапу вважають недоцільним. *Товариство з обмеженою відповідальністю* (далі – ТОВ) несе відповідальність за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном та не відповідає за зобов'язаннями своїх учасників (ст. 3 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»)². Вкладом учасника ТОВ можуть бути гроші, цінні папери, інше майно, якщо інше не встановлено законом. Вклад у негрошовій формі повинен мати грошову оцінку, що затверджується одноставним рішенням загальних зборів учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства. Тобто вкладом учасників може бути будь-яке майно, яке не вилучене з цивільного обороту та на яке не накладене законом інше обмеження. Крім того, вкладом можуть вважатися, зокрема, і об'єкти права інтелектуальної власності. Також законодавець не визначає мінімального розміру такого вкладу. Утім, кожен учасник ТОВ повинен

¹ Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 № 1576-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12> (дата звернення: 08.05.2023).

² Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19> (дата звернення: 08.05.2023).

повністю внести свій вклад протягом шести місяців з дати державної реєстрації товариства, якщо інше не передбачено статутом. Також, на наш погляд, є зручним право переважного придбання частки іншого учасника товариства. Таким чином, ця форма підприємницької діяльності є зручною для реєстрації, діяльності, просування та подання заяв на різні види інвестування у стартапи. Учасники *товариства з додатковою відповідальністю* солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу. Безумовно, ця форма підприємницької діяльності несе додаткові фінансові ризики учасникам, зокрема для стартаперів, у разі неплатоспроможності товариства. *Повне товариство* – це товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном (ст. 66 Закону України «Про господарські товариства»)¹. Якщо при ліквідації повного товариства виявиться, що наявного майна не вистачає для сплати всіх боргів, за товариство у недостатній частині несуть солідарну відповідальність його учасники всім своїм майном, на яке відповідно до законодавства України може бути звернено стягнення. Учасник товариства відповідає за борги товариства незалежно від того, виникли вони після чи до його вступу до товариства (ст. 74 Закону України «Про господарські товариства»)². Ми бачимо, що при реєстрації стартапу в цій організаційно-правовій формі його учасники, як і в попередньому випадку, наражаються на потенційні фінансові втрати та стягнення їх власного майна в разі неплатоспроможності товариства. Навіть, якщо стартапер стане учасником товариства до виникнення в останнього боргів, це не звільняє його в майбутньому від можливих фінансових втрат. Таким чином, можна стверджувати, що реєстрація стартапу в такій підприємницькій формі є мало привабливою для його засновників та учасників. *Командитним товариством* визнається товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, котрі здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників) та які не беруть участі в діяльності товариства (ст. 75 Закону України

¹ Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 № 1576-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12> (дата звернення: 08.05.2023).

² Там само.

«Про господарські товариства»)¹. Крім того, у ст. 81 Закону України «Про господарські товариства» зазначається, що управління справами товариства здійснюється тільки учасниками з повною відповідальністю. Тобто якщо засновниками, а отже, і учасниками з повною відповідальністю є особи, які розробляють певний стартап, залучають різні джерела для його фінансування з метою його масштабування в майбутньому, запуск його серійного виробництва та продажів, то така форма підприємницької діяльності є для них непривабливою.

Таким чином, нами був проведений аналіз організаційно-правових форм підприємницької діяльності для визначення їх привабливості для реєстрації стартап-компаній. Проаналізувавши законодавчі вимоги щодо мінімальних капіталовкладень, прав та обов'язків засновників, учасників, вимоги до державної реєстрації бізнесу та її припинення, ми вважаємо, що не всі форми є прийнятними для стартапів. Зокрема, найбільш цікавими для цієї діяльності вбачається ФОП, приватне підприємство і ТОВ.

Висновки

Проаналізувавши зміст поняття «стартап», його ознаки, а також різні організаційно-правові форми підприємницької діяльності реєстрації стартапів, ми дійшли висновку, що однією з основних передумов їх ефективної діяльності є законодавче регулювання цієї сфери господарської діяльності. Нині воно представлено окремими нормами права лише в Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» та декількох підзаконних нормативно-правових актах, чого недостатньо для врегулювання правовідносин у досліджуваній сфері. На підставі цього можна констатувати, що національне законодавство не забезпечує в достатньому обсязі упорядкування суспільних відносин діяльності стартапів. З метою вирішення цієї проблеми доцільним є прийняття спеціального закону для структурування зазначених відносин, які охоплюються широким колом інших відносин, а саме: господарсько-правовими; цивільно-правовими; інноваційними правовідносинами. У цьому законі доцільно визначити поняття, ознаки, принципи діяльності стартапів, види їх об'єктів та суб'єктів, права й обов'язки засновників та учасників, а також засади і види інвестування стартапів.

Проведений аналіз організаційно-правових форм діяльності стартапів дозволив виявити найбільш оптимальні форми для їх державної реєстрації. Зокрема, це фізична особа – підприємець, приватне підприємство та товариство з обмеженою відповідальністю. Вибір вказаних форм зумовлений розміром можливого доходу, фінансовою

¹ Там само.

ліквідністю, кількістю працівників, обсягом прав та обов'язків учасників і засновників стартапів та зручністю ведення господарської діяльності.

Список бібліографічних посилань: **1.** Моргунов О. А., Лисенко І. В., Лисенко А. М. Джерела цивільно-спортивного права як підгалузі цивільного права України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 2 (97). С. 71–80. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.06>. **2.** Lyubashits V. Ya., Mamychev A. Yu., Shestopal S. S., Perevalova L. V., Slinko T. M. The State and State Power: Theoretical and Methodological Dimensions of Conceptual Evolution. *Journal of Politics and Law*. 2019. Vol. 12, No. 5. Pp. 103–111. DOI: <https://doi.org/10.5539/jpl.v12n5p103>. **3.** Дудко В. Деталі для кіборгів. Біонічна роборука компанії Esper Bionics – у списку найкращих винаходів людства 2022 року. Які шанси в українського стартапу побудувати великий бізнес. *Forbes Ukraine*. 2023 № 1 (22). С. 24–26. **4.** Agalarova K., Zemliakova O., Miroshnyk M., Kitchenko O., Mironenko N., Reshetniak N., Kuzmenko O. Social advertising as a tool of social marketing and a way to form a positive brand image. *AD ALTA Journal of Interdisciplinary Research*. 2022. Vol. 12, Iss. 1. Pp. 207–212. **5.** Kirika D., Demchuk N., Skliar N., Vdovichena L., Gayeva-ya O. The development of international law and public institutions in the context of cybersecurity journal of interdisciplinary research. *AD ALTA Journal of Interdisciplinary Research*. 2022. Vol. 12, Iss. 2. Pp. 139–143. **6.** Хромова Д. Д., Антоненко К. В. Сучасні світові тенденції розвитку стартапів на світовій арені. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 19, ч. 3. С. 123–127. **7.** Геєць В. М. Бар'єри на шляху розвитку промисловості на інноваційній основі та можливості їх подолання. *Економіка України*. 2015. № 1. С. 4–25. **8.** Остапенко Ю. І., Бондаревич М. П. Правове регулювання державної підтримки малого підприємництва: досвід України та Польщі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2019. Вип. 28. С. 66–72. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2019-28-08>.

Надійшла до редколегії 10.05.2023

Прийнята до опублікування 18.06.2023

Lysenko I. V., Lysenko A. M., Perevalova L. V. Problems of legal regulation of start-ups in Ukraine

The article is devoted to the study of the theoretical and legal nature of start-ups, their features, and the legal algorithm of their creation, operation, and termination of activities, with due regard to the existing legislative provisions and doctrinal developments.

The rapid technological progress in the world drives the development of economic systems, and the fierce competition between them determines the innovative direction of our country's development. However, despite the fact that over the past two decades new forms of business

activity, including start-ups, have been actively used and successfully implemented in Ukraine, there have been almost no changes in the legislative field in this area. This state of affairs should make it necessary to amend existing legislative acts and adopt new ones, develop and consolidate new legal terms and concepts, which would facilitate legislative regulation of all innovation processes. To this end, the author proposes to adopt a special Law of Ukraine "On the Activities of Startups" and to enshrine the definition of "startup" therein. The term "start-up" is defined as a business entity registered in accordance with the procedure established by law that offers a competitive innovative service or product, a newly developed or improved technology that will improve a certain area of human activity, but has limited resources. There is also a justified need to make the list of types of intellectual property open. This will help to protect and defend the innovative achievements and developments of start-up founders.

A list of features inherent in a start-up has been proposed: focus on the development of an innovative product or service; relatively short period of existence with subsequent transformation, sale or termination of existence; scientific potential of the start-up founders; registration of a start-up in the legal form of an individual entrepreneur or a legal entity. The organisational and legal forms of entrepreneurial activity have been analysed and it has been concluded which forms are the most convenient and favourable for registration of start-ups.

Key words: start-up, innovation, organisational and legal form of entrepreneurial activity, individual entrepreneur, business entities.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.40>

Сергій Володимирович Верейтін,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант)

ЗМІСТ КОНТРАКТУ ЯК РІЗНОВИДУ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ

Досліджено сучасний стан правового регулювання обов'язкових і додаткових умов трудового договору й контракту в Україні та виявлено його недоліки. Проаналізовано погляди науковців щодо сутності змісту трудового договору. Окреслено обов'язкові та додаткові умови контракту. Обов'язковими умовами контракту визначено: місце роботи; трудову функцію; момент початку виконання роботи і тривалість строку контракту; права й обов'язки сторін; умови та розмір оплати праці; матеріальне забезпечення працівника; організацію праці; відповідальність сторін; умови розірвання контракту. Додатковими умовами контракту є: строк та умови випробування; нерозголошення комерційної таємниці й іншої захищеної законом інформації; періодичність і тривалість професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівника; поліпшення умов праці, виробничого побуту та відпочинку; медичне і санаторно-курортне забезпечення; соціально-побутові пільги та соціально-культурне обслуговування тощо.

Ключові слова: правове регулювання, трудовий договір, оплата праці, робочий час, відповідальність, місце роботи, трудова функція, трудові відносини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Конституційне право на працю може бути реалізовано як у трудових правовідносинах, так і в цивільно-правових або господарсько-правових відносинах. Реалізація права на працю у трудових правовідносинах здійснюється на підставі укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи. Контракт, що є різновидом строкового трудового договору, укладається з визначеним законом колом працівників. Зміст контракту має особливе значення для його сторін, оскільки легалізує їх волевиявлення щодо погоджених сторонами умов, на яких буде базуватися подальший трудовий процес. З огляду на це в сучасних умовах реформування трудового законодавства існує необхідність чіткого визначення обов'язкових і додаткових умов контракту та закріплення їх у законодавстві.

Стан дослідження проблеми

Проблеми змісту трудового договору розробляли такі вчені, як В. С. Венедіктов, С. В. Венедіктов, О. В. Гоц, В. В. Єрмоєнко, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, К. Ю. Мельник, Н. О. Мельничук, Н. М. Неумивайченко, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипка, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, С. О. Сільченко, Я. В. Сімугіна, Г. І. Чанишева, Р. І. Шабанов, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко та ін. Водночас сучасний стан правового регулювання трудових відносин та реальне становище з працевлаштуванням населення зумовлюють необхідність проведення новітнього дослідження проблем змісту контракту як різновиду трудового договору.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретичне обґрунтування та розробка пропозицій щодо вдосконалення змісту контракту як різновиду трудового договору. *Задля* виконання поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: вивчити надбання науковців щодо сутності обов'язкових і додаткових умов трудового договору; розглянути сучасний стан правового регулювання обов'язкових та додаткових умов трудового договору і контракту; визначити обов'язкові та додаткові умови контракту.

Наукова новизна дослідження

У статті дістало подальшого розвитку розуміння змісту контракту як різновиду трудового договору, було визначено його обов'язкові та додаткові умови, обґрунтовано пропозиції та рекомендації з удосконалення правового регулювання змісту контракту.

Виклад основного матеріалу

Зміст трудового договору та контракту складають їх умови. У юридичній літературі традиційно умови трудового договору та контракту поділяються на обов'язкові та додаткові. Так, К. Ю. Мельник вказує, що обов'язкові умови повинен містити будь-який трудовий договір. Такі умови мають бути погоджені сторонами. Якщо домовленість щодо них не досягнута, то трудовий договір не може вважатися укладеним. Додаткові умови сторони можуть включати або не включати у трудовий договір, оскільки він може бути укладений і без них. Однак у разі включення сторонами до змісту трудового договору додаткової умови це автоматично робить її обов'язковою для виконання [1, с. 153–154].

Зауважимо, що глава III «Трудовий договір» Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) не закріплює положень ані про обов'язкові, ані про додаткові умови трудового договору чи контракту. Водночас ч. 3 ст. 32 КЗпП України визначає, що саме є істотними умовами праці (системи та розміри оплати праці, пільги,

режим роботи, встановлення або скасування неповного робочого часу, суміщення професій, зміна розрядів і найменування посад тощо)¹.

В. С. Дейнека вважає, що істотні умови праці та істотні умови трудового договору є різними поняттями. Під умовами праці слід розуміти сукупність факторів виробничого середовища, які впливають на стан здоров'я та працездатність працівника в процесі праці, а також установлену тривалість робочого часу та часу відпочинку, надання відпусток, оплату праці. Водночас під умовами трудового договору слід розуміти ті, що становлять його зміст, а саме сукупність умов, які визначають взаємні права й обов'язки сторін. Тобто ті положення, щодо яких працівник і роботодавець мають досягти згоди у трудовому договорі, можна вважати обов'язковими (необхідними) умовами [2, с. 161].

У главі III-Б «Спрощений режим регулювання трудових відносин» КЗпП України для окремого виду трудового договору закріплюється перелік істотних умов трудового договору. Так, ч. 4 ст. 49-6 «Трудовий договір в умовах спрощеного режиму регулювання трудових відносин» КЗпП України передбачає таке:

«Істотними умовами трудового договору є:

1) місце роботи (із зазначенням структурного підрозділу) або іншого місця роботи, якщо виконання своїх обов'язків працівником здійснюється на умовах дистанційної роботи;

2) дата набрання чинності трудовим договором, а у разі укладення трудового договору на визначений строк – строк дії договору;

3) обов'язки працівника;

4) умови оплати праці (у тому числі розмір тарифної ставки або окладу (посадового окладу), доплати, премії, надбавки, заохочувальні і компенсаційні виплати, оплата роботи в нічний та надурочний час, у святкові, неробочі та вихідні дні);

5) режим роботи, тривалість робочого часу і відпочинку, роботи в нічний та надурочний час;

6) тривалість основної щорічної відпустки, порядок її надання відповідно до законодавства, надання щорічних додаткових відпусток (розміри їх оплати);

7) гарантії і компенсації за роботу із шкідливими та/або небезпечними умовами праці, у разі наявності на робочому місці працівника відповідних умов, із зазначенням їх характеристик;

8) умови праці;

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 01.05.2023).

9) строки повідомлення про розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця;

10) порядок та форма обміну інформацією між роботодавцем і працівником;

11) порядок та строки повідомлення працівника про зміну істотних умов праці (у разі їх погіршення). Про зміну істотних умов праці працівник повинен бути повідомлений не пізніше строку, визначеного статтею 32 цього Кодексу;

12) умови та порядок внесення інших змін до трудового договору, а також порядок та форма інформування про зміну трудового договору;

13) умови нерозголошення комерційної таємниці, забезпечення захисту інтелектуальної власності і використання об'єктів авторського права (у разі їх використання або створення у процесі трудової діяльності) та відповідальність за їх порушення;

14) умови виникнення та порядок врегулювання конфлікту інтересів;

15) компенсаційна виплата працівнику у разі розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця;

16) відповідальність роботодавця за порушення строків виплати заробітної плати, що передбачає визначення у трудовому договорі розміру компенсації (у процентному відношенні до розміру заробітної плати (тарифної ставки або окладу (посадового окладу), яка сплачується роботодавцем працівнику за кожний день затримки виплати заробітної плати)»¹.

Аналіз ст. 49-6 КЗпП України свідчить про те, що законодавець, по-перше, оперує поняттям «істотні умови трудового договору», по-друге, закріплює великий перелік таких умов, по-третє, не визначає додаткові умови трудового договору. Ми не можемо повністю підтримати такий підхід у загальному вимірі, водночас його існування видається можливим визнати в межах конкретної ситуації, а саме укладення трудового договору в умовах спрощеного режиму регулювання трудових відносин.

Один з останніх проєктів Трудового кодексу України від 8 листопада 2019 р. № 2410, поданих до Верховної Ради України, у ч. 2 ст. 32 «Зміст трудового договору» передбачає таке:

«2. Обов'язковими умовами трудового договору є:

1) місце роботи (із зазначенням структурного підрозділу роботодавця – юридичної особи) або іншого місця роботи, якщо виконання трудової функції працівника здійснюється на умовах дистанційної (надомної) роботи);

¹ Там само.

2) дата набрання чинності трудовим договором, а в разі укладення трудового договору на визначений строк - також тривалість цього строку та підстави для укладення строкового трудового договору відповідно до цього Кодексу;

3) трудова функція, яку виконуватиме працівник: найменування професії, спеціальності з вказівкою на кваліфікацію, посади відповідно до встановленої класифікації професій та кваліфікаційних характеристик;

4) умови оплати праці (в тому числі розмір тарифної ставки або окладу (посадового окладу) працівника, доплати, надбавки і заохочувальні виплати);

5) режим праці та відпочинку, якщо він відрізняється від загальних правил, встановлених у даного роботодавця;

6) гарантії і компенсації за роботу зі шкідливими і (або) небезпечними умовами праці, якщо працівник приймається на роботу у відповідних умовах, з зазначенням характеристик умов праці на робочому місці;

7) умови, що визначають в необхідних випадках характер роботи (роз'їзний характер роботи, польові умови праці, робота вахтовим методом, інший характер);

8) умови праці на робочому місці¹.

Останніми роками суб'єкти законодавчої ініціативи йдуть шляхом розроблення проекту Закону України «Про працю», а не проекту Трудового кодексу України. Так, у 2022 р. Міністерство економіки України розробило проект Закону України «Про працю». Стаття 19 Проекту «Зміст трудового договору» передбачає таке:

«1. У трудовому договорі зазначаються обов'язкові та додаткові умови.

2. Обов'язковими умовами трудового договору є:

1) інформація про роботодавця (повне найменування для юридичної особи, представництва іноземної юридичної особи, або прізвище, власне ім'я та по батькові (за наявності) для фізичної особи), у тому числі його місцезнаходження);

2) інформація про працівника (прізвище, власне ім'я та по батькові (за наявності), місце проживання);

3) робоче місце, а у разі відсутності фіксованого робочого місця, – адреса місця розташування особи, від якої працівник отримує роботу;

4) права та обов'язки сторін трудового договору;

¹ Проект Трудового кодексу України : від 08.11.2019 № 2410 / ініціатори С. М. Ларін, В. П. Борт, О. С. Качний, В. Ф. Кальцев // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331 (дата звернення: 01.05.2023).

5) трудова функція, яку зобов'язується виконувати працівник (характеристика або опис роботи, вимоги до її виконання, набір трудових функцій, що визначається технологічним процесом та передбачає наявність компетентностей, необхідних для їх виконання, з урахуванням, зокрема, професійних стандартів та кваліфікаційних характеристик);

6) дата початку дії трудового договору;

7) строк дії трудового договору;

8) тривалість випробувального терміну (у разі його встановлення);

9) відповідальність сторін трудового договору;

10) умови оплати праці (зокрема, структура заробітної плати, розмір її складових, строки та порядок її виплати);

11) режим роботи, тривалість робочого часу і часу відпочинку, в тому числі тривалість оплачуваної відпустки;

12) процедуру та строки повідомлення про припинення трудового договору, розмір компенсаційних виплат у разі дострокового припинення трудового договору з ініціативи роботодавця;

13) способи обміну між сторонами трудового договору документами, а також способи ознайомлення працівника з актами роботодавця, повідомленнями, іншими документами щодо його прав та обов'язків, в т. ч. за допомогою технічних засобів електронних комунікацій;

14) інформація щодо визначення місця роботи за цим трудовим договором як основного (у разі наявності);

15) інші обов'язкові умови у випадках, передбачених цим Законом¹.

До вищевикладених положень проекту Закону України «Про працю» є декілька зауважень. По-перше, визначену в пунктах 1 та 2 ч. 2 ст. 19 Проекту інформацію про роботодавця та працівника не можна віднести до умов трудового договору, адже тут йдеться про його сторони. Сторони та зміст трудового договору – це різні категорії. По-друге, тривалість випробувального терміну, виходячи з правової природи цього заходу, слід віднести до додаткових умов трудового договору. По-третє, вважаємо, що необхідно закріпити закритий перелік обов'язкових умов трудового договору у ч. 2 ст. 19 Проекту.

Доволі довга законодавча невизначеність щодо обов'язкових умов трудового договору та розбіжності в законодавстві щодо цього питання призвели до існування різних позицій у науці трудового права щодо умов трудового договору, які є обов'язковими. Так, В. І. Прокопенко до них відносив взаємне волевиявлення сторін про прийняття – влаштування працівника на роботу, визначення

¹ Проект Закону України «Про працю» // Міністерство економіки України : офіц. сайт. 23.09.2022. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=43600842-3772-427f-a725-39e35ae3adb8&title=ProjektZakonuUkrainiproPratsiu> (дата звернення: 01.05.2023).

трудої функції працівника, встановлення моменту початку виконання роботи. Угода про прийняття – влаштування на роботу є проямом вольового характеру трудового договору. Без волевиявлення працівника, що бажає влаштуватися на роботу, і роботодавця, якому необхідний працівник для виконання певної роботи, трудові правовідносини виникнути не можуть [3, с. 216]. Р. Коваленко виокремлює такі основні умови трудового договору: 1) прийняття на роботу; 2) місце роботи; 3) час початку дії трудового договору та його строки; 4) трудову функцію; 5) умови оплати праці. На думку науковця, однією з основних умов трудового договору є угода про прийняття на роботу: «Саме угода про прийняття на роботу є основоположною в змісті трудового договору, без такої угоди неможливе існування інших умов трудового договору» [4, с. 384].

Зазначені науковці основною умовою трудового договору вважають умову про прийняття на роботу. Противники такого підходу вказують таке. О. С. Пашков зауважує, що така умова не є обов'язковою, оскільки не породжує права й обов'язки [5, с. 134]. М. І. Наньєва вважає, що умову про факт прийняття на роботу недоцільно включати до змісту трудового договору, оскільки досягнення сторонами угоди щодо умов трудового договору вже є підтвердженням факту прийняття на роботу на підприємство, в установу, організацію або до роботодавця – фізичної особи [6, с. 117]. Ми підтримуємо останню позицію, вважаючи її більш обґрунтованою.

К. Ю. Мельник обов'язковими умовами трудового договору вбачає: 1) місце роботи, тобто конкретне підприємство, установу, організацію, розташовані в певній місцевості, де буде працювати працівник; 2) час початку роботи. У разі укладення трудового договору на визначений строк разом із часом початку роботи вказується також тривалість терміну його дії та підстави для укладення строкового трудового договору; 3) трудову функцію, яку буде виконувати працівник (найменування професії, спеціальності, кваліфікації, посади); 4) розмір заробітної плати, яку буде отримувати працівник [7, с. 116–117]. С. В. Мороз до обов'язкових умов трудового договору відносить: 1) місце роботи зі вказівкою структурного підрозділу, в який працівник приймається на роботу; 2) час початку роботи; 3) строк трудового договору; 4) трудову функцію працівника; 5) права й обов'язки працівника; 6) права та обов'язки роботодавця; 7) режим праці і відпочинку (якщо він щодо цього працівника відрізняється від загального, встановленого роботодавцем); 8) умови та розмір оплати праці; 9) характеристику умов праці, пільг і компенсацій при роботі працівників у важких, шкідливих чи небезпечних умовах [8, с. 10]. В. С. Дейнека обов'язковими умовами вважає: 1) місце роботи (із зазначенням структурного підрозділу роботодавця – юридичної особи); 2) час початку

роботи; 3) трудову функцію; 4) права й обов'язки працівника; 5) права і обов'язки роботодавця; 6) режим праці та відпочинку, якщо він відрізняється від загальних правил, встановлених у цього роботодавця [2, с. 162].

Отже, місце роботи абсолютно всі науковці визнають обов'язковою умовою трудового договору. Вчені практично одноставні в характеристиці категорії «місце роботи». Н. А. Плахотіна вважає місцем роботи конкретне підприємство (установу, організацію) із вказівкою його структурного підрозділу та адреси. На думку вченої, закріплення в письмовому трудовому договорі зазначених відомостей щодо місця роботи дозволить уникнути багатьох розбіжностей, пов'язаних із відмежуванням переведення від переміщення при зміні умов праці [9, с. 255]. На думку К. О. Абжанова, місцем роботи слід вважати підприємство, установу, організацію, розташовані в певній місцевості (населеному пункті), для яких характерними ознаками є організаційна єдність і майнова самостійність. Учений вказує, що місце роботи може конкретизуватися шляхом вказівки тієї частини підприємства, на якій безпосередньо буде відбуватися трудова діяльність працівника [10, с. 135].

Погоджуючись з поглядами науковців, що саме місце роботи, а не робоче місце є обов'язковою умовою трудового договору, слід наголосити на необхідності зазначення цих понять у кодифікованому нормативно-правовому акті.

На думку Р. З. Лівшиця, умова про трудову функцію працівника є найважливішим положенням кожного трудового договору, його серцевиною. Працівник наймається на підприємство для виконання роботи за певною трудовою функцією, з цією самою метою і підприємство запрошує працівника [11, с. 35].

Сьогодні ст. 4-1 КЗпП України закріплює визначення поняття «трудова функція», а також інші категорії, пов'язані з нею: «професія (вид занять)», «професійна кваліфікація». Слід зауважити, що з трудовою функцією пов'язана і така категорія, як «посада». Як зазначає В. І. Прокопенко, робота, яку виконуватиме працівник, коло його трудових повноважень і обов'язків називають трудовою функцією, її встановлення є виключною компетенцією сторін. При укладенні трудового договору вони визначають професію, спеціальність, кваліфікацію або посаду [3, с. 216–217]. На думку П. Д. Пилипенка, трудова функція як одна з обов'язкових умов трудового договору – це вид роботи або посада, виконання чи заміщення яких можливе з огляду на професію, спеціальність, кваліфікацію працівника [12, с. 172].

Термін «посада» доволі часто використовують у КЗпП України, однак його визначення не закріплюється. З огляду на це пропонуємо у ст. 4-1 КЗпП України передбачити таку дефініцію: «Посада – це обумовлена структурою юридичної особи її первинна структурна

одиниця, на яку покладено встановлене нормативно-правовими актами коло прав та обов'язків, що передбачає наявність певних компетентностей, необхідних для їх реалізації».

Час початку роботи є наступною обов'язковою умовою трудового договору, щодо якої не має заперечень у науці трудового права, як слушно вказує К. Ю. Мельник, розглядаючи умову про час початку роботи. Учений зауважує, що в разі укладення трудового договору на визначений строк разом із часом початку роботи вказується також тривалість строку його дії та підстави для укладення строкового трудового договору [7, с. 154].

З огляду на вищевикладене визначення досліджуваної обов'язкової умови трудового договору доцільно сформулювати її таким чином: «Час початку роботи – це момент початку виконання роботи, а в разі укладення строкового трудового договору – також тривалість цього строку». Для контракту з огляду на те, що він є видом строкового трудового договору, досліджувана умова повинна мати таке формулювання: «Час початку роботи – момент початку виконання роботи і тривалість строку контракту».

Умови та розмір оплати праці також слід віднести до обов'язкових умов трудового договору. Це впливає навіть із визначення трудового договору, передбаченого у ч. 1 ст. 21 КЗпП України. Для працівника ж розмір заробітної плати є найголовнішим чинником при пошуку роботи і в подальших трудових відносинах. Успішне виконання трудової діяльності трудовим колективом та окремим працівником безпосередньо пов'язано з рівнем оплати праці.

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про оплату праці» оплата праці за контрактом визначається за угодою сторін на підставі чинного законодавства, умов колективного договору і пов'язана з виконанням умов контракту¹.

М. І. Іншин та Д. І. Сіроха вказують, що умова трудового договору про оплату праці (винагороду за працю) – це умова про винагороду працівника відповідно до трудового договору. Вона визначається на підставі трудового договору з урахуванням штатного розпису (схеми посадових окладів) шляхом визначення конкретного розміру заробітної плати (посадового окладу) з урахуванням актів трудового законодавства та соціального партнерства. Зазвичай її розмір не повинен бути меншим мінімальної заробітної плати [13, с. 199].

Стаття 2 Закону України «Про оплату праці» передбачає таку структуру заробітної плати:

¹ Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр> (дата звернення: 01.05.2023).

«Основна заробітна плата. Це винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата. Це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

Інші заохочувальні та компенсаційні виплати. До них належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, виплати в рамках грантів, компенсаційні та інші грошові і матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або які провадяться понад встановлені зазначеними актами норми»¹.

Н. А. Плахотіна пропонує нормативно закріпити заборону на встановлення регулярних заохочувальних виплат як умову трудового договору про оплату праці. На думку вченої, подібна правова норма дозволить забезпечити більш повну реалізацію на практиці захисту прав працівників у сфері оплати праці, оскільки роботодавець залишає за собою можливість, притягаючи працівника до дисциплінарної відповідальності у вигляді догани, фактично знижувати оплату його праці, скасовуючи такі заохочувальні виплати [9, с. 256].

Не можна погодитися з таким підходом, адже, по-перше, щоб це здійснити, необхідно змінити спочатку законодавство, яке такі виплати вводить до структури заробітної плати; по-друге, метою заохочувальних виплат є саме позитивне стимулювання ефективної роботи працівника, винагорода за відповідні трудові досягнення, а тому їх скасування вважаємо шкідливим для трудового процесу.

Кодекс законів про працю України у ч. 3 ст. 21 передбачає окремі особливості для змісту контракту: «Особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін»².

¹ Там само.

² Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 01.05.2023).

Зважаючи на викладене, додатково до вищезазначених (місце роботи, трудова функція, момент початку виконання роботи і тривалість строку контракту, умови та розмір оплати праці) обов'язковими умовами контракту є права й обов'язки сторін, відповідальність сторін, матеріальне забезпечення працівника, організація праці, умови розірвання контракту.

Додатковими умовами трудового договору та контракту можуть бути будь-які умови, на включенні яких до змісту трудового договору чи контракту наполягає або просить одна зі сторін. Так, П. Д. Пилипенко вказує, що факультативними умовами, які можуть бути об'єктом погодження при укладенні трудового договору, вважають будь-які додаткові вимоги сторін, якщо вони не погіршують становище працівників, зважаючи на законодавство про працю. Це звичай умови про неповний робочий час, про сумісництво чи суміщення, про випробувальний термін та ін. Донедавна практикувалося погоджувати при укладенні трудового договору такі додаткові умови, як надання житла для працівника, забезпечення йому можливості влаштування дітей у дошкільні заклади, але тепер вони перестають формувати зміст трудових договорів. Натомість з'являються нові, сучасні умови: володіння іноземною мовою, наявність власного автомобіля в особі, яка влаштовується на роботу, нерозголошення комерційної таємниці, заборона конкуренції працівника з роботодавцем, зокрема після його звільнення з роботи, тощо [12, с. 174].

Кодекс законів про працю України не закріплює додаткові умови трудового договору. Проект Трудового кодексу України від 8 листопада 2019 р. № 2410 у ч. 3 ст. 32 «Зміст трудового договору» передбачає таке: «До додаткових умов належать інші умови трудового договору щодо випробування, нерозголошення комерційної таємниці та іншої захищеної законом інформації, професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівника. Додатковими умовами можуть встановлюватися обов'язки роботодавця щодо поліпшення умов праці, виробничого побуту, умов відпочинку, надання працівникові соціально-побутових пільг, здійснення соціально-культурного обслуговування тощо»¹. Частина 3 ст. 19 «Зміст трудового договору» проекту Закону України «Про працю» передбачає, що «до додаткових умов можуть належати умови щодо випробування, заборона розголошення державної таємниці, комерційної таємниці, та іншої захищеної законом інформації, репатріації, умови трудового

¹ Проект Трудового кодексу України : від 08.11.2019 № 2410 / ініціатори С. М. Ларін, В. П. Борт, О. С. Качний, В. Ф. Кальцев // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331 (дата звернення: 01.05.2023).

договору, порушення яких є підставою для його розірвання відповідно до статей 40, 41 цього Закону тощо. Додатковими умовами можуть встановлюватися обов'язки роботодавця щодо поліпшення умов праці, виробничого побуту, умов відпочинку, надання працівникові соціально-побутових пільг, здійснення соціально-культурного обслуговування тощо¹. Всі наведені у вищезазначених документах умови слід вважати додатковими умовами контракту.

Висновки

Обов'язковими умовами контракту є: місце роботи; трудова функція; момент початку виконання роботи і тривалість строку контракту; права й обов'язки сторін; умови та розмір оплати праці; матеріальне забезпечення працівника; організація праці; відповідальність сторін; умови розірвання контракту.

Додатковими умовами контракту є: строк та умови випробування; нерозголошення комерційної таємниці й іншої захищеної законом інформації; періодичність і тривалість професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівника; поліпшення умов праці, виробничого побуту та відпочинку; медичне і санаторно-курортне забезпечення; соціально-побутові пільги та соціально-культурне обслуговування тощо.

Вважаємо за необхідне доповнити КЗпП України статтю 21-2 «Зміст трудового договору та контракту», в якій закріпити обов'язкові та додаткові умови трудового договору і контракту.

Список бібліографічних посилань: **1.** Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 480 с. **2.** Дейнека В. С. Істотні умови трудового договору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2019. Вип. 58, т. 1. С. 160–163. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.34>. **3.** Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник. Харків : Консум, 1998. 480 с. **4.** Коваленко Р. Щодо змісту трудового договору. *Публічне право.* 2015. № 3 (19). С. 382–387. **5.** Пашков А. С. Правовое регулирование подготовки и распределения кадров (некоторые вопросы теории и практики) : монография. Ленинград : ЛГУ, 1966. 231 с. **6.** Наньєва М. І. Укладення трудового договору за законодавством України та окремих зарубіжних країн : дис. ... д-ра філософії : 12.00.05. Одеса, 2017. 215 с. **7.** Трудове право України : підручник / С. М. Бортник, К. Ю. Мельник, А. В. Могілевський та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 408 с. **8.** Мороз С. В. Правове регулювання укладення

¹ Проект Закону України «Про працю» // Міністерство економіки України : офіц. сайт. 23.09.2022. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=43600842-3772-427f-a725-39e35ae3adb8&title=ProjektZakonuUkrainiproPratsiu> (дата звернення: 01.05.2023).

трудового договору : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2012. 20 с. **9.** Плахотіна Н. А. Проблеми правового регулювання змісту трудового договору: визначення нових тенденцій. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 252–258. **10.** Абжанов К. А. Трудовой договор по советскому праву. М. : Юрид. лит., 1964. 192 с. **11.** Лившиц Р. З. Трудовое законодательство: настоящее и будущее. М., 1989. 192 с. **12.** Трудове право України. Академічний курс : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2006. 544 с. **13.** Костюка, В. П. Мельника. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Центр учб. лит., 2016. 472 с.

Надійшла до редколегії 05.05.2023

Прийнята до опублікування 08.06.2023

Vereitin S. V. Content of the contract as a type of employment contract

The current state of legal regulation of mandatory and additional terms of employment contracts and contracts in Ukraine has been studied and its shortcomings have been identified. It has been specified that a rather long legislative uncertainty regarding mandatory and additional terms of an employment contract and the current conflict of legislation on this issue have led to the existence of different positions in the science of labour law regarding the terms of an employment contract. Scientists' views on the essence of the content of an employment contract have been analysed.

It has been proven that the terms of the employment contract should be considered the terms that are drawn up by its parties. Traditionally, such conditions in labor law are divided into mandatory and additional. The terms of the employment contract are recognized as mandatory, without which the content of the employment contract or contract cannot be considered concluded. Those without which the conclusion of an employment contract or contract is possible are considered additional.

Mandatory and additional terms of the contract have been defined. Mandatory terms of the contract are: place of work; labor function; the moment of the start of the work and the duration of the contract; rights and duties; terms and amount of remuneration; financial support of the employee; labor organization; responsibilities of the parties; terms of termination of the contract. Additional terms of the contract are: term and conditions of the trial; non-disclosure of commercial secrets and other legally protected information; frequency and duration of professional training, retraining and advanced training of the employee; improvement of working conditions, industrial life and recreation; medical and sanatorium provision; social and household benefits and social and cultural services. There is a well-founded need to supplement the Code of Labor Laws of Ukraine with Article 21-2 "Content of the employment contract and contract", in which mandatory and additional conditions of the employment contract and contract shall be established.

Key words: legal regulation, labor contract, remuneration, working hours, responsibility, place of work, labor function, labor relations.

Анатолій Сергійович Колотік,

кандидат юридичних наук,

Національна академія внутрішніх справ, м. Київ (докторант);

<https://orcid.org/0000-0003-4064-4145>,

e-mail: kolotikas@gmail.com

ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УКРАЇНІ

Розглянуто нормативно-правові засади регулювання соціального забезпечення поліцейських в Україні від моменту створення радянської міліції в 1917 році до започаткування поліцейської реформи у 2015 році і запровадження до чинного українського законодавства у зв'язку із цим відповідних змін. Визначено ключові особливості становлення та розвитку правового регулювання соціального забезпечення поліцейських в Україні на різних історичних етапах розвитку нашої держави. Акцентовано увагу на залежності стану правового регулювання соціального забезпечення поліцейських від бачення правлячою верхівкою ролі органів і служб поліції у системі державної влади.

Ключові слова: правове регулювання, соціальне забезпечення, соціальний захист, міліція, поліцейська реформа, поліцейські.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із моменту проголошення незалежності України минуло вже більше трьох десятиліть, однак ціла низка дуже важливих питань у різних галузях державного управління й досі залишаються або взагалі не вирішеними, або перебувають на стадії вирішення. При цьому успішність і доцільність ужитих заходів і зроблених кроків щодо врегулювання таких питань не завжди заслуговує на позитивну оцінку. Серед інших доволі суттєвих і глибоко вкорінених проблем України були засадничі питання організації та функціонування правоохоронної системи, яка тривалий час використовувалася владою як особистий, надзвичайно потужний і дієвий інструмент втілення в життя своєї політичної волі шляхом адміністративного тиску, пригнічення опозиційного руху, залякування й переслідування незгодних, а також як засіб захисту бізнес-інтересів правлячої верхівки. Очевидно, що такий підхід немає нічого спільного ані з верховенством права, ані з демократизмом, ані із законністю, ані з іншими важливими принципами, закріпленими в Конституції України та низці міжнародних договорів (декларацій, конвенцій, пактів тощо), учасницею яких є наша

держава. Особливо гостро розбіжності між офіційно проголошеною ідеєю розбудови демократичної, правової, соціальної держави, яка дбає про своїх громадян і сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства, та реальним станом справ проявилися у 2013–2014 роках під час Революції гідності – саме ці події засвідчили і яскраво проілюстрували деградацію правоохоронної системи, її корумпованість та відданість не народу України і суспільним інтересам, а вузькій групі осіб, що перебуває при владі.

З огляду на зазначене не дивно, що реформа в системі органів МВС України стала одним із визначальних наслідків Революції гідності. Ліквідація міліції та створення поліції мали на меті реалізацію цілої низки ідей і принципів, на яких мають ґрунтуватися організація та діяльність поліції в сучасній цивілізованій, демократичній, правовій державі. Чи вдалося досягнути цих цілей? На це питання наразі немає однозначної відповіді, адже на цьому шляху є як важливі позитивні кроки і досягнення, так і низка прогалин, недоліків та інших проблем, через які поліцейську реформу багато (і досить часто обґрунтовано) критикують [1–3], а подекуди навіть називають проваленою¹. Ми не поділяємо останньої позиції, тобто не вважаємо поліцейську реформу провальною, ба більше, що вона й досі триває, однак з іншого боку і не заперечуємо того, що існує ціла низка проблемних питань, які потребують більш глибокого науково-теоретичного опрацювання, якіснішого законодавчого врегулювання та ефективнішої реалізації. Зокрема одним із таких важливих проблемних моментів діяльності поліції було та залишається соціальне забезпечення поліцейських, що є дуже важливим інструментом виконання державою своїх соціальних гарантій та обов'язків перед поліцейським як найманним працівником і представником публічної влади, а також суттєвим елементом механізму мотивації до вступу на службу в органи поліції та її належного проходження.

Стан дослідження проблеми

Проблематика соціального захисту й соціального забезпечення правоохоронців у цілому та поліцейських зокрема вже доволі давно обговорюється дослідниками. Науково-теоретичну розвідку в цій царині здійснювали І. Я. Чугунов, В. С. Венедіктов, М. І. Іншин, О. В. Насібова, Д. О. Марусевич, Л. В. Сорокіна, О. І. Ткачук, Л. А. Денисова, В. І. Грушко, М. В. Романенко, В. В. Фещук, П. В. Коломоєць, К. Ю. Мельник, В. Д. Понікаров, С. М. Бортник, К. А. Бугайчук, О. Ю. Кісіль та

¹ Мамка Г. Провалена реформа поліції. Факти, які варто не забувати // Юридична Газета online : сайт. 02.06.2021. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/provalena-reforma-policiyi-fakti-yaki-varto-ne-zabuvati.html> (дата звернення: 21.04.2023).

багато інших правознавців. Однак актуальність означеної проблематики не зменшується, і сьогодні частина досліджень вже є застарілими, як наслідок, їхні висновки й пропозиції не відповідають сучасним тенденціям і викликам, частина досліджень стосуються суто адміністративно-правового, тобто управлінського, аспекту соціального забезпечення. Окремо слід звернути увагу на те, що науковці, аналізуючи проблематику соціального забезпечення поліцейських, звертаються до таких її аспектів, як-от: сутність і зміст, поняття та ознаки, принципи, форми і методи соціального забезпечення, напрями вдосконалення його законодавчого регулювання тощо, однак практично не висвітлюють генезу правового регулювання зазначеного соціального забезпечення. Заповнення цієї прогалини в науково-теоретичному підґрунті правового регулювання соціального забезпечення поліцейських є важливим і необхідним кроком на шляху формування цілісного, системного, справедливого, релевантного і когерентного підходу до законодавчої регламентації досліджуваного соціального забезпечення.

Мета і завдання дослідження

Метою представленої наукової статті є вивчення становлення і розвитку правових засад соціального забезпечення поліції в Україні. На шляху до зазначеної мети планується вирішити такі *завдання*: дослідити політико-правові та суспільно-економічні умови формування, розвитку й зміни законодавства з питань соціального забезпечення поліції в Україні; розглянути проблеми та результати дії зазначеного законодавства на різних історичних етапах розвитку української держави взагалі та її правоохоронної системи зокрема.

Наукова новизна дослідження

У статті проаналізовано зміст нормативно-правових актів, що регламентували питання соціального забезпечення поліцейських у період панування на території України радянського режиму, а також після проголошення незалежності нашої держави. На підставі проведеного аналізу визначено особливості стану правового регулювання соціального забезпечення поліцейських на різних історичних етапах, описано характерні для них досягнення і проблеми.

Виклад основного матеріалу

Ґрунтовний і комплексний аналіз будь-якої більш-менш істотної проблеми у сфері права має передбачати вивчення її історичного коріння, а також підходів і механізмів врегулювання цієї проблеми на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства й держави. Це є цілком справедливим і для проблематики правового регулювання соціального забезпечення поліцейських в Україні. Оскільки прослідкувати й розкрити всі історико-правові аспекти становлення

та розвитку правового регулювання досліджуваного явища в межах однієї статті неможливо, ми зосередимо увагу лише на тих його за-садничих аспектах, що були властиві досліджуваному правовому ре-гулюванню у XX ст., і тих, що склалися на початку XXI ст. й існують сьогодні. Вивчення саме цього періоду є цінним тому, що саме у XX ст. Україна потрапила під вплив радянської системи влади, однією з ха-рактерних властивостей якої була наявність потужного правоохо-ронного механізму, покликаного забезпечувати тоталітарну політику комуністичного режиму. Руйнування радянських підходів, форм і методів до врегулювання діяльності правоохоронних органів, зокрема щодо їх соціального забезпечення, триває вже понад 30 років і лише в останнє десятиліття вдалося досягти певних позитивних зру-шень на цьому шляху.

Отже, одним із перших документів, що визначив статус радянсь-кої міліції став Декрету НКВС «Про робітничу міліцію» від 10 листо-пада 1917 року, в якому зазначалося, що утримання міліціонерів здійснюється за рахунок державного бюджету. Також у цьому нор-мативно-правовому акті встановлювалося, що держава опікується продовольчим забезпеченням не лише самих правоохоронців, а й членів їхніх сімей. Однак ані хоча б загальні аспекти, ані особливості такого забезпечення й поготів в означеному Декреті не розкрива-лися. Ю. В. Ладика із цього приводу слушно зауважує, що з моменту створення міліції гостро постало питання про кадрове матеріальне і технічне забезпечення, однак питанню соціальних гарантій для пра-цівників міліції не приділялось уваги. Так, наприклад, у Декреті РНК України «Про організацію міліції», ухваленому 5 лютого 1919 року, визначалися питання порядку організації на території республіки ро-бітничо-селянської радянської міліції, втім майже не регламентува-лися питання соціального забезпечення міліціонерів. Однак уже в бе-резні 1919 року на підставі цього Декрету НКВС України видав Інструкцію з організації радянської робітничо-селянської міліції, в якій крім організаційних були впорядковані питання призначення та звільнення співробітників міліції, структури, взаємовідносин пра-цівників міліції, визначення окладів та утримання міліції, штатні ро-зписи [4, с. 242]. У червні 1920 року ВЦВКР і РНК ухвалили Декрет «Про робітничо-селянську міліцію», в якому передбачалося, що утри-мання міліції та її забезпечення усіма видами продовольства (фура-жем, спорядженням тощо) здійснюється за рахунок коштів Народного комісаріату внутрішніх справ. Також у цьому Декреті встановлюва-лося, що спеціальне забезпечення здійснюється і щодо членів сімей мі-ліціонерів. Порядок такого забезпечення встановлювався такий са-мий, як і для армії та залучених до її лав осіб. Тому наступним важливим кроком у напрямі розвитку правових засад соціального

забезпечення працівників органів внутрішніх справ, а також, як наголошують Ю. В. Ладика та О. П. Клипа, значним поштовхом щодо зростання авторитетності та вагомості служби в міліції, що зумовило зниження кадрового відпливу, стала Постанова ВУЦВК «Про поширення на сім'ї працівників міліції прав та переваг, наданих сім'ям військовослужбовців» від 8 серпня 1922 року. Згадана Постанова прирівняла соціальний захист сімей працівників міліції до соціального захисту сімей військовослужбовців [4, с. 242; 5, с. 26–27]. З метою роз'яснення практичного застосування положень зазначеного законодавства в 1923 році Головне управління міліції і розшуку УРСР прийняло рішення видати і вручити кожному співробітникові «Пам'ятну книжку». Перед тим, як надрукувати, її зміст обговорювали в міліцейських колективах. «Пам'ятна книжка» регламентувала всі напрями життєдіяльності міліції: організаційну побудову, її обов'язки і права, порядок проходження служби. Також у цій книжці розповідалося про пільги для працівників міліції та їхніх родин [6, с. 142]. О. М. Бандурка, В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш зауважують, що в 1926 році приймається Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про пільги й переваги особам, що перебувають на службі у міліції та розшуку УСРР, і їхнім родинам» від 20 січня 1926 року. Цей нормативно-правовий акт дещо скоротив коло соціальних пільг, якими могли користуватися міліціонери, зокрема за ними збереглися пільги лише в галузі землекористування, народної освіти і житлові [6, с. 262]. Однак навіть ці переваги служби були доступні не всьому особовому складу міліції, а лише командному, адміністративному й політичному. Механізм надання й застосування пільг встановлювався Інструкцією із застосування пільг для працівників міліції УСРР від 15 квітня 1927 року. На території України порядок застосування пільг для міліціонерів визначався виданим республіканським НКВС у січні 1927 року обіжником № 264 [6, с. 262–263].

Із викладеного можна побачити, що у другій половині 20-х років ХХ століття радянська влада відмовилася від заснованого на самому початку створення міліції підходу, згідно з яким соціальне забезпечення міліціонерів було уніфіковане з аналогічним забезпеченням військових. Це зумовило появу спеціалізованих нормативно-правових актів, орієнтованих суто на працівників міліції. Однак така ситуація тривала недовго, адже у травні 1931 року РНК СРСР приймає нову загальносоюзну постанову (що діяла аж до 1962 року) [7, с. 185] з питань діяльності міліції, а саме Положення про робітничо-селянську міліцію. У цьому нормативно-правовому акті містився окремий розділ V, присвячений питанням забезпечення й пільг міліціонерів та членів їхніх сімей, і у ньому прямо зазначалося, що працівники вищого, старшого, середнього та молодшого начальницького складу

міліції та їхні сім'ї користуються державним забезпеченням нарівні з особами вищого, старшого, середнього та молодшого надстрокової служби начальницького складу Робітничо-селянської Червоної армії та їхніми сім'ями [8, с. 16]. Пільги, що поширювалися на працівників оперативно-стройового та адміністративно-господарського складу міліції, а також на членів їхніх сімей стосувалися освіти, землекористування, сільського господарства, податків та житла. Зокрема для вирішення житлового питання міліціонерів і членів їхніх сімей місцеві виконкомы та міські ради повинні були виділяти відповідну кількість об'єктів житлового фонду, що перебували в їхньому віданні, але не менше 5 % від нового житлового будівництва. Окремими положеннями означеного акта визначалося, що до працівників міліції та членів їх сімей застосовується соціальне страхування. Так, працівники міліції, зауважує Ю. В. Ладика, які отримали інвалідність у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також сім'ї працівників міліції, які втратили годувальника, з 1 січня 1933 року прирівнювались у державному забезпеченні до рядового та начальницького складу Червоної армії [4, с. 243]. У подальшому радянською владою було прийнято ще декілька нормативно-правових актів, спрямованих на покращення матеріально-фінансового та житлово-побутового становища міліціонерів і членів їхніх сімей на рівні з військовослужбовцями.

Окремо слід звернути увагу на прийняття в 1937 році Конституції УРСР, яка зміцнила гарантії соціального захисту всього населення, зокрема й правоохоронців та членів їхніх сімей. Зокрема у ст. 119 зазначеного Основного Закону було встановлено, що громадяни УРСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, а також у разі хвороби і втрати працездатності. Це право забезпечується широким розвитком соціального страхування робітників і службовців за рахунок держави, безплатною медичною допомогою трудящим, наданням у користування трудящим широкої мережі курортів¹. Це положення збереглося в Конституції УРСР і в редакції від 1976 року, однак перемістилося до ст. 100².

¹ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : від 30.01.1937 // Конституційний сайт України : офіц. сайт. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/constitution_ursr_1937.pdf (дата звернення: 21.04.2023).

² Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : від 30.01.1937 (із змінами, внесеними згідно із Законом УРСР від 19.11.1976 № 1486-IX) // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001 (дата звернення: 21.04.2023).

Протягом 1950–1980-х років радянською владою було прийнято ще декілька нормативно-правових актів, спрямованих на врегулювання соціального захисту й соціального забезпечення як всього населення союзної держави в цілому, так і окремих категорій працівників. Так, наприклад, у 1956 році було ухвалено Закон СРСР «Про державні пенсії»¹, яким було передбачено єдину систему пенсійного забезпечення робітників і службовців. Знаковою рисою цього Закону було також чітке відокремлення систем пенсійного забезпечення та соціального страхування. Так, система соціального страхування фінансувалася з фонду, що формувався за рахунок обов'язкових страхових внесків підприємств, установ та організацій (хоча сам фонд був частиною держбюджету), а фінансування виплати пенсій здійснювалося з державного бюджету [9, с. 21]; у 1962 та 1973 роках Радою Міністрів СРСР були прийняті положення про радянську міліцію за номерами 901 та 385. У цих нормативно-правових актах окремий розділ був присвячений питанням забезпечення міліції. І хоча більшість аспектів цього забезпечення стосувалися матеріально-технічної бази, необхідної для роботи міліціонерів, у вказаних положеннях також були закріплені норми, які передбачали забезпечення міліціонерів житлом, а також гарантували їм безоплатний проїзд на усіх видах міського та приміського транспорту; у 1985 році Радою Міністрів СРСР було затверджене Положення про пенсійне забезпечення осіб начальницького та рядового складу органів МВС СРСР і їхніх сімей, а також МВС СРСР було видано наказ «Про пенсійне забезпечення осіб начальницького та рядового складу органів МВС СРСР і їхніх сімей», який затверджував Інструкцію про застосування зазначеного Положення Ради Міністрів СРСР². Ці правові акти, як слушно наголошує Ю. В. Ладика, значно спрощували порядок нарахування працівникам міліції і членам їхніх сімей пенсій, що значно підвищило мотивацію до тривалої та бездоганної служби в міліції [4, с. 242].

Наступний етап розвитку правового регулювання соціального забезпечення пов'язаний зі становленням України як незалежної, демократичної, правової, соціальної держави. Утім, навіть на цьому новітньому історичному періоді розбудови української державності багато було пов'язано з радянським минулим, зокрема й у галузі

¹ О государственных пенсиях : Закон СССР от 14.07.1956 № 15 // IAC Консультант : сайт. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=04ON66D347> (дата звернення: 21.04.2023).

² О пенсионном обеспечении лиц начальствующего и рядового состава органов МВД СССР и их семей : приказ МВД СССР от 14.06.1985 № 120. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex12581.htm> (дата звернення: 21.04.2023).

соціального забезпечення міліції. Так, у грудні 1990 року Верховна Рада Української СРС ухвалила Закон «Про міліцію» № 565-ХІІ, який діяв аж до 2015 року. Тобто саме цей Закон тривалий час був основним джерелом правових засад соціального забезпечення поліцейських. У ньому, зокрема у ст. 22, закріплювалися такі гарантії соціального захисту працівників міліції та членів їхніх сімей, як-от: пільги при розподілі житла та оплаті житлово-комунальних послуг, встановленні квартирних телефонів, влаштуванні дітей у дошкільні заклади, при оплаті палива, вирішенні інших питань соціально-побутового забезпечення. Okремо в цьому Законі були передбачені гарантії для міліціонерів, які працюють і живуть у сільській місцевості. Такі правоохоронці та члени їхніх сімей, які проживають з ними, згідно із Законом мали забезпечуватися безплатно житлом з опаленням і освітленням за встановленими нормами, а також мали змогу користуватися іншими пільгами, передбаченими законодавством¹. Також слід зазначити, що для вирішення житлових проблем міліціонерів і членів їхніх сімей Законом «Про міліцію» було передбачено право міліціонерів на отримання кредитів на пільгових умовах для фінансування індивідуального чи кооперативного житлового будівництва. Однією з ключових особливостей цього кредитування було те, що 50 % позики мала сплатити держава в особі МВС України².

Поряд із вищезазначеними аспектами соціального забезпечення в Законі «Про міліцію» також врегульовувалися питання відшкодування шкоди в разі загибелі або каліцтва працівника міліції, зокрема передбачалося тимчасове збереження за членами сім'ї міліціонера пільг, передбачених цим Законом, у разі загибелі міліціонера під час виконання своїх службових обов'язків³.

Із викладеного можна побачити, що в Законі «Про міліцію» 1990 року доволі багато уваги, якщо порівняти з попередніми радянськими законодавчими актами, було приділено питанням соціального забезпечення, однак, по-перше, в Законі встановлювалися лише загальні засади такого забезпечення, все інше мало регламентуватися підзаконними актами, а по-друге, частина важливих питань досліджуваного забезпечення (зокрема медичне обслуговування, освіта дітей міліціонерів тощо) у Законі свого відображення не знайшли. Крім того, доволі поверхово були врегульовані питання оплати праці, часу праці та відпочинку міліціонерів. До речі, такий підхід до законодавчого

¹ Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 № 565-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12> (дата звернення: 21.04.2023). Втратив чинність.

² Там само.

³ Там само.

врегулювання соціального забезпечення, незважаючи на численні зміни, внесені до цього Закону, зберігався аж до 2015 року, доки він не втратив своєї юридичної сили. Разом із Законом «Про міліцію» питання соціального забезпечення працівників міліції регламентувалися ще низкою загальних і спеціальних законів та підзаконних актів, наприклад: законами України: «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року, «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 року, який зазнав численних змін і правок, проте є чинним і сьогодні (зараз цей Закон має назву «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»), «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 року, «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року; постановами Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ» від 29 липня 1991 року, «Про умови оплати праці працівників органів внутрішніх справ» від 2 квітня 1993 року; наказом МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок медичного обслуговування в закладах охорони здоров'я МВС України» від 4 листопада 2003 року, Положенням про медичне забезпечення особового складу органів і підрозділів внутрішніх справ та військовослужбовців Національної гвардії України при виконанні оперативно-службових завдань за умов виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, а також під час охорони громадського порядку в умовах масових заворушень та проведенні масових заходів від 4 листопада 2003 року, наказом МВС України «Про надання службових жилих приміщень і користування ними особами рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України» від 10 вересня 2004 року тощо.

Отже, соціальне забезпечення працівників міліції регламентувалося доволі широким спектром нормативно-правових актів, однак більшість важливих питань цього забезпечення на рівні законів регулювалися або лише в загальному вигляді, або взагалі не знаходили відображення в них, натомість регламентувалися на підзаконному рівні, що аж ніяк не сприяло стабільності й ефективності зазначеного забезпечення як важливого інструменту соціального захисту міліціонерів. Такий підхід не забезпечував ствердження й належної реалізації ані загальних конституційних гарантій у соціальній сфері, ані спеціальних соціальних гарантій, передбачених у Законі «Про міліцію». Водночас стан справ у сфері законодавчого регулювання соціального забезпечення доволі добре сприяв тому, щоб працівники міліції перетворювалися із правоохоронців, тобто публічних осіб, покликаних охороняти й захищати суспільні цінності та

інтереси, на виконавців інтересів правлячої верхівки у вертикалі президентської та урядової влади, адже саме представники останньої мали найбільший вплив на реальний стан соціально-економічного благополуччя працівників міліції.

Наступним важливим етапом у становленні та розвитку правового регулювання соціального забезпечення працівників органів внутрішніх справ в Україні є започаткування поліцейської реформи та ухвалення Закону України «Про Національну поліцію». Причин для реформування системи органів внутрішніх справ України було дуже багато, не останнє місце серед них посідали і проблеми соціального забезпечення працівників цієї системи. С. Кіщенко, аналізуючи означену реформу, зауважує, що до проблем, які необхідно було вирішити в процесі її здійснення, належали: низький рівень оплати праці та соціального забезпечення співробітників МВС, порушення трудового законодавства в частині тривалості робочого дня і дотримання вимог щодо надання вихідних днів та відпусток, відсутність забезпечення практичного соціального захисту працівників, недосконала система оплати, коли майже 30 % зарплати підлеглих залежить від суб'єктивного ставлення до них керівника. Недоліки управління призводять до непропорційного функціонального навантаження, коли, наприклад, на одного дільничного інспектора міліції в середньому припадає три тисячі мешканців міста або 2,2 тисячі жителів сільської місцевості. Укоренилася невикористання практика тривалості робочого дня понад 12 годин на добу, невикористання всіх вихідних днів у місяці для значної частини персоналу. Майже третина працівників не відпочиває у вихідні дні [10, с. 12–13].

Одним із важливих та позитивних зрушень поліцейської реформи стало те, що питання соціального забезпечення доволі змістовно були врегульовані саме на рівні Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII¹. Положення цього Закону поряд із регламентацією таких питань, як службовий час і час відпочинку, відпустки, оплата праці, забезпечення житлом, грошова допомога в разі загибелі (смерті) чи втрати працездатності поліцейського, визначають юридичні засади медичного забезпечення поліцейських та навчання їхніх дітей. Звісно, Закон України «Про Національну поліцію» не скасовує необхідності ухвалення низки підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію його положень, однак вони мають на меті вирішення переважно процедурних питань, а не визначення засадничих аспектів соціального забезпечення

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 21.04.2023).

поліцейських. Тобто роль органів виконавчої влади має зводитися не до встановлення кола та змісту гарантій досліджуваного забезпечення, а до врегулювання порядку та форм і методів реалізації гарантій (наприклад, постанови Кабінету Міністрів України «Про грошове забезпечення поліцейських Національної поліції» від 11 листопада 2015 року, «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» від 28 лютого 2022 року, «Про затвердження Порядку забезпечення поліцейських та осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань житлом на умовах фінансового лізингу» від 14 листопада 2018 року; накази МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок медичного обслуговування в закладах охорони здоров'я МВС» від 3 червня 2016 року, «Про затвердження Порядку медичного забезпечення поліцейських та військовослужбовців Національної гвардії України при виконанні оперативно-службових завдань під час подолання наслідків надзвичайних ситуацій, припинення групового порушення громадської безпеки і порядку чи масових заворушень» від 7 листопада 2017 року та ін.). Також слід зауважити, що разом із Законом України «Про Національну поліцію» правові засади соціального забезпечення поліцейських визначаються іншими нормативно-правовими актами юридичної сили (тобто законами) як-от: Кодекс законів про працю України, закони України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 року із численними змінами, «Про відпустки» від 15 листопада 1996 року, «Про оплату праці» від 24 березня 1995 року, «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року тощо.

Висновки

Підбиваючи підсумки вищевикладеного, можемо констатувати, що соціальне забезпечення поліцейських було та залишається одним з основних і вельми суттєвих факторів, що мотивують до вступу на поліцейську службу та її належного проходження. Саме тому як радянський режим, так і влада незалежної України доволі багато уваги приділяли нормативно-правовому врегулюванню основних засад зазначеного забезпечення. Однак підходи до законодавчої регламентації соціального забезпечення спочатку міліціонерів, а потім поліцейських на різних історичних етапах мала певні особливості, а саме:

– у період перебування України у складі радянської імперії влада опікувалася врегулюванням таких питань досліджуваного забезпечення, як-от: оплата праці міліціонерів, наявність у них і членів їхніх сімей житлової площі, пенсійне утримання, страхування від нещасних випадків на службі, пільги, пов'язані з оплатою комунальних послуг,

проїздом на громадському транспорті (міському та приміському), а також продовольче забезпечення. На цьому етапі правове регулювання соціального забезпечення правоохоронців здійснювалося переважно на підзаконному рівні, тоді як закони містили з цього приводу лише загальні і доволі лаконічні положення;

– після проголошення незалежності України роль саме законів у врегулюванні питань соціального забезпечення міліціонерів дещо зросла, однак все одно не мала визначального характеру, що дозволяло правлячій еліті суттєво впливати на роботу міліції, зокрема використовувати її як потужний адміністративний засіб вирішення своїх особистих чи вузькогрупових інтересів;

– новим визначальним етапом у історії становлення і розвитку правового регулювання соціального забезпечення поліції стала поліцейська реформа, започаткована у 2015 році, одним із важливих досягнень якої стало суттєве зміщення акценту в зазначеному регулюванні у бік саме законів, що забезпечило необхідну надійність і стабільність гарантій соціального забезпечення поліцейських, а також, якщо й не скасувало, утім значно зменшило можливості владного тиску на роботу поліцейських шляхом маніпулювання станом їх соціально-економічного забезпечення.

Звісно, чинне сьогодні правове регулювання соціального забезпечення не позбавлене низки недоліків і прогалин, які вже не один рік обговорюються дослідниками. Крім того, не слід забувати, що не достатньо лише закріпити ті чи інші ідеї, принципи, норми на рівні законодавчих положень, їх ще треба й належним чином реалізувати, бо в іншому разі ці норми залишаться звичайними деклараціями. І на цьому шляху також є як важливі досягнення, так і суттєві проблеми. Однак у цій статті ми не мали на меті детально вдаватися в окремі проблеми сучасного правового регулювання соціального забезпечення поліцейських та аналізувати стан практичної реалізації відповідних законодавчих положень і поготів. У цілому правове регулювання соціального забезпечення поліцейських в Україні розвивається у правильному напрямі і сьогодні, принаймні з формальної точки зору, позбавлене більшості недоліків аналогічного законодавства попередніх періодів його становлення.

Список бібліографічних посилань: 1. Юшкевич О. Г. Особливості реформування поліції в Україні на шляху європейської інтеграції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 33–37. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-3-33-37>. 2. Пабат О. В. Реформування поліції в Україні: красиве гасло чи нагальна необхідність? // *Адміністративне право та процес: актуальні проблеми та шляхи вирішення* : тези доп. учасників наук.-практ. семінару (м. Харків, 21 лют. 2020 р.) / *Наук.-дослід. ін-т публ. політики і*

соц. наук. Харків, 2020. С. 24–25. **3.** Розбудова цілісності і добросовісності під час реформування поліції. Досвід України : аналіт. доп. та матер. спеціаліз. Міжнар. конф. (м. Київ, 17 квіт. 2019 р.) / за ред. О. Д. Маркесвої та Л. І. Полякова ; Нац. ін-т стратегічних досліджень ; Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння ; Женевський центр безпекового урядування. Київ : НІСД, 2019. 112 с. **4.** Ладика Ю. В. Історія становлення та розвитку забезпечення соціальних гарантій працівників органів внутрішніх справ. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2010. Вип. 4. С. 242–244. **5.** Клипа О. П. Адміністративно-правове регулювання соціального захисту працівників Національної поліції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2021. 212 с. **6.** Бандурка О. М., Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Становлення та розвитку міліції України (1921–1930 роки): історико-правове дослідження : монографія. Харків : Золота мила, 2015. 492 с. **7.** Козинець О., Лось А. Напрями діяльності правоохоронних органів (міліції) в Радянській Україні в 1920–1930-х рр. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 182–187. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.32>. **8.** Греченко В. А. Організація міліції Української Соціалістичної Радянської Республіки у 1931 р. *Форум права*. 2019. № 1 (54). С. 14–22. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.2563544>. **9.** Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : навч. курс / Б. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, С. Б. Березіна та ін. Київ : НВП «АВТ», 2004. 256 с. **10.** Кищенко С. Реформа системи органів внутрішніх справ: аналіз державних рішень // Міжнародний центр перспективних досліджень : офіц. сайт. 2015. URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/17_11_reforma_mvs_s.pdf (дата звернення: 21.04.2023).

Надійшла до редколегії 24.04.2023

Прийнята до опублікування 26.05.2023

Kolotik A. S. Genesis of social security regulation for police officers in Ukraine

The police reform launched in Ukraine in 2015 was a very important and long-overdue step towards the transformation of both the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the law enforcement system of the country as a whole. However, today, more than seven years after the adoption of the Law of Ukraine “On the National Police”, the reform is still not fully completed, and sharp criticism of numerous problems and shortcomings in the reform process is often heard in the academic community and among representatives of the practical sphere of law. We do not deny the existence of certain gaps and other problematic issues in the current legal framework for the organisation and functioning of the police in Ukraine, but we do not agree with the current opinion that the police reform has failed. A number of aspects, including the state of legislative regulation of social security for police officers, demonstrate the necessary and important positive developments and changes in this area. In order to prove this position, an analysis of the genesis of legal regulation of social

security for police officers is made in the article, which will allow tracing the changes in this area both during the period when our State was a part of the Soviet empire and after the declaration of independence and introduction of new ideas and principles of development of the Ukrainian statehood.

The article examines the legal framework for regulating social security of police officers in Ukraine from the time of establishment of the Soviet police in 1917 to the launch of the police reform in 2015 and introduction of the relevant amendments to the current Ukrainian legislation in this regard. The author identifies the key features of the formation and development of legal regulation of social security of police officers in Ukraine at different historical stages of our country's development. Attention is focused on the dependence of the state of social security regulation of police officers on the ruling elite's vision of the role of police bodies and services in the system of state power.

Key words: legal regulation, social security, social protection, police, police reform, police officers. National Academy of Internal Affairs, Kyiv (doctoral student)

УДК 342.951:351.82

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.42>

Костянтин Юрійович Свердлін,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 6 (заступник декана);*

<https://orcid.org/0009-0008-8235-1766>,

e-mail: sverdlin_k@meta.ua

**ПОНЯТТЯ ТА СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КАДРОВОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Наголошено на тому, що належне реформування пенітенціарної системи України неможливе без удосконалення механізму кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України, ефективність якого так само значною мірою залежить від стану правового врегулювання тих суспільних відносин, що входять до змісту процесу зазначеного кадрового забезпечення. У зв'язку із цим розглянуто наукові підходи до визначення поняття «правове регулювання», розуміння його сутності та ролі в організації суспільного життя. Сформульовано авторське визначення правового регулювання кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України, проаналізовано стан законодавчої регламентації її кадрового забезпечення.

Ключові слова: кадрове забезпечення, кадровий потенціал, правове регулювання, адміністративно-правове регулювання, Державна кримінально-виконавча служба України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Незважаючи на доволі складні часи, що їх сьогодні переживає Україна, державотворчі процеси в ній не зупинилися, ба більше, ті загрози й виклики, з якими нам довелося зіткнутися протягом останніх років і які мають без перебільшення екзистенційний характер для українства та української державності, стали неабияким поштовхом для консолідації українців, активізації суспільно-політичних та інших процесів, спрямованих не лише на протистояння зовнішньому ворогу, а й на реформування і зміцнення внутрішньодержавної системи інститутів насамперед у публічно-правовій сфері. Сьогодні точиться багато дискусій у науково-дослідницькому, політичному, громадському просторах з приводу цілої низки важливих питань щодо організації й функціонування публічних інституцій, механізмів контролю (зокрема громадського) за їхньою діяльністю, принципів, форм і методів взаємодій владі та громадянського суспільства тощо. Водночас багато суттєвих проблемних питань на тлі військового

протистояння України російським окупантам повністю або частково залишаються поза зазначеними дискурсами, хоча вони є також загальними і потребують належного вирішення, зокрема з огляду на зовнішньополітичний курс України та необхідність адаптації основних сфер суспільно-державного життя до європейських норм і стандартів. Одним із таких питань є кадрове забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України), яке останнім часом практично не висвітлюється дослідниками та не лунає в публічному просторі як предмет обговорень. Означений стан справ, хоча й має певне виправдання, втім не може повністю і тривалий час залишатися осторонь уваги з боку наукової спільноти, особливо враховуючи те, що кадрові проблеми в пенітенціарній системі України належать до кола таких, без вирішення яких не можливо якісно змінити засади й показники діяльності цієї системи, про що, наприклад, свідчать і положення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках¹. Утім, попри важливість питання, у вказаній Стратегії кадрова проблематика висвітлюється доволі поверхнево, зокрема в ній не міститься жодних положень щодо стану та перспектив розвитку правового регулювання кадрового забезпечення ДКВС України. З огляду на зазначене вважаємо, що проведення дослідження поняття та стану правового регулювання кадрового забезпечення ДКВС України є актуальним і необхідним кроком на шляху забезпечення реформи пенітенціарної системи належним науково-теоретичним підґрунтям.

Стан дослідження проблеми

Проблематика пенітенціарної системи в Україні не є новою для вітчизняної правової науки, її вивчали, зокрема, О. М. Бандурка, Є. Ю. Бараш, В. В. Афанасьєв, А. А. Мизика, А. Я. Конопельський, С. В. Щербак, А. І. Перепелиця, А. М. Авторгов, Ф. В. Бортняк, А. А. Степенко, Д. А. Денисова, А. О. Галай та ін. Утім, проблемні питання правового регулювання саме кадрового забезпечення ДКВС України у працях цих дослідників або не висвітлювалися взагалі, або розглядалися фрагментарно, наприклад, у межах такого більш загального предмета дослідження, як організаційно-правові засади діяльності ДКВС України. У цьому контексті можна виокремити

¹ Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p> (дата звернення: 06.04.2023).

дослідження, які стосуються державної кадрової політики та (або) забезпечення кадрами державної служби [1; 2; 3], адже служба у ДКВС України є державною службою особливого характеру¹. Однак саме цей її особливий характер у таких дослідженнях і не враховується, що, звичайно ж, не скасовує важливості зроблених у них висновків для обґрунтування і вирішення проблематики кадрового забезпечення досліджуваної державної інституції, проте й не надає відповідей на питання про специфіку проблем кадрового забезпечення ДКВС України і шляхи (форми, способи) їх вирішення. До того ж значна частина цих досліджень вже є застарілими – у них не враховуються реалії сьогодення і зміни в теперішньому нормативно-правовому полі. Очевидно, що такий стан справ не сприяє формуванню якісного нормативно-правового підґрунтя, необхідного як для належного кадрового забезпечення ДКВС України, так і для ефективного проведення реформи пенітенціарної системи в нашій державі.

Мета і завдання дослідження

З огляду на вищевикладене щодо стану науково-теоретичного опрацювання проблематики кадрового забезпечення ДКВС України, а також важливість практичного вирішення цього проблемного питання *метою* представленої статті є визначити поняття та з'ясувати стан правового регулювання кадрового забезпечення ДКВС України. Задля цього планується вирішити такі *завдання*: розглянути наукові підходи до розуміння правового регулювання кадрового забезпечення та сформулювати авторське визначення правового регулювання кадрового забезпечення ДКВС України; проаналізувати стан законодавчого врегулювання кадрового забезпечення ДКВС України та визначити перспективи його вдосконалення.

Наукова новизна дослідження

У статті на підставі аналізу наукових підходів до визначення поняття «правове регулювання», розуміння його сутнісного змісту, характерних властивостей і призначення сформульовано авторське визначення правового регулювання кадрового забезпечення ДКВС України, охарактеризовано його значення для подальшого реформування й покращення вітчизняної пенітенціарної системи. Також розглянуто стан законодавчого підґрунтя кадрового забезпечення ДКВС України, акцентовано увагу на його проблемних моментах, запропоновано можливі кроки щодо вирішення цих проблем та в цілому поліпшення стану його правового регулювання.

¹ Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15> (дата звернення: 06.04.2023).

Виклад основного матеріалу

Однією з основних характеристик правової держави є те, що в ній всі ключові суспільно значущі відносини й процеси відбуваються у правовому полі, їх формування, реалізація, зміна та припинення перебувають тією чи іншою мірою під регулюючим впливом права. Зрозуміло, що й кадрове забезпечення ДКВС України тут не є винятком, тобто ця діяльність, цей комплекс заходів і засобів із формування, зміцнення, реалізації та розвитку кадрового потенціалу зазначеної служби також знає правового регулювання. У доктринальних і навчальних джерелах, на сторінках періодичних фахових видань питанням правового регулювання як у цілому, так і в контексті окремих правових галузей та інститутів приділено багато уваги, що зумовлює значну кількість визначень поняття «правове регулювання». Так, наприклад, К. Г. Волинка у своїх працях зазначає, що право є елементом системи соціального нормативного регулювання. Право виступає важливим засобом регулювання взаємин індивідів, соціальних груп, всього суспільства в цілому і саме воно є соціальною цінністю. Основним призначенням права є упорядкування й організація взаємин громадян, їхньої поведінки і, враховуючи їхні індивідуальні потреби, спрямування діяльності членів суспільства в річище загально-соціальних інтересів [4, с. 103]. Звідси, підсумовує дослідник, правове регулювання – це цілеспрямований вплив права на суспільні відносини і поведінку осіб з метою їх впорядкування за допомогою системи спеціальних юридичних засобів [4, с. 103]. Є. В. Білозьоров, В. П. Влащенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін. під правовим регулюванням розуміють цілеспрямований результативний вплив права на конкретні суспільні відносини з метою їх впорядкування та вдосконалення за допомогою виключно правових засобів. Означені правники стверджують, що саме це визначення містить усі найважливіші характеристики правового регулювання: 1) є різновидом соціального регулювання; 2) здійснюється громадянським суспільством або державою; 3) має нормативно-результативний характер – реалізовується за допомогою цілісної системи правових засобів, що забезпечують втілення в життя норм права для досягнення необхідної мети (результату); 4) має організаційний характер – за допомогою правового регулювання відносини між суб'єктами набувають певної правової форми (у нормах права закріплюється міра можливої або належної поведінки); 5) має цілеспрямований характер – спрямоване на задоволення прав, свобод, законних інтересів суб'єктів права; 6) має конкретний характер – завжди пов'язане з реальними (конкретними) відносинами [5, с. 256]. І. М. Погрібний пропонує розглядати правове регулювання як процес безпосередньої регулятивної дії права, під час якого правові засоби реалізують на практиці закладені в них

законодавцем можливості, тобто це процес руху юридичних засобів від встановлених у праві цілей до конкретних результатів [6, с. 9]. В. Б. Пчелін, аналізуючи проблематику сутності нормативно-правового регулювання організації адміністративного судочинства України, наводить основні дослідницькі підходи до розуміння категорії «правове регулювання», зокрема його таумачать: і як цілеспрямований регулятивний вплив на суспільні відносини та поведінку суб'єктів, що здійснюється за допомогою набору юридичних засобів; і як форму приведення суспільної поведінки у відповідність до нормативних вимог і дозволів; і як засіб упорядкування та охорони суспільних відносин; і як певний процес, що залежить від низки чинників і має на меті впорядкування суспільних відносин; і як владно-державний організуючий вплив [7, с. 107].

Жодне з вищенаведених визначень «правового регулювання» не є єдино правильним, як і не є помилковим, що зумовлено багатоаспектністю цього явища, яке може бути охарактеризоване і як процес, і як форма, і як засіб, і як вплив, і як діяльність тощо. У цілому, попри певні відмінності у визначеннях правового регулювання, що пропонуються різними дослідниками, сутнісний зміст цього регулювання, як правило, залишається незмінним і є серцевиною (базисом, стрижнем) кожного з підходів до його таумачення. Зокрема, йдеться про те, що правове регулювання впорядковує та організує суспільні відносини й процеси, встановлює юридичні межі поведінки їх учасників і критерії оцінки її відповідності закріпленим у нормах права вимогам. Слід звернути увагу на те, що в багатьох формулюваннях визначення «правове регулювання» йдеться про правовий вплив, однак водночас науковці зауважують на тому, що правове регулювання слід відрізнити від правового впливу. Останній являє собою дію права на свідомість і поведінку людей, а через них і на широке коло суспільних відносин за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних, виховних та інших) засобів [5, с. 256; 8, с. 75]. Правовий вплив, пише І. М. Погрібний, є комплексним, різнобічним «турбуванням» суспільних відносин правом, яке охоплює три відносно самостійні взаємопов'язані напрями: правове регулювання (спеціально-юридичний вплив), інформаційно-психологічний вплив, культурно-виховний вплив [6, с. 9]. Тобто правовий вплив є більш просторою категорією, яка включає в себе не лише правове регулювання (яке є суто юридичним), а й інші пов'язані з ним явища (засоби, форми тощо), що застосовуються для впорядкування суспільних відносин і корегування суспільно значущої поведінки суб'єктів права і правовідносин.

З огляду на мету представленої статті найбільший інтерес становить лише правове регулювання, яке має нормативний характер і

відрізняється від інших складових правового впливу високим рівнем суворості, визначеності предмета, методів і меж цього регулювання. Уважаємо, що під правовим регулюванням кадрового забезпечення ДКВС України слід розуміти процес встановлення та реалізації за допомогою принципів, норм, а також інших засобів права, через які втілюються його регламентуюча дія, юридичних правил організації та здійснення роботи щодо формування (пошук і добір кадрів, оцінка перспектив їх професійного розвитку), використання (розстановка персоналу та службова кар'єра), розвитку та зміцнення (навчання, перепідготовка, підвищення кваліфікації персоналу, форми і методи його мотивації та стимулювання, створення кадрового резерву тощо) кадрових ресурсів і кадрового потенціалу ДКВС України. Оскільки кадрове забезпечення – це діяльність переважно управлінського характеру, то основна роль у визначенні її правових засад належить адміністративному праву, отже адміністративно-правове регулювання є головним інструментом упорядкування досліджуваного забезпечення.

Правове регулювання як взагалі, так і окремі його різновиди (адміністративне, трудове, кримінальне, конституційне тощо) має свій механізм, який складається із системи засобів, що власне і забезпечують регулятивний вияв права в об'єктивній дійсності. Одними із ключових елементів цього механізму є норми права, а також нормативно-правові акти, в яких власне перші (тобто норми права) об'єктивуються і перетворюються на позитивне право. Саме тому, оцінюючи стан правового регулювання кадрового забезпечення ДКВС України, ми переважно з'ясовуємо рівень та якість його законодавчого підґрунтя.

Розглядаючи стан правового регулювання кадрового забезпечення ДКВС України, насамперед слід зауважити, що реформування пенітенціарної системи в Україні відбувається вже не один рік, і в кожному концептуальному та (або) стратегічному документі, в якому визначені ключові засади та пріоритети вдосконалення й розвитку цієї системи, йдеться про проблеми законодавства в означеній сфері та про необхідність його перегляду та поліпшення, що є необхідним кроком на шляху до остаточної відмови від радянської спадщини й адаптації національного законодавства до міжнародних, передусім європейських, вимог і стандартів. Що ж стосується стану законодавчого врегулювання безпосередньо кадрового забезпечення ДКВС України, то в ньому також існує низка прогалин та інших недоліків і проблем.

Основоположне місце в системі нормативно-правових актів, які регулюють кадрове забезпечення ДКВС України, безперечно належить Конституції України, яка є Основним Законом держави, має

найвищу юридичну силу і в якій закріплені найбільш важливі суспільні цінності та їх гарантії, принципи і норми щодо організації та функціонування української держави та суспільного життя в ній. Тобто конституційні положення стосуються кожного явища, кожного інституту, кожної галузі суспільного життя, що регулюються правом. І хоча норми Конституції України є нормами прямої дії¹, вони мають переважно загальний характер, визначають загальне річище, в якому має розвиватися галузеве та спеціальне законодавство, основні пріоритети та непорушні принципи, котрим воно має відповідати. Ті соціальні цінності та їх гарантії, що закріплені в Основному Законі, інші засадничі вимоги щодо організації та функціонування суспільного життя в державі, публічно-владних інститутів та інститутів громадянського суспільства є незаперечними й обов'язковими для дотримання і виконання в кожній сфері чи галузі суспільної діяльності. Тож правове регулювання кадрового забезпечення ДКВС України також має у своїй основі конституційні положення.

Поряд із принципами та нормами, встановленими в Конституції України, дуже важливою ланкою в системі нормативно-правових актів, що регулюють досліджуване кадрове забезпечення, посідають міжнародні правові документи, до яких Україна приєдналася у встановленому порядку. Сьогодні діє ціла низка нормативно-правових актів міжнародного характеру, які тією чи іншою мірою регулюють питання пенітенціарної системи, зокрема: Загальна декларація прав людини (1948); Основні принципи поводження з в'язнями (1990); Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984); Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження із в'язнями (2015); Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006) 2); Правила Ради Європи про пробацію (Рекомендація CM/Rec (2010) 1); Рекомендація CM/Rec (2017) 3 щодо громадських санкцій та заходів, Європейський кодекс етики працівників пенітенціарних закладів (2012) та ін.² Окремо слід зазначити Керівні принципи щодо набору, добору, освіти, професійної підготовки та підвищення кваліфікації працівників пенітенціарних установ та пробації, ухвалені на 76-му

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 06.04.2023).

² Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-р> (дата звернення: 06.04.2023).

пленарному засіданні Європейського комітету з проблем злочинності (CDPC) від 25 квітня 2019 р.¹, у яких зазначається, що місія працівників пенітенціарних установ та органів пробації полягає в тому, щоб суттєво сприяти громадській безпеці через безпечну, захищену та гуманну роботу з підозрюваними та правопорушниками та надання можливостей для реабілітації й реінтеграції. І задля того, щоб ця місія набула реального практичного втілення, вимоги щодо ролі та функцій персоналу пенітенціарної системи, механізму добору, навчання та професійного розвитку працівників цієї системи, їх кар'єрного просування, стимулювання, захисту та іншого забезпечення мають бути визначені законом². Тобто навіть у міжнародних нормативно-правових документах звернена увага на те, що питання кадрового забезпечення пенітенціарних систем мають бути якісно врегульовані на рівні національних законів держав-учасниць.

Що стосується законодавчого рівня у вузькому розумінні (тобто виключно Закони України), то ключовими нормативно-правовими актами з питань кадрового забезпечення ДКВС України в нашій державі є такі закони: «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 р. № 2713-IV, «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. № 580-VIII, «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII, «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» від 22 лютого 2006 р. № 3460-IV, «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. № 2262-XII, «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист» від 24 березня 1998 р. № 203/98-ВР. З викладеного можна побачити, що правові аспекти кадрового забезпечення ДКВС України регламентуються багатьма законами, однак це не гарантує його належного врегулювання, адже кожен із цих нормативно-правових актів має свої недоліки. Крім того, розпорошеність норм, що тією чи іншою мірою стосуються роботи із персоналом ДКВС України, у різних законах ускладнює їх належне застосування, створює сприятливі умови для появи дублювань і суперечностей. З огляду на зазначене важливим і необхідним кроком на шляху узгодження та систематизації правових норм з питань кадрового забезпечення ДКВС України є ухвалення

¹ Керівні принципи щодо набору, добору, освіти, професійної підготовки та підвищення кваліфікації працівників пенітенціарних установ та пробації // Пробація України : офіц. сайт. URL: https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2021/10/04_УКР_Правила-Навчання-персоналу-пробації-и-тюрем-2019.pdf.pdf (дата звернення: 06.04.2023).

² Там само.

уніфікованого законодавчого акта, який би містив положення з усіх основних аспектів кадрової політики та кадрової роботи в системі ДКВС України. Слід зауважити, що протягом останніх років владою було запропоновано два законопроекти, спрямовані на оптимізацію структури пенітенціарної системи, впровадження нових підходів до заохочення її персоналу, запровадження ефективного управління підприємствами установ виконання покарань¹, а також на чітке визначення підстав та порядку притягнення осіб рядового й начальницького складу пенітенціарної системи до дисциплінарної відповідальності та застосування до них заохочень². Утім, ці пропозиції так і залишаються на рівні проектів, крім того вони також не позбавлені недоліків, зокрема в частині управління персоналом, про що свідчать висновки Ради Європи, яка проаналізувала Проект Закону про пенітенціарну систему № 5293 від 22 березня 2021 р.³ та Проект Закону про Дисциплінарний статут пенітенціарної системи № 5294 від 22 березня 2021 р.⁴

Особлива роль у механізмі правового регулювання кадрового забезпечення ДКВС України належить підзаконним нормативно-правовим актам, які найбільш яскраво відображають адміністративно-правову сутність досліджуваного правового регулювання, адже положеннями нормативно-правових актів саме цього рівня національного законодавства визначається більшість управлінських питань, до яких належить і кадрове забезпечення. Також слід зауважити, що саме на підзаконному рівні визначені концептуальні та стратегічні засади реформування вітчизняної пенітенціарної системи. Зокрема, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р.

¹ Проект Закону про пенітенціарну систему : від 22.03.2021 № 5293 / ініціатор Д. А. Шмигаль // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498 (дата звернення: 06.04.2023).

² Проект Закону про Дисциплінарний статут пенітенціарної системи : від 22.03.2021 № 5294 / ініціатор Д. А. Шмигаль // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71499 (дата звернення: 06.04.2023).

³ Рада Європи проаналізувала Проект закону України «Про пенітенціарну систему» // Офіс Ради Європи в Україні : офіц. сайт. 05.01.2021. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-has-analysed-the-draft-law-on-the-penitentiary-system-of-ukraine-> (дата звернення: 06.04.2023).

⁴ Рада Європи проаналізувала Проект закону України «Про дисциплінарний статут пенітенціарної системи» // Офіс Ради Європи в Україні : офіц. сайт. 12.01.2021. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-has-analysed-the-draft-law-on-the-disciplinary-statute-of-the-penitentiary-system-of-ukraine-> (дата звернення: 06.04.2023).

№ 1153-р схвалено Стратегію реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках, метою якої є створення гуманного середовища, забезпечення безпечності тримання, прав засуджених та осіб, взятих під варту, приведення матеріально-технічного забезпечення установ виконання покарань та слідчих ізоляторів і умов тримання у відповідність до вимог національного законодавства та міжнародно-правових актів¹. Окремо слід наголосити на положеннях Стратегії, які стосуються кадрового забезпечення, зокрема в ній йдеться про те, що ефективність реформування пенітенціарної системи залежить від рівня підготовки її кадрового складу, тому реалізація стратегічної цілі передбачає формування вмотивованого та високопрофесійного персоналу органів і установ пенітенціарної системи, здатного виконувати функції виправлення і ресоціалізації засуджених на основі найсучасніших підходів і методів роботи, а також створення за новими стандартами належних умов праці та соціального захисту персоналу². Однак, акцентуючи увагу на важливості питань кадрового характеру, розробники Стратегії обмежилися лише визначенням мети і декількох завдань у цій сфері, як-то: поліпшення умов праці персоналу органів і установ пенітенціарної системи; впровадження ефективної системи мотивації персоналу та підвищення престижу служби в органах і установах пенітенціарної системи; створення цілісної системи підготовки персоналу з постійним залученням до несення служби в органах та установах виконання покарань і уповноважених органах пробації; створення умов для профілактики професійної деформації та емоційного вигорання персоналу пенітенціарної системи та пробації³.

Крім зазначеної Стратегії слід виокремити такі підзаконні акти, як: накази Міністерства юстиції України «Про затвердження Положення про організацію професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України» від 8 вересня 2015 р. № 1675/5, «Про затвердження Інструкції з організаційно-штатної роботи в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, воєнізованих формуваннях, навчальних закладах, інших підприємствах, установах і організаціях, створених для

¹ Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p> (дата звернення: 06.04.2023).

² Там само.

³ Там само.

забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби України» від 5 лютого 2020 р. № 412/5, «Про затвердження Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України» від 26 грудня 2018 р. № 4091/5, «Про затвердження Положення про організацію виховної та соціально-психологічної роботи з персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України» від 7 липня 2011 р. № 221; накази Державного департаменту України з питань виконання покарань, якими затверджено Положення про Ради зборів середнього і старшого начальницького складу та рядового і молодшого начальницького складу кримінально-виконавчої системи України від 21 грудня 2000 р. № 250, Положення про наставництво в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і навчальних закладах Державної кримінально-виконавчої служби України від 1 жовтня 2010 р. № 368 тощо.

Кожен із вищезгаданих нормативно-правових актів підзаконного характеру регламентує певні аспекти кадрового забезпечення ДКВС України, однак навіть у своїй сукупності вони не створюють належного нормативно-правового базису для комплексного підходу до вирішення основних питань кадрового забезпечення. Концептуальні ідеї та напрями реформування й розвитку кадрового забезпечення ДКВС України доволі часто не відповідають змісту нормативно-правових актів (переважно підзаконних), через дію яких власне і мають втілюватися означені ідеї, зміни, перетворення, а це так само негативно позначається і на стані правозастосовної практики.

Висновки

Вищевикладене дозволяє дійти таких висновки. По-перше, кадрове забезпечення складається з низки відносин і процесів, ефективність реалізації та дієвість яких прямо і переважно залежить від того, на яких вони принципах і нормах ґрунтуються. Тож якісне правове врегулювання кадрового забезпечення ДКВС України є вкрай важливою та необхідною умовою досягнення й підтримання належного рівня якості цього забезпечення. Звісно, значна частина відносин кадрового забезпечення ДКВС України має суто організаційний характер і вони можуть відбуватися поза межами безпосередньої правової регламентації. Утім, навіть таким чином ці відносини все одно складаються, здійснюються, змінюються та припиняються на тлі загального регулятивного впливу права. По-друге, більшість відносин кадрового забезпечення мають управлінський характер, а тому ключова роль у їх врегулюванні відводиться засобам адміністративного права, про що, зокрема, доволі переконливо свідчить

структура нормативно-правового підґрунтя кадрового забезпечення ДКВС України, в якому значна роль відводиться підзаконним нормативно-правовим актам галузевого та відомчого характеру. По-третє, стан законодавчого врегулювання кадрового забезпечення ДКВС України зараз далекий від ідеального та потребує суттєвого вдосконалення. Зокрема, необхідно сформулювати та закріпити на офіційному рівні концептуальні засади кадрового забезпечення ДКВС України, чітко визначити його сутнісний зміст та основні характеристики, окреслити організаційно-правовий механізм здійснення. Крім того, мають бути врегульовані ключові засади контролю та оцінки ефективності кадрового забезпечення.

Реалізація зазначених кроків на рівні правового врегулювання кадрового забезпечення ДКВС України є необхідним етапом реформування вітчизняної пенітенціарної системи: приведення її у відповідність до міжнародних норм і стандартів; подолання проблеми плинності кадрів; підвищення якості та ефективності виконання персоналом пенітенціарної системи України своїх професійних і посадових завдань та функцій; зміцнення й забезпечення належної реалізації професійних, а також інших гарантій прав та законних інтересів зазначеного персоналу тощо.

Список бібліографічних посилань: **1.** Романюк Л. В. Адміністративно-правові засади формування кадрів органів виконавчої влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2006. 21 с. **2.** Державна кадрова політика в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку : наук. доп. / Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурміна (кер. проекту). Київ : НАДУ, 2012. 72 с. **3.** Кадрова політика і державна служба : конспект лекцій / уклад. В. М. Сороко. Київ : НАДУ, 2009. 104 с. **4.** Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с. **5.** Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС ; Освіта України, 2017. 320 с. **6.** Погрібний І. М. Проблема співвідношення правового впливу та правового регулювання у теорії права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 34. С. 7–11. **7.** Пчелін В. Б. Сутність нормативно-правового регулювання організації адміністративного судочинства України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6, т. 2. С. 106–109. **8.** Кривицький Ю. В. Механізм регулювання в сучасній теорії права. *Частица Київського університету права*. 2009. № 4. С. 74–79.

Надійшла до редколегії 12.04.2023

Прийнята до опублікування 18.05.2023

Sverdlin K. Yu. The concept and current state of legal regulation on staffing of the State Criminal Executive Service of Ukraine

Ukraine has been reforming the penitentiary system for several years in order to humanise and bring it in line with European standards, and even today, in the face of a full-scale Russian military invasion, the processes of transformation and improvement of this system in our country have not stopped, as evidenced by the emergence of an updated strategic course for further changes and development of the national penitentiary system. Over the past few years, important positive results have already been achieved on this path, but a number of problems remain unresolved, slowing down the reform process and the achievement of its goals.

It has been noted that a proper transformation of the penitentiary system of Ukraine is impossible without improving the mechanism of the staffing of the State Criminal Executive Service of Ukraine, the effectiveness of which, in turn, depends on the state of legal regulation of the social relations which are part of the above-mentioned staffing process. Scientific approaches to the definition of the concept of legal regulation, understanding of its essence, characteristic features and role in the organisation of public life have been considered. The author's own definition of legal regulation of staffing of the State Criminal Executive Service of Ukraine has been formulated. It has been emphasised that the central place in the regulation of relations concerning this staffing is assigned to administrative law, since these relations are mainly of a managerial nature.

The state of legislative regulation on staffing of the State Criminal Executive Service of Ukraine has been analysed and its problematic aspects have been highlighted. It has been noted that there are no clearly defined conceptual foundations for the organisation and implementation of staffing of the State Criminal Executive Service of Ukraine at the legislative level. Attention has been drawn to the scattering of norms on the issues of the said staffing in legal acts of various levels. And the author presents his own vision of possible steps to improve the regulatory and legal framework for staffing the State Criminal Executive Service of Ukraine.

Key words: staffing, human resources, legal regulation, administrative and legal regulation, State Criminal Executive Service of Ukraine.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 342.9+351.745

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.43>

Костянтин Леонідович Бугайчук,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення
правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,
e-mail: klbugaychuk@gmail.com;

Олександр Анатолійович Моргунов,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений тренер України,
Харківський національний університет
внутрішніх справ (перший проректор);*

 <https://orcid.org/0000-0003-2259-3620>,
e-mail: tspsfp1976@gmail.com

**АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-
ПРАВОВИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ
ВИЩОЇ ОСВІТИ МВС УКРАЇНИ, ЯКІ ГОТУЮТЬ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ,
З УРАХУВАННЯМ ВИМОГ ВОЄННОГО СТАНУ**

Досліджено нормативно-правові й організаційні засади діяльності закладів вищої освіти системи МВС України, які готують поліцейських. На підставі проведеної роботи сформульовано концептуальні напрями подальшого вдосконалення діяльності цих закладів вищої освіти з урахуванням вимог воєнного стану. Основними сферами, які потребують відповідної оптимізації та трансформації, визначено: нормативно-правове забезпечення освітнього процесу та наукової діяльності, правове регулювання роботи психологічної служби, а також матеріально-технічного забезпечення проходження служби здобувачами вищої освіти; необхідність зміни галузевих стандартів вищої освіти та типових навчальних планів і освітніх програм підготовки поліцейських; покращення змісту спеціальних навчальних дисциплін; зміна підходів до формування кадрового складу.

Ключові слова: заклад вищої освіти, заклад вищої освіти зі специфічними умовами навчання, освітній процес, наукова діяльність, стандарт вищої освіти, МВС України, Національна поліція України, поліцейський.

Постановка проблеми

Військова агресія російської федерації проти України суттєво вплинула на стан функціонування органів державної влади загалом і сектору безпеки й оборони зокрема. У цих непростих умовах діяльність органів та підрозділів Національної поліції України зазнала суттєвої трансформації. Поліцейські підрозділи беруть участь у бойових діях, залучаються до проведення стабілізаційних та фільтраційних заходів, протимінної діяльності, евакуації мирного населення із зони бойових дій та прилеглих до неї територій.

Крім того, в умовах війни до важливих функцій, які виконують поліцейські, додалися гуманітарні місії – надання допомоги населенню на звільнених територіях, доставка продуктів і життєво необхідних речей людям, які пережили в надскладних умовах окупацію, підтримка тих, хто сьогодні перебуває на лінії фронту¹. Також, за словами керівництва Міністерства внутрішніх справ України, навантаження на деякі поліцейські підрозділи з початку війни збільшилося на 80 %².

Зрозуміло, що вказана перебудова вимагає нових форм і методів підготовки майбутніх поліцейських, що здійснюється закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Крім того, на наш погляд, корінної трансформації має зазнати не лише зміст освітнього процесу, а й державна політика у сфері підготовки працівників правоохоронних органів. Таким чином, окреслена сфера наукового пошуку набуває відповідної актуальності та своєчасності. Не зайвим буде також додати, що на тепер МВС України реалізує низку безпекових проєктів, які пов'язані з комплексним забезпеченням публічної безпеки та порядку на території нашої держави, створенням контрольованого внутрішнього безпекового середовища, усуненням актуальних загроз внутрішній безпеці держави, що також вимагає відповідної якості та підготовленості кадрового складу Національної поліції України [1, с. 120].

¹ Під час війни поліцейські задокументували десятки тисяч порушень прав людини, за які окупанти мають відповісти, – Ігор Клименко // Урядовий портал : офіц. сайт. 10.12.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pid-chas-viiny-politseiski-zadokumentuvaly-desiatky-tysiach-porushen-prav-liudynu-za-iaki-okupanty-maiut-vidpovisty-ihor-klymenko> (дата звернення: 28.04.2023).

² З початку війни в Україні порушили більше 80 тисяч справ через мародерство – Клименко // Українська правда : сайт. 08.02.2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/8/7388553> (дата звернення: 28.04.2023).

Стан дослідження проблеми

Останнім часом відбулося чимало наукових заходів, присвячених освітній та правоохоронній діяльності в умовах воєнного стану [2; 3; 4; 5], на яких фахівці розглядали питання зміни парадигми роботи поліцейських, організації освітнього процесу в закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, що готують поліцейських (далі – ЗВО МВС), в умовах воєнного стану. Слід виокремити наукові здобутки І. Дрока [6], М. Коваліва [7], В. Ковбаси [8], І. Копотуна [9], В. Романюка [10], О. Юхна [11], які висвітлюють нагальні проблеми підготовки фахівців із протидії злочинності та вдосконалення професійного навчання поліцейських. Водночас за останній рік майже не видавалося повноцінних наукових публікацій щодо визначення перспективних напрямів діяльності ЗВО МВС в умовах воєнного стану як у сфері організації освітнього процесу, так з інших питань їх функціонування.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї публікації є аналіз сучасних умов діяльності ЗВО МВС та визначення перспективних напрямів їх розвитку. Для досягнення зазначеної мети слід виконати такі *завдання*: дослідити стан нормативного забезпечення діяльності ЗВО МВС, освітні стандарти за профільними спеціальностями для працівників Національної поліції України та зміст окремих освітніх компонентів, на підставі чого сформулювати пропозиції та рекомендації щодо покращення підготовки здобувачів вищої освіти для практичних органів та підрозділів Національної поліції України з урахуванням вимог воєнного стану.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку відомчої освіти та науки вперше будуть надані комплексні пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення підготовки фахівців для органів та підрозділів Національної поліції України з урахуванням вимог воєнного стану та останніх змін у чинному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу

Для більш системного сприйняття окреслених у цій публікації пропозицій доцільно сформулювати їх за окремими напрямами діяльності ЗВО МВС.

І. Нормативно-правове забезпечення. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки» від 17 грудня 2021 р. № 1986-IX¹ ч. 4 ст. 13 Закону України «Про

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки : Закон України від 17.12.2021 № 1986-IX // База даних (БД)

вищу освіту» викладено в новій редакції, відповідно до якої державні органи, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, мають право своїми нормативно-правовими актами встановлювати особливі вимоги щодо: 1) кандидатів на посади керівників (заступників керівників) відповідних закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання; 2) призначення та звільнення з посад керівників (заступників керівників) закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання; 3) додаткових до визначених стандартами вищої освіти компетентностей і програмних результатів навчання за відповідними освітніми програмами, порядку розроблення та затвердження освітніх програм; 4) кандидатів на посади педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників і конкурсного відбору на такі посади.

Водночас наголосимо, що нині відповідна нормативно-правова база діяльності ЗВО МВС не сформована належним чином та вже не відповідає вимогам сьогодення.

Виходячи з вищевикладеного, Міністерству внутрішніх справ України слід розробити та ухвалити нові редакції відомчих нормативних актів з питань, зазначених в оновленій ч. 4 ст. 13 Закону України «Про вищу освіту»¹. До документів, що потребують оновлення, насамперед слід віднести такі накази МВС України: 1) «Про затвердження Положення про вищі навчальні заклади МВС» від 14 лютого 2008 р. № 62; 2) «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах МВС України» від 14 лютого 2008 р. № 69; 3) «Про затвердження Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення курсантів (слухачів) вищих навчальних закладів МВС» від 7 вересня 2009 р. № 381; 4) «Про затвердження Положення про практичну підготовку слухачів та курсантів вищих навчальних закладів МВС України» від 27 червня 2013 р. № 621; 5) «Про затвердження Переліку інформаційних матеріалів з питань діяльності вищих навчальних закладів МВС і термінів їх подання» від 12 жовтня 2010 р. № 949 [12, с. 288].

Порядок формування замовлень на проведення наукових досліджень для потреб органів та підрозділів системи МВС України до 2022 р. був врегульований наказом МВС України від 15 травня 2007 р. № 154²,

«Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1986-20> (дата звернення: 28.04.2023).

¹ Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 28.04.2023).

² Про організацію наукової діяльності в системі Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 15.05.2007 № 154.

який втратив чинність на підставі наказу МВС України «Про утворення постійного консультативного органу МВС України Наукової Ради МВС України» від 18 липня 2022 р. № 436. Крім цього, необхідно зауважити, що дотепер формування замовлень на проведення ЗВО МВС наукових досліджень для потреб практичних органів та підрозділів Міністерства внутрішніх справ України не набуло системного характеру, що, безумовно, потребує виправлення. Отже, виникає необхідність розробки та затвердження Положення про організацію наукової і науково-технічної діяльності в системі МВС України. У відповідному акті пропонуємо закріпити вимоги щодо формування, виконання та впровадження результатів наукових замовлень в освітню, наукову та практичну діяльність за такими розділами: 1) суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності в системі МВС України; 2) організація планування наукової і науково-технічної діяльності; 3) порядок формування замовлень на проведення наукової і науково-технічної діяльності; 4) форми реалізації наукової і науково-технічної діяльності; 5) особливості виконання та впровадження результатів наукових робіт у формі створення (виготовлення) наукового продукту; 6) особливості виконання та впровадження результатів науково-технічної діяльності у формі створення (виготовлення) науково-технічного продукту; 7) фінансування наукової та науково-технічної діяльності.

Під час воєнного стану навантаження на практичних психологів ЗВО МВС значно зросло не лише за кількістю заходів, а й за їх складністю. Окрім збільшення годин індивідуальної психологічної підтримки і допомоги, зростає значущість саме практичної психологічної підготовки здобувачів освіти до дій в екстремальних ситуаціях, їх саморегуляції, здатності збереження ментального здоров'я у кризових ситуаціях, допомоги іншим. На підставі вищевикладеного доцільним є зменшення норм робочого навантаження до 200 осіб на одного психолога замість 400, що встановлено наказом МВС України «Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) ЗВО із специфічними умовами навчання» від 6 лютого 2019 р № 88¹.

Необхідно також наголосити на відсутності нормативних документів, які регламентують порядок організації діяльності чергових

¹ Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських : наказ МВС України від 06.02.2019 № 88 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19> (дата звернення: 28.04.2023).

частин ЗВО МВС. Чинні відомчі накази МВС України, зокрема «Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України» від 23 травня 2017 р. № 440¹ та «Про затвердження Інструкції з організації забезпечення, зберігання та експлуатації озброєння в Національній поліції України» від 11 жовтня 2018 р. № 828², не поширюються на діяльність чергових частин відомчих закладів вищої освіти.

Таким чином, доцільно розробити і затвердити інструкцію з організації діяльності чергових комендатур у ЗВО МВС або внести відповідні зміни до наказів МВС України від 23 травня 2017 р. № 440 та від 11 жовтня 2018 р. № 828 з метою розширення сфери їх застосування на діяльність ЗВО МВС.

У частині матеріально-технічної складової, з урахуванням вимог воєнного стану та необхідності забезпечення готовності ЗВО МВС до виконання завдань в умовах ускладнення оперативної обстановки необхідно розробити нові норми належності матеріального забезпечення курсантів таких закладів. Наприклад, пропонується визначити, що курсант в обов'язковому порядку має забезпечуватися бронезахистом, захисним шоломом та іншими засобами індивідуального захисту відповідного класу, тактичними окулярами, тактичною аптечкою, спальним мішком, рюкзаком, сухим пайком та іншим спорядженням. Крім того, пропонуємо нормативно закріпити обов'язкову наявність у ЗВО МВС транспортних засобів, місткість яких дозволяє забезпечити одночасне переміщення мінімум 70 % особового складу, що є актуальним в умовах необхідності оперативного реагування на надзвичайні події, участі особового складу в заходах із забезпечення публічної безпеки та порядку, територіальної оборони тощо.

II. Удосконалення стандартів підготовки здобувачів вищої освіти та працівників Національної поліції України. У частині стандартизації підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» зауважимо, що вимоги, які ставляться керівництвом держави та МВС України з цього напрямку, потребують термінового внесення змін до стандартів вищої освіти за цією

¹ Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України : наказ МВС України від 23.05.2017 № 440 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17> (дата звернення: 28.04.2023).

² Про затвердження Інструкції з організації забезпечення, зберігання та експлуатації озброєння в Національній поліції України : наказ МВС України від 11.10.2018 № 828 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1249-18> (дата звернення: 28.04.2023).

спеціальністю як за бакалаврським, так і за магістерським рівнями вищої освіти шляхом:

1) зміни розділу «Інструменти та обладнання»¹, в якому слід передбачити наявність у закладу вищої освіти, що реалізує освітню програму за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність», власних стрілецьких тирів, спортивних залів, тактичних полігонів, атестованих аудиторій для проведення занять із дисциплін з обмеженим доступом, місць зберігання спеціальних засобів та зброї тощо;

2) розширення переліку спеціальних компетентностей і програмних результатів навчання, орієнтованих на набуття вмінь та навичок здійснення правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану, розслідування та розкриття воєнних злочинів, компетентностей у сфері військово-інженерної та тактичної підготовки, застосування безпілотної авіації тощо.

Міністерством внутрішніх справ України у 2020 р. були затверджені типові освітні програми підготовки здобувачів вищої освіти. Водночас вказані документи певним чином втратили свою актуальність і вимагають відповідної оптимізації за такими напрямками:

1) розробка та впровадження в освітній процес ЗВО МВС типових навчальних планів з підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського), другого (магістерського) рівня за спеціальністю 053 «Психологія». У межах вищезазначеної спеціальності доцільно розробити спеціалізацію з підготовки поліграфологів. Спеціалізація з поліграфології є особливо актуальною в умовах воєнного стану, оскільки працівники Національної поліції України беруть участь у досудовому розслідуванні колабораційної діяльності та проведенні стабілізаційних заходів на деокупованих територіях, що потребує використання спеціальних знань і вмінь, зокрема щодо використання поліграфів;

2) виключення з типового навчального плану спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти дисциплін «Соціологія» та «Адміністративний процес», адже вказані освітні компоненти не спрямовані на формування будь-яких компетентностей у межах стандарту вищої освіти за вказаною спеціальністю;

3) впровадження в нормативну частину вищезазначеного плану комплексної дисципліни, пов'язаної з вивченням діяльності уповноважених суб'єктів сектору безпеки та оборони держави щодо

¹ Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» для другого (магістерського) рівня вищої освіти : наказ МОН України від 22.10.2020 № 1294; Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : наказ МОН України від 30.04.2020 № 578.

забезпечення національної безпеки України, а також освітньої компоненти «Організація діяльності підрозділів ювенальної превенції». По-перше, запровадження цих дисциплін буде сприяти досягненню відповідних програмних результатів навчання, передбачених стандартом вищої освіти, по-друге, дозволить поглибити спеціальні фахові компетентності щодо захисту прав і свобод дітей в умовах воєнного стану;

4) у програмі Єдиного державного кваліфікаційного іспиту для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти передбачити для здобувачів вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» складання комплексного екзамену з вогневої, спеціальної фізичної та тактико-спеціальної підготовки, а також розглянути питання щодо внесення до структури комплексного екзамену за вказаною спеціальністю навчальної дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність».

Окрім вищевикладеного, слід також звернути увагу на сферу післядипломної освіти, де необхідно ініціювати внесення змін до типового навчально-тематичного плану короткострокового підвищення кваліфікації (семінару-тренінгу) дізнавачів Національної поліції України в частині запровадження теми «Алгоритм першочергових слідчих (розшукових) дій дізнавачів та уповноважених на здійснення дізнання осіб інших підрозділів Національної поліції України під час досудового розслідування кримінальних проваджень про вчинення колабораційної діяльності (частини 1, 2 ст. 111-1 Кримінального кодексу України)». Також доцільним є внесення в тематичні плани підвищення кваліфікації всіх категорій працівників Національної поліції України навчальної теми «Правовий статус військовополонених», у межах якої розглядатимуться питання міжнародно-правового статусу комбатантів, до яких і належать військовополонені; формування шляхів розвитку державної політики України щодо захисту прав військовополонених, а також напрями співробітництва України з міжнародними організаціями в зазначеній галузі (ООН, Міжнародним комітетом Червоного Хреста та ін.).

III. Удосконалення практичної підготовки курсантів ЗВО МВС. В умовах воєнного стану, що вимагає посилення практичної складової освітнього процесу, існує потреба в перегляді підходів до організації та проведення практичної підготовки курсантів ЗВО МВС за всіма рівнями освіти та спеціальностями. На наш погляд, у цьому питанні доцільно:

– зменшити термін проведення ознайомчої практики з одночасним здійсненням перерозподілу відповідних годин на вивчення навчальних дисциплін, що пов'язані зі спеціальною підготовкою працівника поліції;

– збільшити строки стажування на посаді та дозволити під час такого стажування призначати курсантів на посади в органи та

підрозділи Національної поліції України. Відповідні кроки підвищать мотивацію особового складу, а також дозволять скоротити некомплект кадрів, особливо в підрозділах поліції, що працюють на деокупованих територіях;

– передбачити в освітніх програмах і навчальних планах підготовки курсантів систематичне здійснення польових виїздів, під час яких вони мають відпрацювати практичні навички із застосування зброї, облаштування інженерних споруд, тактику ведення бойових дій та ін.

IV. Оптимізація структури навчальних дисциплін, що включені до типових навчальних планів підготовки працівників поліції за спеціальностями 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» з урахуванням вимог воєнного стану. Специфіка повноважень Національної поліції України в умовах, наближених до бойових, а також особливості завдань, що виконуються поліцейськими на деокупованих територіях, вимагає перегляду змісту освіти за такими навчальними дисциплінами, як «Вогнева підготовка» і «Тактико-спеціальна підготовка». Зокрема, пропонуються такі заходи освітнього та організаційного характеру:

– внести в навчальні плани та навчальні програми ЗВО МВС із дисципліни «Вогнева підготовка» вивчення додаткових тем, пов'язаних із матеріальною частиною та прийомами і правилами стрільби із сучасних зразків військового озброєння та озброєння, що застосовується Національною поліцією України в умовах воєнного стану (ручні гранати, кулемети, гранатомети);

– вирішити питання про надання ЗВО МВС можливості використання для практичних занять територій відповідних полігонів Збройних Сил України та Національної гвардії України, а також про додаткову закупівлю для особового складу захисних касок і бронежилетів. Виконання відповідної вимоги є обов'язковим, оскільки всі практичні стрільби з військової зброї та метання гранат проводяться в засобах індивідуального бронезахисту;

– враховуючи те, що підрозділи Національної поліції України можуть брати участь в активних бойових діях, «зачистці» деокупованих територій, а також проводять спеціальні стабілізаційні заходи, існує потреба в удосконаленні чинного Курсу стрільб, затвердженого наказом МВС України від 26 квітня 2019 р. № 334, в частині призначення для курсантів ЗВО МВС додаткових навчальних вправ, пов'язаних із застосуванням військової зброї¹;

¹ Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських та Норм витрат боеприпасів, пострілів, вибухових пакетів і гранат поліцейськими під час проведення практичних стрільб : наказ МВС України від 26.04.2019 № 334 //

– збільшити в типових навчальних планах зі спеціальностей 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» кредитів, що передбачаються на вивчення навчальних дисциплін «Тактико-спеціальна підготовка», «Особиста безпека поліцейського», «Удосконалення навичок практичного керування автомобілем» із подальшим внесенням до їх змісту таких тем: «Основи маскування», «Основи інженерної підготовки». «Основи фортифікації», «Тактика експлуатації БпЛА», «Керування автомобілем в умовах бойових дій».

На виконання доручення Президента України 13 січня 2023 р. Кабінетом Міністрів України ухвалено постанову № 30 про утворення як юридичної особи публічного права міжрегіонального територіального органу Національної поліції – Департаменту поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють»»¹. До цієї штурмової бригади вже виявили бажання вступити чимало курсантів ЗВО МВС, а отже, актуальним і доцільним буде впровадження в підготовку майбутніх працівників Національної поліції України тем та практичних занять щодо: 1) проведення штурмових і пошукових заходів; 2) організації та здійснення заходів щодо рятування людей і забезпечення їхньої безпеки; 3) виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів; 4) тактики проведення аеророзвідки, зокрема в різних погодних умовах; 5) проведення стабілізаційних і пошуково-фільтраційних заходів на звільнених територіях; 6) застосування в діяльності поліції тактики штурмових груп.

V. Кадрове забезпечення діяльності ЗВО МВС. Необхідність посилення військової складової в підготовці здобувачів освіти в ЗВО МВС, а також у сфері первинної професійної підготовки та післядипломної освіти поліцейських зумовлює внесення змін до механізму формування науково-педагогічного та педагогічного складу. Вивчення навчального матеріалу, пов'язаного із застосуванням військової зброї, військових зразків техніки, розмінуванням, тактикою військових операцій, потребує того, щоб відповідні теми викладалися особами, які мають профільну військову освіту та військовий досвід. Водночас сьогодні чинним законодавством не передбачено обіймання посад у ЗВО МВС військовослужбовцями, які відряджені

Tranzit : сайт. URL: <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/Наказ%20МВС%20334%20-%2026042019%20курс%20стрільб%20та%20норми%20витрат.pdf> (дата звернення: 28.04.2023).

¹ Про утворення територіального органу Національної поліції : постанова Кабінету Міністрів України від 13.01.2023 № 30 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/30-2023-п> (дата звернення: 28.04.2023).

до закладів освіти з метою провадження науково-педагогічної та педагогічної діяльності.

Отже, для відрядження військовослужбовців (Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України) на посади в ЗВО МВС слід внести відповідні зміни до Указу Президента України «Про затвердження Переліку посад, що заміщуються військовослужбовцями Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення у державних органах, на підприємствах, в установах, організаціях, а також державних та комунальних навчальних закладах, та граничних військових звань за цими посадами» від 3 травня 2017 р. № 126/2017. Відповідні зміни мають містити найменування посади, їх штатну кількість і граничні військові звання за цими посадами.

Також з метою посилення правових підстав для відрядження військовослужбовців Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України на посади в ЗВО МВС України слід внести відповідні зміни до законів України «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 р. № 876-VII¹ та «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р. № 661-IV², у яких закріпити положення про те, що військовослужбовці можуть бути відряджені до державних органів, підприємств, установ, організацій, закладів освіти зі специфічними умовами навчання із залишенням на військовій службі.

Зауважимо, що під час бойових дій та терору з боку рф цивільного населення багато працівників Національної поліції України отримали поранення чи контузії, наслідком яких стало встановлення їм інвалідності. Водночас такі працівники мають великий практичний досвід правоохоронної діяльності, що може бути використане ЗВО МВС для підготовки майбутніх правоохоронців.

Таким чином, з метою належного соціального захисту поліцейських, які під час проходження служби отримали захворювання, поранення (травми, контузії, каліцтва), що призвело до встановлення їм інвалідності, а також використання їхніх знань і вмій у підготовці та перепідготовці працівників Національної поліції України слід передбачити в ЗВО МВС перелік відповідних посад, котрі можуть обійняти поліцейські, які військово-лікарськими комісіями визнані

¹ Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18> (дата звернення: 28.04.2023).

² Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15> (дата звернення: 28.04.2023).

непридатними до військової служби. З метою реалізації цього питання необхідно внести зміни до Переліку посад, які можуть бути заміщені поліцейськими в державних органах, установах та організаціях, затвердженого Указом Президента України від 9 грудня 2015 р. № 691/2015¹. Слід наголосити, що в Міністерстві оборони України існує аналогічний наказ «Про затвердження Переліку посад, що можуть бути заміщені військовослужбовцями, які визнані військово-лікарськими комісіями непридатними до військової служби» від 14 серпня 2018 р. № 410.

Висновки

На жаль, в одній публікації неможливо окреслити всі аспекти важливості та необхідності вдосконалення діяльності ЗВО МВС з урахуванням вимог воєнного стану. Водночас на підставі вищевикладеного можна сформулювати такі висновки та узагальнення.

1. Військовий стан, спричинений агресією росії проти нашої держави, висуває нові вимоги до якості кадрового забезпечення всіх суб'єктів сектору безпеки та оборони, зокрема Національної поліції України.

2. Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які готують поліцейських, мають швидко адаптуватися до змін у завданнях та повноваженнях Національної поліції України з тим, щоб навички та вміння здобувачів вищої освіти відповідали не лише стандартам вищої освіти за відповідними спеціальностями, а й стану внутрішнього безпекового середовища держави та новим напрямкам діяльності державних правоохоронних органів в особливий період.

3. Проведений аналіз організаційно-правових засад діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які готують поліцейських, доводить, що організація їхньої діяльності в сучасних умовах потребує суттєвого покращення за різними напрямками, зокрема:

1) удосконалення нормативно-правового забезпечення освітньої та наукової діяльності, врегулювання їх правового статусу, порядку проходження практичної підготовки курсантами, а також порядку відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення курсантів та слухачів;

2) внесення змін до стандартів вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність», типових освітніх програм та навчальних

¹ Про перелік посад, які можуть бути заміщені поліцейськими в державних органах, установах та організаціях : Указ Президента України від 09.12.2015 № 691/2015 // Президент України : офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6912015-19619> (дата звернення: 28.04.2023).

планів підготовки здобувачів вищої освіти в частині оптимізації вимог до матеріального забезпечення закладів вищої освіти, визначення нових спеціальних фахових компетентностей та програмних результатів навчання;

3) зміна змісту спеціальних навчальних дисциплін, особливо таких, як «Вогнева підготовка» і «Тактико-спеціальна підготовка», реалізація в освітньому процесі тематики за окремими напрямками діяльності штурмових бригад МВС України;

4) оптимізація підходу до кадрового забезпечення діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які готують поліцейських, у частині заміщення вакантних посад науково-педагогічного складу військовослужбовцями, а також залучення до лав їх постійного складу поліцейських, які внаслідок участі в бойових діях визнані непридатними для подальшого проходження служби.

Список бібліографічних посилань: 1. Бугайчук К. А. Безпекові проекти МВС України як основа забезпечення стабільності та розвитку держави // The 11th International scientific and practical conference “Problems of the development of science and the view of society” (Graz, Austria, March 21–24, 2023). Graz : International Science Group, 2023. Рр. 119–123. 2. Парадигма вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів XXI століття : матеріали Всеукр. наук.-пед. підвищення кваліфікації (м. Одеса, 18 лип. – 28 серп. 2022 р.) / Одеськ. держ. ун-т внутр. справ. Одеса : Гельветика, 2022. 536 с. 3. Вивчення криміногенної ситуації в Україні та прогнозування її подальшої динаміки (вплив воєнних факторів) : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 7 верес. 2022 р.) / редкол.: М. Г. Вербенський, І. В. Опришко, О. Г. Кулик та ін. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : Мачулін, 2022. 214 с. 4. Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євроінтеграційні аспекти : зб. тез доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 жовт. 2022 р.) / редкол.: С. А. Лондар, А. О. Литвинчук, Г. М. Терещенко та ін. ; МОН України, Держ. наук. установа «Інститут освітньої аналітики». Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2022. 360 с. 5. Актуальні питання судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану та повоєнний період : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса –Львів, 28 верес. 2022 р.) / відп. ред. Д. Кішко, Р. Заяць. Львів : Растр-7, 2022. 214 с. 6. Дрок І. Кадрова політика Національної поліції України в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. № 70. С. 318–323. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.50>. 7. Ковалів М. В. Правові основи освітньої діяльності в закладах зі специфічними умовами навчання МВС України. *Соціально-правові студії.* 2021. Вип. 1 (11). С. 39–45. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-1-39-45>. 8. Ковбаса В. М., Кусько Р. В., Дрозд Т. В. Діяльність Національної поліції в умовах воєнного стану: окремі проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 6. С. 245–248. DOI:

<https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/57>. **9.** Національна поліція України в умовах воєнного стану. Настільна книга поліцейського / за заг. ред. І. М. Копотуна. Київ : Професіонал, 2022. 508 с. **10.** Романюк В. В. Місце ЗВО із специфічними умовами навчання в підготовці правоохоронців у системі МВС України в умовах воєнного стану // Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фіз. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. С. 114–116. **11.** Южно О. О. Проблемні питання вдосконалення професійної підготовки членів слідчо-оперативних груп та спеціалістів в умовах воєнного стану // Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фізич. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. С. 334–337. **12.** Бугайчук К. Л. Удосконалення нормативно-правового регулювання діяльності закладів вищої освіти МВС України, які готують поліцейських. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3. С. 283–292. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-3-283-292>.

Надійшла до редколегії 03.05.2023

Прийнята до опублікування 19.06.2023

Buhaichuk K. L., Morhunov O. A. Current directions for improving the administrative, legal and organisational principles of the activities of higher education institutions of the MIA of Ukraine which provide police training, taking into account the requirements of martial law

The authors have studied the legal and organisational framework for the activities of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine which provide police training. It has been determined that the state of war caused by Russia's aggression against Ukraine imposes new requirements on the quality of staffing of all security and defence sector entities, in particular, the National Police of Ukraine. Today, police units take part in hostilities, are involved in stabilization and filtration measures, mine countermeasures, evacuation of the civilian population from the combat zone and adjacent territories. Policemen are also involved in providing assistance to the population in the liberated territories, delivering food and essential items to people who have survived the occupation in extremely difficult conditions.

It has been proven that institutions of higher education with specific learning conditions, which train police officers, must quickly adapt to changes in the tasks and powers of the National Police, so that the skills and abilities of students of higher education meet not only the standards of higher education in the relevant specialties, but also the state of internal security environment of the state and new areas of activity of state law enforcement agencies in a special period.

On the basis of the work carried out, conceptual directions for further improvement of the activities of these institutions of higher education have been formulated, taking into account the requirements of the martial law. The main areas that need appropriate optimization and transformation are as follows: the regulatory and legal support of the educational process and scientific activity, legal regulation of the work of the psychological service, as well as material and technical support of the service by those seeking higher education; the need to change industry standards of higher education and typical curricula and educational programmes for police training; the improving the content of special educational disciplines, and changing approaches to the formation of personnel.

Key words: institution of higher education, institution of higher education with specific learning conditions, educational process, scientific activity, standard of higher education, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Police, police officer.

УДК 342.92

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.44>

Олена Олегівна Маркова,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (доцент);

<https://orcid.org/0000-0001-9970-0944>,
e-mail: helena.sherstuk@gmail.com

**ОСКАРЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АКТА В МЕЖАХ
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ
АНАЛІЗ**

Проведено порівняльно-правовий аналіз однієї зі стадій адміністративної процедури – стадії оскарження адміністративного акта. Увагу сфокусовано на дослідженні положень Закону Федеративної Республіки Німеччина «Про адміністративну процедуру», Кодексу адміністративного провадження Польщі та Закону України «Про адміністративну процедуру» щодо оскарження результатів адміністративної процедури. На основі проведеного аналізу охарактеризовано наявні особливості механізму оскарження адміністративного акта в межах адміністративної процедури в Польщі та Німеччині та порівняно їх із положеннями Закону України «Про адміністративну процедуру», який ще не набув чинності, а також надано пропозиції щодо вдосконалення положень означеного Закону. Доведено необхідність уточнити в Законі України «Про адміністративну процедуру» положення щодо суб'єкта розгляду скарги з огляду на відсутність критеріїв, які враховуються при виборі суб'єкта розгляду скарги.

Ключові слова: оскарження, адміністративний акт, адміністративна процедура, медіація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Право на адміністративне оскарження є важливою гарантією захисту прав та інтересів приватних осіб у відносинах з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування. У своїй роботі ми досліджуємо механізм оскарження результатів адміністративної процедури. Практично можна уявити ідеальну адміністративну процедуру, в якій рішення адміністративних органів щодо приватних осіб є завжди законними та справедливими. Однак у реальному житті все не так, адміністративні органи доволі часто ухвалюють несправедливі, незаконні рішення щодо своїх громадян, тим самим обмежуючи та порушуючи їхні права та інтереси. Для того, щоб громадяни змогли реалізувати свої права й одержати належні блага

(наприклад, отримати ділянку землі, дозвіл на діяльність, соціальну допомогу, пільги тощо), їм необхідно звернутися із заявою до органів, які уповноважені ухвалювати рішення щодо їхніх прав. У разі прийняття негативних адміністративних рішень громадяни мають можливість реалізувати своє право на захист шляхом подання скарги.

У більшості правових систем це право закріплено на законодавчому рівні та реалізується у двох напрямках: судовому (через подання позову до адміністративного суду) та адміністративному (через подання скарг до різних державних органів залежно від характеру справи та конфлікту). Адміністративний механізм є більш ефективним, доступним і пропорційним у вирішенні таких скарг. Тому виникає потреба у проведенні досліджень у напрямі покращення якості й ефективності положень загального механізму оскарження, який представлений у Законі України «Про адміністративну процедуру». Цей Закон ще не набув чинності, тому в нас є можливість сформулювати пропозиції та рекомендації щодо покращення механізму з огляду на міжнародний досвід у цій сфері. Механізм оскарження неправомірних рішень і дій адміністративних органів забезпечує законність в адміністративній процедурі.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідити стадію оскарження адміністративного акта в межах адміністративної процедури, використовуючи порівняльно-правовий метод. Основним *завданням* є аналіз положень Закону ФРН «Про адміністративну процедуру», Кодексу адміністративного провадження Польщі та Закону України «Про адміністративну процедуру» стосовно закріплення норм, що регулюють оскарження результатів адміністративної процедури.

Стан дослідження проблеми

У науковому просторі вітчизняної адміністративістики проблем оскарження приділяли увагу такі вчені, як Ю. П. Битяк [1], М. М. Тищенко, Е. Ф. Демський [2], Т. О. Коломоєць, Р. В. Сінельник, Д. В. Лученко [3], А. А. Пухтецька [4], В. П. Тимошук [5] та ін. На особливу увагу заслугове монографія професора Д. В. Лученка «Механізм оскарження в адміністративному праві: теоретичні й прикладні аспекти», в якій він фундаментально дослідив механізм оскарження як спосіб захисту прав і законних інтересів приватних осіб у відносинах із суб'єктами публічно-владних повноважень, охарактеризував європейські стандарти оскарження, досвід реформування і розвитку законодавства про судове й адміністративне оскарження в пострадянських країнах. Однак питання оскарження результатів адміністративної процедури були предметом фрагментарних досліджень різних учених. З огляду на ухвалений Закон України «Про

адміністративну процедуру» питання оскарження потребує додаткового дослідження.

Наукова новизна дослідження

Стаття є оригінальною, оскільки містить наукову новизну висновків, які розкриваються в наших рекомендаціях змінити та доповнити положення Закону України «Про адміністративну процедуру» про адміністративний механізм оскарження.

Виклад основного матеріалу

Адміністративна процедура характеризується наявністю внутрішньої структури, що складається із сукупності окремих елементів: стадій, етапів та окремих процедурних дій, здійснення яких визначається видом адміністративної процедури та специфікою адміністративно-процедурної діяльності. Ця стаття буде присвячена розгляду та вивченню окремої стадії адміністративної процедури – стадії оскарження. Адміністративна процедура може завершитися на стадії розгляду адміністративної справи. Така ситуація має місце в разі прийняття адміністративного акта, що не передбачає самостійного виконання (наприклад, у реєстраційних, дозвільних процедурах), за умови, що такий адміністративний акт не оскаржується. Однак необхідно враховувати, що в разі якщо прийнятий адміністративним органом акт не задовольняє інтереси приватних осіб або їх порушує, то кожна особа може його оскаржити. Фактично розпочинається наступна стадія – оскарження. Предметом оскарження може бути не лише адміністративний акт, а й процедурне рішення або дія, бездіяльність адміністративного органу, яка негативно впливає на права, свободи чи законні інтереси особи.

Механізм оскарження закріплений у різних нормативно-правових актах, які регулюють адміністративні провадження в дозвільній, реєстраційній, контрольній, конкурсній та інших сферах. Загальна модель оскарження до ухвалення Закону України «Про адміністративну процедуру» була представлена в Законі України «Про звернення громадян», який доволі поверхнево регулював порядок розгляду скарги. Більшість питань, пов'язаних зі скаргою, залишаються на вільний розсуд громадян та адміністративних органів, зокрема громадяни в довільній формі складають скарги, оскільки вимоги щодо форми та змісту скарги в Законі України «Про звернення громадян» відсутні (це породжує проблеми, пов'язані з якістю складання таких скарг). Так само посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування на власний розсуд вирішують питання порядку розгляду скарг і прийняття рішень, що призводить до проявів суб'єктивізму та неупередженого ставлення і, як наслідок, ухвалення несправедливих рішень.

Вирішити ці проблеми був покликаний Закон України «Про адміністративну процедуру», оскільки його основне завдання – створити чітку та нормативну визначену модель взаємовідносин між приватними особами й адміністративними органами на всіх стадіях адміністративної процедури. Положення цього Закону докладно врегулюють питання, які пов'язані з порядком подання скарги та суб'єктами розгляду скарги, строком подання, її формою та змістом. Відповідно до ст. 78 Закону України «Про адміністративну процедуру» особа має право на оскарження, якщо вважає, що прийнятим адміністративним актом чи його виконанням порушено або може бути порушено її право, свобода чи законний інтерес; чи процедурне рішення або дія, бездіяльність адміністративного органу негативно впливає на її права, свободи чи законні інтереси¹. Закон прямо закріплює предмет і підстави оскарження.

За структурою і змістом процедура оскарження схожа із процедурою розгляду адміністративної справи; роль і правовий статус учасників наведених стадій процедури є практично ідентичними. Це означає, що всі процедурні права і гарантії приватних осіб зберігаються на цій стадії. Початок адміністративного провадження, підготовка, розгляд та вирішення справи за скаргою здійснюється згідно з вимогами Закону України «Про адміністративну процедуру» щодо адміністративного провадження (загальні положення). У ст. 80 Закону України «Про адміністративну процедуру» закріплений загальний строк, протягом якого особа може оскаржити адміністративний акт – упродовж 30 календарних днів із дня його доведення до відома особи, яка була учасником адміністративного провадження. Оскаржити бездіяльність адміністративного органу можна в будь-який час після спливу строку прийняття адміністративного акта. Як виняток для деяких видів справ окремими законами можуть бути встановлені інші строки подання скарги. У разі пропуску строків подання скарги з поважних причин особа може клопотати про їх поновлення протягом 10 робочих днів із дня припинення обставин, що були поважною причиною пропущення строку, але не пізніше одного року з дня прийняття адміністративного акта. Законом також встановлено, що не зазначення в адміністративному акті строку та порядку його оскарження має наслідком те, що строк подання скарги не вважається пропущеним.

За загальним правилом, скаргу розглядає адміністративний орган вищого рівня. Серед новел Закону України «Про адміністративну

¹ Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20> (дата звернення: 11.04.2023).

процедуру» є положення про альтернативний склад суб'єкта, уповноваженого розглядати скарги: 1) адміністративний орган вищого рівня, якщо інший суб'єкт не передбачений законом; 2) комісія з розгляду скарг, яка утворюється адміністративним органом комісії з розгляду скарг. Однак чіткі умови та підстави, за яких утворюється така комісія, у зазначеному Законі відсутні. Вчені вважають, що однією з таких умов є випадки відсутності органу вищого рівня, який би міг розглядати скаргу. У разі відсутності адміністративного органу вищого рівня скарга може бути подана до того самого адміністративного органу, але тільки тоді, коли при ньому утворено комісію з розгляду скарг. Інакше скарга може бути подана тільки до суду. Крім відсутності підстав, за яких утворюється колегіальний орган для розгляду скарг, маємо наголосити також і на відсутності критеріїв, які враховуються при виборі суб'єкта розгляду скарги, тому можна припустити, що це вирішує на власний розсуд особа, яка подає скаргу. З огляду на ментальність і культуру посадових осіб адміністративного органу вважаємо за доцільне відійти від концепції розгляду скарги вищим органом, оскільки посадовці порушують принцип неупередженості. Пропонуємо прямо закріпити, що суб'єктом розгляду скарги може бути лише комісія, яка утворюється адміністративним органом вищого рівня. Погляди вчених на те, що оскаржуване громадянином адміністративне рішення в багатьох правових системах спочатку розглядається самим органом, який його ухвалив, мають беззаперечні переваги (можливість самоконтролю для органів державної адміністрації, повторного рішення по суті справи, розвантаження судів) і водночас певні недоліки (запізнілий правовий захист, іноді упереджене ставлення з боку органу, перевищення повноважень). Відповідь на запитання про те, що є більш ефективним, залежить не лише від якості правового регулювання стадії оскарження, а й від самосвідомості та правової культури посадових осіб адміністративного органу. Ми вважаємо, що тільки колегіальний розгляд скарги може забезпечити неупереджене та справедливе прийняття рішення.

Також серед проблем, на які варто звернути увагу, розглядаючи оскарження, є проблема дуального одночасного оскарження адміністративного акта, коли одна особа оскаржує адміністративний акт в адміністративному порядку, а інша той самий акт – у судовому. Вважаємо, що встановлення адміністративного оскарження як обов'язкової умови перед зверненням до адміністративного суду дозволить вирішити проблему паралельного судового й адміністративного оскарження одного рішення, як наприклад, у США в межах доктрини «вичерпання засобів правового захисту».

Тепер звернемося до законодавства ФРН і Польщі й проаналізуємо положення Закону ФРН «Про адміністративну процедуру» та Кодексу

адміністративного провадження Польщі стосовно з'ясування особливостей стадії оскарження адміністративного акта.

У Німеччині право кожного на оскарження адміністративного акта закріплене як у Законі ФРН «Про адміністративну процедуру», так і в Конституції. Процедура оскарження спрямована не лише на захист прав, а й на виправлення помилок, яких припускаються адміністративні органи. Однією з функцій процедури оскарження є функція контролю за якістю рішень, які приймаються адміністративними органами. Направлення скарги сигналізує про проблему, яку їм необхідно вирішити. Від виду скарги залежить процедура її розгляду та правове регулювання. Існують два види скарг: неформальна та формальна. Бундестаг гарантує всім особам, права яких були порушені адміністративним актом, право оскаржити його в суді, а також можливість скористатися адміністративними засобами правового захисту. Федеральний Конституційний Суд проголосив, що акт виконавчої влади, який порушує права громадян, підлягає обов'язковому судовому перегляду.

Аналізуючи Закон ФРН «Про адміністративну процедуру»¹ і Положення ФРН про адміністративне судочинство 1960 р.², необхідно зауважити, що Німеччині притаманна характерна риса адміністративно-судового порядку захисту прав громадян, юридичних осіб, щодо яких були прийняті адміністративні акти, що оскаржуються. Звернемо увагу на словосполучення «адміністративно-судовий порядок», що передбачає можливість використати адміністративний або судовий порядок. Проте в адміністративному порядку є свої нюанси, пов'язані насамперед із регулюванням. Судовий механізм оскарження регламентується Положенням ФРН про адміністративні суди (§ 68–80) і здійснюється в межах судової процедури. Адміністративний порядок оскарження характеризується змішаним регулюванням, оскільки одночасно регламентується як Законом ФРН «Про адміністративну процедуру», так і Положенням про адміністративні суди. У статті 70 Закону ФРН «Про адміністративну процедуру» закріплено, що до подання адміністративного позову, предметом якого є адміністративний акт, що був прийнятий у межах формальної адміністративної процедури, перевірка у попередньому провадженні не вимагається. Це означає, що така перевірка проводиться виключно в

¹ *Verwaltungsverfahrensgesetz (VwVfG)* : Ausfertigungsdatum 25.05.1976 // Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz : сайт. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/BJNR012530976.html> (дата звернення: 11.04.2023).

² Kaufman M. *Untersuchungsgrundsatz und Verwaltungsgerichtsbarkeit*. Tübingen : Mohr Siebeck, 2002. 486 s.

разі подання особою позову про заперечення. При поданні такого позову необхідно перевірити правомірність і доцільність видання адміністративного акта. Перевірка здійснюється в межах попереднього адміністративного провадження, яке починається із заяви про заперечення адміністративного акта. Заперечення має бути подане протягом одного місяця після оголошення адміністративного акта особі. У попередньому провадженні орган перевіряє правомірність і доцільність прийняття адміністративного акта. При перевірці адміністративного акта посадова особа, яка проводить слухання, розглядає заперечення заявника і в разі потреби заперечення третіх осіб. Вислухавши і розглянувши їхні заперечення і відповідні докази, посадові особи приймають рішення щодо обґрунтованості або необґрунтованості такої заяви. Якщо адміністративний орган вважає заперечення обґрунтованим, він задовольняє його і виносить постанову про витрати. Якщо адміністративний орган не задовольнить заперечення, то приймається постанова про заперечення та її зміст доводиться до відома особи заявника. У постанові вказуються обґрунтування відмови, способи судового оскарження й вирішується питання, пов'язане з витратами. Прийняття такої постанови означає, що адміністративний порядок оскарження закінчений і подальше звернення можливе тільки в адміністративний суд шляхом подання позову, тобто стадія оскарження з адміністративного порядку переходить у судовий. Формальні скарги на адміністративні акти, які були прийняті в межах формальної процедури або процедур планування, можуть подаватися одразу до адміністративного суду.

Строк, встановлений для оскарження у вищу інстанцію, починає спливати з того моменту, коли учасникам провадження був роз'яснений порядок оскарження, а також орган, до якого має бути подана скарга та строки. Якщо роз'яснення відсутнє, то скарга подається протягом одного року з моменту доставки або оголошення рішення. Із закінченням строку особа не зможе оскаржити акт, оскільки він стає беззаперечним, тобто остаточно обов'язковим до виконання. Однак у випадках, встановлених законодавством, адміністративний орган може скасувати такий адміністративний акт. Такі випадки закріплені в Законі ФРН «Про адміністративну процедуру». По-перше, відповідно до § 48 цього Закону протиправний адміністративний акт може бути скасований; по-друге, згідно з § 49 цього Закону орган може відкликати правомірний адміністративний акт.

Судовий порядок оскарження регламентується спеціальним Положенням ФРН про адміністративне судочинство. Скарга до адміністративного суду подається через орган, дія або бездіяльність якого є предметом скарги (§ 54). Зазначений орган повинен надіслати скаргу до суду разом з матеріалами справи і відповіддю на скаргу

протягом тридцяти днів з дати її подання (§ 55). У разі невиконання зобов'язань, зазначених у ч. 2 § 54, на вимогу заявника суд може винести ухвалу про накладення штрафу на орган у розмірі, зазначеному в ч. 6 § 154. Подаючи скаргу, необхідно дотримуватися вимог § 57 до оформлення та змісту скарги, закріпленої у Положенні про адміністративне судочинство.

Тепер розглянемо стадію оскарження адміністративної процедури в Польщі. Стадія оскарження рішень характеризується двоінстанційною структурою. Принцип двох інстанцій є конституційним принципом, закріпленим у ст. 78 Конституції Польщі, у якій зазначається, що кожна сторона має право оскаржити рішення, прийняте в першій інстанції¹. Принцип двох інстанцій закріплений у ст. 15 Кодексу адміністративного провадження Польщі² як принцип адміністративного провадження. Сутність класичної концепції принципу двох інстанцій полягає в тому, що рішення органу першої інстанції може бути переглянуте органом другої інстанції в результаті подання апеляції. Фактично одна адміністративна справа розглядається та вирішується двічі, спочатку в першій, а потім у другій інстанції. Межі розгляду та вирішення справи у другій інстанції визначаються рішенням, яке прийняв орган першої інстанції, та ч. 3 ст. 127 Кодексу адміністративного провадження Польщі. Скаргу на рішення органу можна подати як до органів, які уповноважені розглядати такі скарги відповідно до Кодексу адміністративного провадження Польщі, так і в адміністративний суд. Адміністративний порядок оскарження закріплений та регламентується Кодексом адміністративного провадження Польщі. Відповідно до положень ст. 223 Кодексу органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також органи громадських організацій розглядають скарги в межах своєї компетенції. Якщо орган не уповноважений розглядати скаргу, він зобов'язаний негайно, але не пізніше ніж через сім днів надіслати її до компетентного органу, одночасно повідомивши про це заявника, або вказати йому компетентний орган. Скарги повинні подаватися в компетентні органи для їх розгляду відповідно до ст. 229 Кодексу без невинуватої затримки, але не більше ніж місяць. За несвоечасний розгляд скарги посадові особи підлягають дисциплінарній або

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. : Art. 78. Dziennik Ustaw. 1997. Nr. 78, poz. 483 // ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych : сайт. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970780483> (дата звернення: 11.04.2023).

² Kodeks postępowania administracyjnego : Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. // ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych : сайт. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19600300168> (дата звернення: 11.04.2023).

іншій відповідальності, передбаченій законом (ст. 223 Кодексу). У результаті розгляду скарги орган може прийняти одне з рішень: 1) про поновлення провадження; 2) про скасування рішення органу (ст. 156 Кодексу); 3) про зміну рішення.

Друга інстанція – це апеляційна інстанція, яка характеризується поданням апеляції на рішення, прийняте органом першої інстанції та регламентується розділом 10 Кодексу адміністративного провадження Польщі. Апеляція подається до компетентного апеляційного органу через орган, який прийняв рішення, протягом 14 днів із дня вручення рішення стороні, а якщо рішення було оголошене усно – із дня його оголошення. Орган державного управління, який прийняв рішення, направляє апеляцію разом з матеріалами справи до апеляційного органу протягом семи днів із дня отримання апеляції. У результаті розгляду апеляції апеляційний орган приймає рішення відповідно до ст. 138 Кодексу адміністративного провадження Польщі.

З метою спрощення процедури та підвищення її ефективності, зокрема зменшення кількості скарг на рішення адміністративних органів, які прийняті за результатами процедури, у Кодексі адміністративного провадження Польщі закріплений окремий розділ про медіацію, яка застосується на стадії розгляду адміністративної справи.

Основою для практичного застосування медіації в адміністративному провадженні став принцип мирного врегулювання справи, закріплений у ст. 13 Кодексу адміністративного провадження Польщі. Органи публічної адміністрації повинні прагнути до мирного врегулювання справи, якщо характер справи дозволяє спонукати сторони укласти угоду в межах проведення медіації. З 1 червня 2017 р. медіація стала частиною польської моделі адміністративного провадження. Як прояв упровадження методів альтернативного вирішення спорів вона спрямована на те, щоб ухвалити таке рішення, яке буде прийнятне для обох сторін (статті 13, 96а–96b Кодексу адміністративного провадження Польщі). Закріплення положень про можливість використовувати медіацію в адміністративному провадженні є результатом європеїзації польського адміністративного права. Медіація використовується на стадії розгляду адміністративної справи, адміністративний орган, у якому розглядається справа, повинен спонукати іншу сторону врегулювати справу шляхом медіації. Якщо сторони провадження погодилися на медіацію, орган публічного управління виносить рішення (у формі *postanowienie*) про передання справи на медіацію, у зв'язку з чим відкладає розгляд справи на строк до двох місяців.

Під час застосування медіації на стадії розгляду справи автоматично зменшується потенційна незадоволеність з обох сторін кінцевим

результатом, оскільки із самого початку процедура медіації спрямована на те, щоб відбулася максимально ефективна двостороння комунікація між сторонами. Як наслідок, це зменшує в майбутньому ступінь незадоволеності рішенням, яке може бути прийнятим на підставі медіаційної угоди, а отже, знижується вірогідність подання скарги.

У Законі України «Про адміністративну процедуру» відсутні будь-які положення про можливість особи звернутися до медіації як на стадії розгляду справи, так і на стадії оскарження. Закон обмежується виключно принципом гарантування ефективних засобів правового захисту (ст. 17), однак аналізуючи його зміст, ми звертаємо увагу на те, що законодавець залишив медіацію поза увагою, зосередившись виключно на адміністративному та судовому порядку оскарження адміністративного акта. Ми вважаємо, що особа не лише повинна мати право на оскарження рішень, дій або бездіяльності адміністративного органу в порядку адміністративного оскарження, а й мати право використати альтернативні позасудові засоби захисту своїх прав та інтересів, зокрема медіацію. При цьому надання приватним особами можливості оскаржити рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень як у судовій, так і в позасудовій (адміністративній) процедурах відповідає європейським стандартам. Рекомендація Ради Європи № R (86) 12 про заходи з попередження і скорочення надмірного навантаження судів закликає до застосування, якщо це можливо, мирного врегулювання спорів поза судовою системою або до чи під час юридичного розгляду. Також необхідно врахувати нещодавно ухвалений Закон України «Про медіацію», в якому закріплюється можливість використовувати медіацію в адміністративній сфері для врегулювання будь-яких конфліктів (спорів). З огляду на зазначене пропонуємо використовувати медіацію в адміністративній процедурі як альтернативний механізм адміністративному оскарженню за сукупністю таких умов: конфлікт (спір) має бути медіабельним; адміністративний орган повинен мати належні повноваження для того, щоб взяти участь у медіації та виконувати медіаційну угоду, яка укладена за результатами медіації; також обов'язковою є наявність взаємного волевиявлення на перегляд адміністративного акта за допомогою медіації. Тільки за наявності цих трьох умов медіація може бути використана в адміністративній процедурі. Переваги застосування медіації є очевидними: по-перше, в учасників адміністративної процедури з'явиться додаткова можливість обирати спосіб захисту своїх прав та інтересів у відносинах з адміністративним органом; по-друге, відбудеться наближення до європейських стандартів у відносинах адміністративних органів та приватних осіб відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів

Ради Європи Rec (2001) державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами¹, яка передбачає декілька альтернативних способів урегулювання спорів між адміністративними органами і приватними особами, а саме: внутрішній (мається на увазі відомчий, адміністративний) розгляд справ, примирення, посередництво, договірне врегулювання й арбітраж; по-третє, приведення законодавства України у відповідність до норм європейського права щодо розвитку альтернативних способів вирішення справи; по-четверте, закріплення повноважень адміністративних органів використовувати процедуру медіації в адміністративній процедурі.

Висновки

З огляду на проведений порівняльно-правовий аналіз зазначимо, що закріплення механізму оскарження адміністративного акта, прийнятого за результатами проведення адміністративної процедури в Законі України «Про адміністративну процедуру», є логічним та виваженим кроком у напрямі уніфікації положень про адміністративне оскарження загалом. Однак, розглянувши положення міжнародних актів про адміністративну процедуру ФРН та Польщі, ми пропонуємо рекомендації, які допоможуть удосконалити положення Закону України «Про адміністративну процедуру», який ще не набув чинності. Йдеться про закріплення виключно колегіального розгляду скарги для забезпечення неупередженого та справедливого прийняття рішення; передбачення як обов'язкової умови досудового врегулювання конфлікту (спору) зі зверненням приватних осіб зі скаргою в рамках адміністративного оскарження, що дозволить вирішити проблему паралельного судового та адміністративного оскарження одного рішення і надасть можливість використати альтернативний спосіб захисту своїх прав та інтересів в адміністративній процедурі – медіацію.

Список бібліографічних посилань: 1. Адміністративне право : підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), В. М. Гарашук, В. В. Богуцький та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, В. В. Зуй. Харків : Право, 2010. 624 с. 2. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с. 3. Лученко Д. В. Механізм оскарження в адміністративному праві: теоретичні й прикладні аспекти : монографія. Харків : Право, 2017. 440 с. 4. Пухтецька А. А.

¹ Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2001) 9 державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf (дата звернення: 11.04.2023).

Запровадження принципів та стандартів належного урядування у діяльності публічної адміністрації. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 103. С. 36–40. 5. Тимощук В. П. Інститут адміністративного оскарження: проблеми та перспективи розвитку. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 4. С. 105–110.

Надійшла до редколегії 13.04.2023

Прийнята до опублікування 17.05.2023

Markova O. O. Administrative act appeal within the administrative procedure: comparative legal analysis

A comparative legal analysis of one of the stages of administrative procedure i.e. the stage of appeal against an administrative act has been carried out. The attention is focused on the study of the provisions of the FRG Law "On Administrative Procedure", the Code of Administrative Procedure of Poland and the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" regarding appealing against the results of administrative procedure. An analysis of the peculiarities of the mechanism for appealing against an administrative act within the framework of administrative procedure in Poland and Germany has been carried out, and a comparison has been made with the provisions of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure", and proposals have been provided for improving the provisions of the law which has not yet entered into force. It has been proved that the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" should clarify the provisions on the subject of complaint consideration, given the lack of criteria to be taken into account when selecting the subject of complaint consideration. The Law provides for an alternative composition of the body which is authorised to consider complaints: 1) a higher-level administrative body, unless another entity is provided for by law; 2) a board for reviewing complaints.

We consider it expedient to move away from the concept of consideration of a complaint by a higher body, since administrative officials often violate the principle of impartiality and fairness when considering a complaint, and to establish that the subject of consideration of a complaint is a collective body – a commission formed by a higher-level administrative body, to provide for pre-trial resolution of a conflict (dispute), which involves individuals filing a complaint within the framework of an administrative appeal, as a mandatory condition, which will solve the problem of parallel judicial review. In order to expand the means of protection of rights and interests in the administrative procedure, it has been proposed to enshrine the right of a person to use mediation as an alternative to administrative appeal.

Key words: appeal, administrative act, administrative procedure, mediation.

УДК 351.74(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.45>

Олександр Миколайович Музичук,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
Харківський національний університет внутрішніх справ (проректор);*

<https://orcid.org/0000-0001-8367-2504>,
e-mail: o.muzychuk23@gmail.com;

Анатолій Трохимович Комзюк,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права та процесу (професор);*

<https://orcid.org/0000-0002-7377-9241>,
e-mail: komzukat@ukr.net;

Віталій Олегович Найда,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем психологічного
забезпечення правоохоронної діяльності (науковий співробітник);*

<https://orcid.org/0000-0003-3072-7326>,
e-mail: vitaliy18061999@ukr.net

**ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
З ГРОМАДСЬКІСТЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених і особливостей діяльності підрозділів поліції та громадськості, сформульовано авторське розуміння громадськості в умовах воєнного стану з урахуванням міжнародного та віртуального вимірів її функціонування, виокремлено основні особливості її діяльності. Зроблено спробу окреслити особливості діяльності поліції в умовах воєнного стану, які тим або іншим чином пов'язані із взаємодією з громадськістю. Okремо розглянуто найбільш поширені форми взаємодії поліції та громадськості, надано рекомендації щодо розбудови нових форм взаємодії.

Ключові слова: поліція, громадськість, взаємодія, форми, воєнний стан.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах воєнного стану відбулася значна трансформація суспільних процесів, а також окремих напрямів діяльності, які набули принципово нових рис і характерних особливостей. Сфери безпеки та оборони, освіти, комунальних послуг потребували новітніх

підходів для продовження їх функціонування. Важливо також зауважити, що ці підходи не були сталими, вони перебували в постійному русі та потребували оперативного корегування, врахування особливостей бойової обстановки в конкретному населеному пункті.

Із перших днів запровадження в Україні режиму воєнного стану підрозділи Національної поліції України (далі – поліції) були активно задіяні у вирішенні цілого комплексу завдань, пов'язаних із протидією мародерству, доставкою гуманітарної допомоги населенню, розслідуванням різноманітних проявів колабораційної діяльності. Зазнала змін і організація служби в підрозділах поліції на місцях, режим роботи в них, що потребувало налагодження ефективної взаємодії з громадськістю.

Стан дослідження проблеми

Концептуальні основи адміністративно-правових засад взаємодії поліції та громадськості були і залишаються об'єктом дослідження багатьох учених, серед яких О. Балинська, О. Бандурка, В. Сокуренько, О. Музичук, В. Московець, Є. Бородин, І. Бубнова, В. Гончаренко, А. Гуменюк, М. Гуцман, Г. Дворецька, С. Денисюк, М. Єропкін, О. Ковальова, О. Мартинов, С. Медведенко, О. Новак, О. Проневич, Р. Сибірна. Утім, незважаючи на чималу кількість наукових здобутків, у зазначеній сфері залишається велика кількість проблем, пов'язаних зі специфікою режиму воєнного стану в Україні.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити сутність форм взаємодії поліції та громадськості крізь призму особливостей їхньої діяльності в умовах воєнного стану. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: розглянути позиції науковців щодо вказаної проблематики; сформулювати сутнісне розуміння категорії «громадськість» в умовах воєнного стану та визначити її характерні риси в досліджуваній період; окреслити основні особливості функціонування підрозділів поліції в умовах воєнного стану; сформулювати визначення форм взаємодії та розглянути окремі форми, які є найбільш актуальними і поширеними.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому враховані актуальні особливості воєнного стану в Україні в контексті діяльності поліції, специфіка несення служби поліцейськими в цих принципово нових умовах, а також проаналізовано діяльність громадськості – громадських організацій, ініціативних груп громадян і волонтерів в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу

Зважаючи на те, що мова права є унікальним напрямом людської комунікації, а формулювання та розуміння права можливі лише

через процес мови [1, с. 26], на початку дослідження з'ясуємо зміст понять «форма взаємодії» та «громадськість», розглянувши їх крізь призму воєнного стану в Україні.

Так, дослідниця А. Комзюк стверджує, що для найбільш ефективного виконання повноважень у сфері забезпечення публічної безпеки й порядку поліція вступає у взаємодію з громадянами та громадськими об'єднаннями [2, с. 135]. Зауважимо, що в умовах воєнного стану основною сферою, в якій відбувається подібна взаємодія, виступає сфера волонтерської допомоги у вирішенні базових життєвих потреб. Зазначимо також, що надання допомоги при подібній взаємодії в умовах воєнного стану є обопільним, спрямованим як на вразливі категорії громадськості, так і на підрозділи поліції, які в умовах фактичного переходу на казармене положення в регіонах проведення активних бойових дій потребували допомоги громадських організацій і волонтерів у харчуванні та матеріально-технічному забезпеченні.

Окресливши основну сферу подібної взаємодії, спробуємо з'ясувати глибинну сутність поняття «громадськість» в умовах воєнного стану та в контексті представленого дослідження. Так, як громадськість можемо розглядати соціально активну, сформовану в певну групу (спілку, громадську організацію, ініціативну групу без відповідної реєстрації) частину населення або окремих його представників, що на рівні своєї діяльності мають вплив на інших людей чи організації, які після введення режиму воєнного стану функціонують на території України або за її межами та провадять діяльність, спрямовану на надання допомоги громадянам України.

Ключовим моментом, який доречно додатково розглянути в контексті аналізу наведеної дефініції, є територія, на якій на цей момент перебуває особа чи організація, котрих ми охоплюємо категорією «громадськість». Це може бути як територія України, так і інша держава, міжнародна організація, представництва якої розташовані поза межами України, але кінцевим отримувачем допомоги у формі речей, інформації чи послуг якої є громадяни України, що залишилися на території держави або тимчасово виїхали за її межі. Саме такий диференційований підхід дозволяє більш широко усвідомити складність і багатоаспектність поняття «громадськість» в умовах воєнного стану, зокрема сформулювати стратегічне бачення взаємодії поліції з громадськістю в майбутньому.

Отже, на основі проведеного аналізу можемо виокремити такі особливості діяльності громадськості в умовах воєнного стану:

1) пріоритетність діяльності – надання допомоги Збройним Силам України;

2) широке коло суб'єктів – як громадських організацій, благодійних фондів, так і ініціативних груп без відповідної реєстрації,

окремих громадян, які на громадських засадах провадять волонтерську діяльність;

3) спрощення порядку звітності про діяльність окремих громадських організацій та волонтерів, яка, власне, часто зводиться до формату фотозвітів з наданою допомогою, а також до відповідних публікацій у соціальних мережах;

4) від'їзд значної кількості громадських активістів за кордон;

5) організація та проведення зборів коштів на потреби Збройних Сил України, що в умовах воєнного стану набули особливого поширення та дозволили не лише швидко збирати відповідну допомогу, а по суті стали окремою платформою взаємодії, комунікації з населенням, зокрема тими українцями, які виїхали за кордон.

Як бачимо, для громадськості в умовах воєнного стану в процесі соціально-активної діяльності значно спростилися окремі бюрократичні процедури. Водночас деякі дослідники, розглядаючи стан взаємодії між органами державної влади та громадськістю до введення воєнного стану в Україні, як на негативних чинниках акцентували увагу на бюрократизації цього процесу, з одного боку, та відсутністю у громадян навичок обстоювати свою позицію в легітимному полі суспільно-політичних відносин, з іншого боку [3, р. 161]. Заразом важливо усвідомлювати, що підрозділи поліції в умовах воєнного стану також зазнали певної трансформації, зумовленої виконанням раніше невластивих їм функцій, зокрема бойових завдань.

Як зауважує О. Макарова, в сучасних умовах потрібен професіонал, який здатен ефективно боротися зі злочинністю, впевнено та надійно захищати громадян від злочинних посягань [4, с. 74]. Погоджуючись із твердженням дослідниці, важливо також додати, що в умовах воєнного стану підрозділи поліції фактично виконували ті завдання, які раніше забезпечували соціальні служби та інші державні органи чи комунальні підприємства (заклади, установи) на місцях, зокрема доставляли гуманітарну допомогу, супроводжували вантажі з критично необхідною для населення продукцією, надавали громадянам притулок у приміщеннях та сховищах поліції тощо.

На наше глибоке переконання, саме цей соціальний вектор роботи поліції в умовах воєнного стану сформував організаційну основу, підвищив довіру населення до поліції, що на цьому етапі необхідно враховувати при побудові плідної взаємодії з громадськістю.

У контексті розуміння сутності підрозділів поліції в умовах воєнного стану варто окремо наголосити, що на взаємодії з громадськістю позитивно позначається підвищення заробітних плат поліцейських, зростання довіри населення, висвітлення у відповідній соціальній рекламі позитивного образу поліцейського – захисника держави. Це так само стимулює поліцейських до підвищення своїх моральних та

ділових якостей, зокрема до нових підходів у взаємодії з громадськістю для того, щоб залишатися конкурентоспроможними в нових умовах.

Наведені твердження нагтовхують на роздуми про взаємозалежність між взаємодією поліції з громадськістю та конкурентоспроможністю працівників поліції. Так, Є. Подорожній зауважує, що значення конкурентоспроможності полягає в можливості, з одного боку, використання її моделі як сукупності морально-ділових та особистих якостей працівника, необхідних для обіймання певної посади, а з іншого – використання такої моделі для захисту працівника від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу під час працевлаштування [5, с. 90].

Таким чином, аналізуючи діяльність підрозділів поліції, можемо констатувати, що їм в умовах воєнного стану притаманні такі особливості:

1) переведення особового складу підрозділів поліції в регіонах проведення активних бойових дій, особливо в перші дні запровадження режиму воєнного стану, на казармене положення, що передбачає цілий комплекс управлінських завдань з організації проживання, харчування, дозвілля особового складу;

2) виконання особовим складом в окремих випадках невластивих їм, не передбачених функціональними обов'язками бойових функцій, а також послуг із допомоги населенню;

3) подолання проблем, пов'язаних з ускладненням електропостачання: як заплановані, так і раптові вимкнення світла впродовж тривалого часу, що вимагають від підрозділів поліції не лише наявності відповідних генераторів, а й переходу з друкованого на рукописний формат роботи з документами, відповідних автономних освітлювальних приладів та сформованого належного рівня виконавської дисципліни в умовах тривалої відсутності електропостачання;

4) тривалий стрес, що може знаходити свій вияв у поширенні шкідливих звичок серед особового складу підрозділів поліції, зниженні виконавської дисципліни та стимулюванні окремих дисциплінарних проступків у службовій сфері.

Таким чином, на основі новітнього розуміння діяльності поліції та громадськості під формами їхньої взаємодії в умовах воєнного стану ми розуміємо окремі заходи або їх взаємопов'язані комплекси, об'єднані спільною метою та планом реалізації, які відбуваються на певній території чи у віртуальному просторі та втілюються в життя в процесі спільної, узгодженої, багатовекторної діяльності поліції та громадськості і спрямовані на забезпечення завдань, функцій поліції, потреб конкретної громади, трудового колективу чи організації, вирішення обопільних організаційних, матеріально-технічних, кадрових, соціально-побутових проблем.

У контексті реалій сьогодення, зважаючи на процес цифровізації державної політики та суспільного життя, ми додатково врахували актуальну концепцію «держави в смартфоні», що передбачає комплекс масштабних зусиль держави в напрямі цифровізації більшості публічних послуг населенню та супроводжується наближенням цих послуг до споживача [6, с. 20].

Водночас зауважимо, що процес організації взаємодії поліції та громадськості в умовах воєнного стану переважно був покладений на керівників підрозділів поліції на місцях, що вимагало від них певного інтенсивного розвитку в умовах перебудови управлінських рішень під реалії режиму воєнного стану та забезпечення виконання поставлених перед підрозділами поліції завдань.

У контексті цього твердження важко не погодитися з влучним твердженням О. Бакумова, який зазначає, що «сучасний етап конституційного реформування правоохоронних органів засвідчує необхідність переходу від екстенсивного способу їх розвитку й удосконалення (шляхом добудови системи таких органів новими інституційними елементами) до інтенсивного, що пов'язується переважно із належним правовим упорядкуванням організації та діяльності як традиційних, так і нових елементів системи таких органів, їх гармонізації в умовах функціонування єдиної правоохоронної системи» [7, с. 33].

Усвідомлюючи глибинну сутність форм взаємодії поліції з громадськістю в умовах воєнного стану, можемо поступово перейти до виокремлення та аналізу конкретних форм взаємодії, які є найбільш актуальними та поширеними. При цьому ми допускаємо розширення переліку цих форм у подальших дослідженнях з урахуванням аналізу досвіду підрозділів поліції в різних областях України. На нашу думку, формами такої взаємодії є:

1) спільна доставка гуманітарної допомоги цивільному населенню та підрозділам Збройних Сил України, супровід поліцейськими гуманітарних вантажів, організованих громадськістю;

2) спільна евакуація населення з регіонів проведення активних бойових дій, забезпечення публічної безпеки на всіх етапах евакуації;

3) спільне проведення тренінгів для населення з питань безпеки, зокрема організація підрозділами ювенальної превенції онлайн-зустрічей з учнями закладів середньої освіти;

4) забезпечення представниками громадськості поліцейських харчуванням, медикаментами на момент переходу останніх на казармене положення;

5) надання приміщень поліції, зокрема укриттів, для потреб безпеки громадськості;

6) використання приміщень поліції як «пунктів незламності», надання громадськості для користування генераторів, приладів обігріву тощо;

7) проведення представниками громадськості тренінгів для особового складу підрозділів поліції, зокрема зацікавлення в організації тренінгів з домедичної допомоги представників громадських організацій, парамедиків і професійних тренерів з домедичної допомоги.

У процесі проведеного нами аналізу, критичного осмислення окреслених нами форм взаємодії, а також на основі позицій провідних науковців та потенційних можливостей підрозділів поліції, актуальних соціальних проєктів, що сьогодні реалізуються громадськістю, викликів режиму воєнного стану нами також були сформульовані рекомендації, які можуть бути враховані при побудові форм взаємодії поліції та громадськості, реалізованих у межах майбутньої спільної діяльності.

1. Розміщення поліцейських із тимчасово окупованих територій, а також особового складу інших підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, передислокованих до інших областей, у громадських шелтерах, притуках для внутрішньо переміщених осіб. Як зауважує О. Аврамова, війна та позбавлення житла змушує людей залишати рідні міста, оселі та отримувати тимчасовий прихисток [8, с. 7]. Дослідниця ґрунтовно аналізує державні механізми забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом, проте існують і громадські механізми, які мають значний евристичний потенціал.

2. Активне використання віртуального простору в подальшій взаємодії поліції та громадськості, проведення спільних відеоконференцій, обговорень, нарад, що є особливо доречним у ситуаціях дистанційної роботи працівників поліції, які мали місце в умовах відсутності електропостачання та загроз артобстрілів підрозділів поліції. Так, окремі науковці стверджують, що зважаючи на сучасні світові тенденції, Україні необхідно більше застосовувати дистанційну роботу шляхом унесення відповідних змін до національного трудового законодавства та забезпечення належного контролю за дотриманням роботодавцями трудових прав працівників [9, р. 7].

Висновки

Підсумовуючи викладене, можна зауважити, що питання форм взаємодії поліції з громадськістю в умовах воєнного стану стає одним із базових, дослідження якого має стратегічний характер, адже пов'язане із закладанням стійких взаємних зв'язків поліції та громадськості на організаційно-управлінському та світоглядному рівнях, які в подальшому можуть допомогти обопільно «перекривати», доповнювати проблемні аспекти діяльності як підрозділів поліції, так і громадськості. У процесі дослідження було сформульовано авторське розуміння громадськості в умовах воєнного стану з урахуванням міжнародного та віртуального вимірів її функціонування,

виокремлено основні характерні риси її діяльності. Також була зроблена спроба окреслити особливості діяльності поліції в умовах воєнного стану, які тим або іншим чином пов'язані з взаємодією з громадськістю. Окремо були розглянуті найбільш поширені форми взаємодії поліції та громадськості, надані рекомендації щодо розбудови нових форм взаємодії. Враховуючи принципову важливість напруження, систематизації, наукового осмислення особливостей взаємодії підрозділів поліції з громадськістю в умовах воєнного стану, виникає необхідність у проведенні нових досліджень у цій сфері, розробки окремих методичних рекомендацій, посібників, реалізації комплексних програм для поширення ефективних практик подібної взаємодії серед громадськості.

Список бібліографічних посилань: 1. Лазарев В. В. Мова права як унікальний напрям людської комунікації (теоретико-правові та філософські роздуми). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 3 (98). С. 26–34. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.3.02>. 2. Комзюк А. В. Форми взаємодії національної поліції з громадськістю у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку. *Вісник Харківськ Вип ого національного університету внутрішніх справ*. 2020.. 3 (90). С. 135–143. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2020.3.14>. 3. Tikhonova O. V., Holdovskyi A. H., Bratasyuk O. B., Chornohor N. S., Herbut N. A., Serohina N. K. The efficiency of tools for social interaction between public authorities and civil society. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 51. Pp. 161–170. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.15>. 4. Макарова О. Професійна ідентичність майбутніх поліцейських на її когнітивному рівні. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. № 1 (51). С. 74–83. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2019-0-1-51-74-83>. 5. Подорожній Є. Ю. Сутність та зміст конкурентоспроможності працівників Національної поліції України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. Вип. 3 (90). С. 85–92. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2020.3.09>. 6. Бакумов О. С. Реалізація концепту «держава у смартфоні» як напрям підвищення юридичної відповідальності держави в сучасній Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (29), т. 1. С. 15–22. DOI: [https://doi.org/10.32837/руув.v1i4\(29\).387](https://doi.org/10.32837/руув.v1i4(29).387). 7. Бакумов О. С. Інституціалізація правоохоронної функції держави як напрям підвищення відповідальності держави перед людиною та суспільством в умовах сучасної України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5, т. 1. С. 27–34. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.5-1.5>. 8. Аврамова О., Корнієнко Г. Укпечення житлової та продовольчої потреби в українській досвід правового забезмовах воєнного стану. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. No. 1. Pp. 6–14. DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-1>. 9. Melnyk K., Tsesarsky F., Zhdan M., Vlasenko M., Fatieiev Ya. Distance work and its significance in terms of quarantine restrictions

aimed at preventing the spread of the COVID-19. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. Vol. 24, Iss. 1. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/62fcb464-315e-47a2-acc0-950001805c2c/content> (дата звернення: 06.05.2023).

Надійшла до редакції 09.05.2023

Прийнята до опублікування 13.06.2023

Muzychuk O. M., Komziuk A. T., Naida V. O. Forms of interaction of units of the National Police units with the public under martial law

The team of authors has emphasised that the issue of forms of interaction between the police and the public under martial law is becoming one of the basic ones, the study of which is of a strategic nature, as it is related to the establishment of stable mutual relations between the police and the public at the organisational, managerial and ideological levels, which in the future can contribute to mutual coverage and complementation of problematic aspects of the activities of both police units and the public. In the course of the research, the authors' understanding of the public under martial law has been formed, taking into account the international and virtual dimensions of its functioning, as well as the main features of its activity have been highlighted. An attempt has also been made to outline the features of police activity under martial law, which in one way or another are related to interaction with the public. Also, the most common forms of interaction between the police and the public were separately considered: joint delivery of humanitarian aid to the civilian population and units of the Armed Forces of Ukraine, the escort by the police of humanitarian cargo organized by the public; joint evacuation of the population from the regions of active hostilities, ensuring public safety at all stages of evacuation; joint trainings for the public on safety issues, provision of police premises, including shelter, for public safety needs; the use of police premises as "points of invincibility", allowing the public to use generators, heaters, etc.; conducting trainings by the representatives of the public for the personnel of police units, in particular, participation in the organization of trainings on pre-medical care of representatives of public organizations, paramedics and professional trainers on pre-medical care.

Taking into account the fundamental importance of developing, systematizing, and scientifically understanding the peculiarities of the interaction of police units with the public under martial law, there is a need to conduct new research in this area, develop separate methodological recommendations, manuals, and implement comprehensive programs for the dissemination of effective practices of such interaction among the public.

Key words: police, society, interaction, forms, martial law.

УДК 342.9:651.5:629.78

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.46>

Лілія Миколаївна Попова,

*доктор юридичних наук, професор,
академік Академії адміністративно-правових наук,
Харківський національний університет
міського господарства ім. О. М. Бекетова,
кафедра фінансів, обліку та безпеки бізнесу (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0001-8255-8363>,
e-mail: liliyapopovata@gmail.com;

Анатолій Володимирович Хромов,

*кандидат історичних наук,
Державна архівна служба України (голова);*

 <https://orcid.org/0000-0002-9546-7089>,
e-mail: a.khromov@arch.gov.ua

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АРХІВНИХ
ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ У СФЕРІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ
РАКЕТНО-КОСМІЧНОЇ ГАЛУЗІ**

Розкрито проблему закритості архівних інформаційних ресурсів у сфері дослідження розвитку ракетно-космічної галузі. Важливим джерелом у сфері ракетно-космічної діяльності вказано фонди музеїв організації, де розроблялась і випускалась певна техніка, а також інтерв'ю безпосередніх учасників створення ракетно-космічної техніки, тобто усні джерела інформації. Розглянуто можливість надання таким усним джерелам інформації статусу офіційного документа у правовому полі. Наголошено на необхідності гарантованого збереження усних джерел інформації щодо ракетно-космічної діяльності в архівах України та забезпеченні їх доступності для використання нинішніми користувачами та майбутніми поколіннями, що потребує відповідного правового забезпечення та регулювання.

Ключові слова: ракетно-космічна діяльність, правове регулювання, усні джерела інформації, експертиза, унікальний документ, доступність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Останніми роками інтерес до ракетно-космічної діяльності виріс у зв'язку з виходом росії, а потім і США з Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (так званої домовленості про реальне скорочення наявних озброєнь), що був підписаний ще

М. Горбачовим та Р. Рейганом у Вашингтоні 8 грудня 1987 року¹. Крім того, збільшився інтерес до сфері ракетно-космічної діяльності у зв'язку з повномасштабним вторгненням росії на територію України 24 лютого 2022 року, коли країна-агресор задля своїх терористичних дій випустила тисячі крилатих та балістичних ракет як по військових, так і по цивільних об'єктах України². Однак, досліджуючи розвиток ракетно-космічної галузі, було встановлено, що однією з фундаментальних проблем у ній є закритість архівних інформаційних ресурсів, оскільки переважна частина цих матеріальних носіїв інформації має грифи обмеження доступу та зберігається в архівних підрозділах організацій-розробників; інші документи, які втрачають технічну актуальність, знищуються.

Стан дослідження проблеми

Проблемним питанням нормативно-правового регулювання, державної політики та державного регулювання ракетно-космічної діяльності присвячено праці таких науковців, як Ю. Алексєєв, В. Горбулін, О. Джур, В. Семєняка, А. Сорока, Ю. Шемшученко та ін. Однак при вивченні розвитку ракетно-космічної галузі в Україні, можливостей національної оборони нашої країни важливим питанням є дослідження правового регулювання архівних інформаційних ресурсів у цій сфері внаслідок їх недостатньої кількості, закритості даних, а в умовах війни – великої вірогідності втрати тих джерел інформації, що зберігаються в архівних підрозділах організацій-розробників ракетно-космічної техніки.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї наукової статті є дослідження особливостей правового регулювання архівних інформаційних ресурсів у сфері розвитку ракетно-космічної галузі та можливостей доступу до зазначених

¹ Treaty Between The United States of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The Elimination Of Their Intermediate-Range and Shorter-Range Missiles (INF Treaty). Signed December 8, 1987 // U.S. Department of State : сайт. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/102360.htm> (дата звернення: 13.05.2023).

² Оперативна інформація Генерального Штабу Збройних Сил України станом на 06:00 19.10.2022 щодо російського вторгнення // Урядовий портал : офіц. сайт. 19.10.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/operativna-informatsiia-heneralnoho-shtabu-zbroinykh-syl-ukrainy-stanom-na-0600-19102022-shchodo-rosiiskoho-vtorhnennia> (дата звернення: 13.05.2023); Євгеній Єнін: Внаслідок ранкових ударів 585 населених пунктів залишаються знеструмленими // Урядовий портал : офіц. сайт. 17.10.2022. <https://www.kmu.gov.ua/news/yevhenii-ienin-vnaslidok-rankovykh-udariv-585-naselenykh-punktiv-zalyshtaiutsia-znestrumlenymu> (дата звернення: 13.05.2023).

ресурсів. Для досягнення сформульованої мети були поставлені такі *завдання*: охарактеризувати стан включення документації ракетно-космічної тематики до Національного архівного фонду України; дослідити стан правового регулювання доступу до архівної інформації, зокрема у сфері ракетно-космічної діяльності; окреслити напрями вдосконалення діяльності доступу до архівної інформації в означеній сфері.

Наукова новизна дослідження

Аналіз наглядових справ понад 200 юридичних осіб (джерел формування Національного архівного фонду (далі – НАФ) Центрального державного науково-технічного архіву (далі – ЦДНТА) України) свідчить про те, що до переліків проблем (тем), науково-технічна документація яких підлягає віднесенню до складу НАФ та передачі на державне зберігання, не включено документацію ракетно-космічної тематики. Майже єдиним винятком є документи Фонду Р-50¹, передані на державне зберігання до ЦДНТА України у 1977 році від Новокраматорського машинобудівного заводу, де представлена певна номенклатура ракетної техніки, що використовувалася на ракетному полігоні «Капустін Яр». Зазначене устаткування представлено конструкторською документацією ґрунтових лафетів (установників) 8У2² та 8У24³, а також установника порталного типу 8У25⁴, який встановлювався на шасі вантажного автомобіля ЯАЗ-210. Це обладнання використовувалося для перевезення першої радянської балістичної ракети Р-1, створеної під керівництвом С. Корольова, з технічної на стартову позицію, а також її встановлення на пусковий стіл стартового комплексу. Також у зазначеному архівному фонді представлена вдосконалена модель ґрунтового лафета 8У24 (розроблена на базі 8У22) та козловий кран⁵, що призначалися для обслуговування другої радянської балістичної ракети Р-2.

Важливим джерелом багатьох досліджень, зокрема у сфері ракетно-космічної діяльності, є фонди музеїв організацій, де розроблялась і випускалась певна техніка. Крім того, одним із важливих джерел інформації є спогади інженерів, учених, конструкторів – безпосередніх учасників створення такої техніки. Далеко не всі з них занотовують важливу інформацію та потім друкують, надаючи

¹ Фонд Р-50 «Новокраматорський ордена Леніна і ордена Жовтневої революції машинобудівний завод ім. В. І. Леніна Міністерства важкого та транспортного машинобудування СРСР, м. Краматорськ».

² ЦДНТА України (1951–1958). Ф. Р-50. К. 2-50. Оп. 1. 104 од. зб.

³ ЦДНТА України (1952–1960). Ф. Р-50. К. 2-51. Оп. 1. 77 од. зб.

⁴ ЦДНТА України (1956–1962). Ф. Р-50. К. 2-52. Оп. 1. 95 од. зб.

⁵ ЦДНТА України (1951–1958). Ф. Р-50. К. 2-53. Оп. 1. 52 од. зб.

можливість людству знайомитися з такого типу інформацією. Тому дуже важливим є дізнаватися подробиці становлення та розвитку ракетно-космічної техніки з «перших вуст», поки існує така можливість, або іншими словами використовувати практику «усних джерел інформації». Однак при вивченні питання приведення усної розповіді в офіційний документ постає низка питань, що потребують свого вирішення, зокрема питання проведення експертизи цінності, правового регулювання архівних інформаційних ресурсів у вигляді усних джерел інформації, правового регулювання доступу до архівної інформації, що становить актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу

У 2017 році на державне зберігання до ЦДНТА України надійшли матеріали, підготовлені на базі усних джерел, що свідчать про діяльність Харківського науково-виробничого комплексу в галузі систем управління ракетно-космічної техніки. Застосування інноваційних форм архівної роботи було започатковано у зв'язку з необхідністю збереження безцінних даних, представлених у нових надходженнях. Із цією метою в ЦДНТА України було створено новий фонд, якому присвоєно єдину назву «Усно-історичні документи до історії науки і техніки в Україні»¹ та започатковано нову групу науково-технічних документів: усно-історична документація (група НТД № 5). Зазначені матеріали надійшли від Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у вигляді фонозаписів інтерв'ю зі спогадами науковців-розробників, безпосередніх учасників подій, з текстовим документальним підтвердженням авторів щодо достовірності викладеної інформації та погодженням на подальше її академічне та навчальне використання (загальний об'єм записів становить понад 5,5 годин). У зазначених інтерв'ю представлені спогади провідних фахівців Науково-виробничого підприємства «Хартрон-Арко» (раніше КБ «Електроприладобудування»), яке в 1960-х роках було провідним у галузі з розробки систем управління ракетно-космічною технікою в колишньому СРСР. Часто такий вид інформації, як усні джерела², отримують в історіографії, однак за відсутності достатньої кількості даних в інших сферах також вдаються до таких заходів.

¹ ЦДНТА України (1951–2015). Ф. 251. К. 5-1. Оп. 1. 16 од. зб. URL: https://cdnta.archives.gov.ua/images/opis/CDNTAU_5-1_1.pdf (дата звернення: 13.05.2023).

² Treaty Between The United States of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The Elimination Of Their Intermediate-Range and Shorter-Range Missiles (INF Treaty). Signed December 8, 1987 // U.S. Department of State : сайт. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/102360.htm> (дата звернення: 13.05.2023).

У процесі вивчення питання приведення усної розповіді в офіційний документ виявлено два пріоритетні напрями роботи: а) можливість видання спільної з автором публікації, де викладено спогади; б) створення архівного документа. У першому випадку публікацію зі спогадами можна сприймати як мемуари, що не буде мати статусу офіційного джерела. У другому випадку документ отримує статус архівного, стає офіційним, що впливає на довіру до його змісту. Крім того, архівний документ зберігається доволі довгий період (іноді вічно)¹, що відповідає цілі такого інтерв'ю – збереження інформації. Для перевірки достовірності отриманої з інтерв'ю інформації необхідним є проведення експертизи цінності такої інформації. Цей процес є багатоаспектним. Після розшифровки інтерв'ю озвучені дані підлягають ретельній перевірці та порівнянню з офіційними джерелами, після чого підписаний документ завіряється або нотаріально, або виробничою печаттю та передається спеціалістам архівної експертно-перевірочної комісії. Зазначений метод пошуку джерела особливо є актуальним для тематики, науково-технічна документація якої є недоступною вченим-дослідникам. Так, завдяки інтерв'ю з провідними інженерами та вченими Науково-виробничого підприємства «Хартрон-Аркос» стало можливим отримати інформацію про важливі складові процесу створення систем управління міжконтинентальними балістичними ракетами та космічними літальними апаратами. Це дозволило отримати більш повну інформацію про події тих днів та детальніше оцінити умови, в яких створювався ракетно-ядерний щит держави². За допомогою інтерв'ю також вдалося відновити історію створення бортової цифрової обчислювальної машини, призначеної для обладнання бойових балістичних ракет і ракет-носіїв, а

¹ Оперативна інформація Генерального Штабу Збройних Сил України станом на 06:00 19.10.2022 щодо російського вторгнення // Урядовий портал : офіц. сайт. 19.10.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/operativna-informatsiia-heneralnoho-shtabu-zbroinykh-syl-ukrainy-stanom-na-0600-19102022-shchodo-rosiiskoho-vtorhnennia> (дата звернення: 13.05.2023); Євгеній Єнін: Внаслідок ранкових ударів 585 населених пунктів залишаються знеструмленими // Урядовий портал : офіц. сайт. 17.10.2022. <https://www.kmu.gov.ua/news/yevhenii-ienin-vnaslidok-rankovykh-udariv-585-naselenykh-punktiv-zalyshaiutsia-znestrumlenuму> (дата звернення: 13.05.2023); Фонд Р-50 «Новокраматорський ордена Леніна і ордена Жовтневої революції машинобудівний завод ім. В. І. Леніна Міністерства важкого та транспортного машинобудування СРСР, м. Краматорськ».

² Treaty Between The United States of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The Elimination Of Their Intermediate-Range and Shorter-Range Missiles (INF Treaty). Signed December 8, 1987 // U.S. Department of State : сайт. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/102360.htm> (дата звернення: 13.05.2023).

також системи-перевірки устаткування ракети «Електронний пуск». Зокрема це вдалося зробити завдяки інтерв'ю з начальником комплексу бойової апаратури та головним конструктором бортових обчислювальних комплексів А. Кривоносим, який керував не лише розробкою першої в СРСР бортової цифрової обчислювальної машини, а й обчислювальним комплексом низки міжконтинентальних балістичних ракет, враховуючи потужну ракету Р-36М2, занесену в книгу Гіннеса, а також потужних ракет-носіїв «Енергія» та «Циклон»¹. Саме тому питання приведення усної розповіді про подробиці становлення та розвитку ракетно-космічної техніки в офіційний документ є надзвичайно важливим (змісту такого документа можна довіряти, зберігатися він може доволі довгий період, іноді – вічно). Єдиний серйозний бар'єр, який потрібно подолати – це експертиза цінності такої інформації, яка є законодавчо регламентованою². Крім того, питання правового регулювання доступу до архівної інформації, зокрема у сфері ракетно-космічної діяльності, є нагальним в архівній галузі та потребує вирішення найближчим часом.

Офіційно затверджені у правовому полі усні джерела інформації у сфері ракетно-космічної діяльності можуть значно допомогти науковцям та дослідникам при проведенні наукових і прикладних космічних досліджень з питань створення перспективних зразків ракетно-космічної техніки та передових технологій, реалізації престижних національних проєктів, а також виконанні науково-освітніх програм, що вважається одним із шляхів удосконалення механізму надання державної підтримки та забезпечення інвестиційної привабливості космічної діяльності відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері космічної діяльності на період до 2032 року³.

Доступ до документів НАФ регулюється законодавством України, зокрема законами України «Про культуру», «Про інформацію», «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Так, ст. 8 Закону України «Про культуру» від 14 грудня 2010 року № 2778-VI⁴ гарантує

¹ ЦДНТА України (1951–1958). Ф. Р-50. К. 2-50. Оп. 1. 104 од. зб.

² Про проведення експертизи цінності документів : постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 № 1004 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-2007-п> (дата звернення: 13.05.2023).

³ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері космічної діяльності на період до 2032 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.03.2011 № 238-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/238-2011-р> (дата звернення: 13.05.2023).

⁴ Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> (дата звернення: 13.05.2023).

громадянам право на доступ до культурних цінностей шляхом користування, зокрема, документами НАФ або їх копіями. Ця сама гарантія підтверджується ст. 6 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ¹, де зазначено, що право на інформацію забезпечується вільним доступом суб'єктів інформаційних відносин до архівних фондів. Водночас у Законі є вказівки на можливість обмеження цього доступу в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Кожному забезпечується вільний доступ до інформації, яка стосується його особисто (ст. 11 Закону «Про інформацію»). Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» від 24 грудня 1993 року № 3814-ХІІ² гарантує забезпечення доступу до архівних документів з моменту надходження їх до архівної установи й право громадян України користування документами НАФ (ст. 15).

На сучасному етапі функціонування державних архівів документи, які до них потрапляють, повністю не відображають всю інформацію, що міститься в розмаїтті інформаційних ресурсів, які створюються сучасним суспільством. Доступ до архівної інформації, зокрема у сфері ракетно-космічної діяльності, може бути забезпечений за умови виконання певних умов, а саме: при належному зберіганні, формуванні, комплектуванні архівів, їх обліку і використанні інформації [5; 6].

Важливим питанням щодо збереження усних джерел інформації у сфері ракетно-космічної діяльності є питання їх правового регулювання, надання їм статусу офіційних документів у визначених законодавством випадках і можливості доступу до них сучасним дослідникам, науковцям і майбутнім поколінням. Водночас постає питання щодо правового регулювання доступу до Національних архівних інформаційних ресурсів у сфері ракетно-космічної діяльності, адже існує необхідність у законодавчому закріпленні принципів, правил і процедур забезпечення доступу для користувачів, які отримують дозвіл для пошуку та використання Національних архівних інформаційних ресурсів; гарантуванні рівних можливостей доступу

¹ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 13.05.2023).

² Про Національний архівний фонд і архівні установи : Закон України від 24.12.1993 № 3814-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення: 13.05.2023).

користувачам; створенні умов для забезпечення інформаційної безпеки нашої країни та захисті персональних даних у Національних архівних інформаційних ресурсах тощо.

Висновки

Розвиток ракетно-космічних технологій, основою яких є високі, критично важливі, переважно подвійні технології, робить значний внесок у забезпечення стратегічної стабільності та безпеки на всіх рівнях. Важливого значення в дослідженні розвитку ракетно-космічної галузі набувають усні джерела інформації, які іноді є єдиними джерелами інформації в цій сфері. Доцільно сфокусувати увагу на необхідності гарантованого збереження усних джерел інформації щодо ракетно-космічної діяльності, надання їм у правовому полі статусу офіційних документів у визначених законодавством випадках.

Закритість архівних інформаційних ресурсів є однією з фундаментальних проблем дослідження історичного розвитку ракетно-космічної галузі через те, що переважна частина цих матеріальних носіїв інформації має грифи обмеження доступу та зберігаються в архівних підрозділах організацій-розробників, а інші документи, які втрачають технічну актуальність, – знищуються. Питання правового регулювання доступу до архівної інформації, зокрема у сфері ракетно-космічної діяльності, є нагальним в архівній галузі та потребує вирішення найближчим часом. Доступ до архівної інформації може бути забезпечений за умови виконання певних вимог, а саме: при належному зберіганні, формуванні, комплектуванні архівів, їх обліку і використанні інформації.

Список бібліографічних посилань: 1. Попова Л. М., Хромов А. В., Шуба І. В. Інтелектуальна власність : підручник. Харків : Вид-во «ФОРМ» Федорко М. Ю., 2021. 262 с. 2. Попова Л. М., Хромов А. В. Система та структура адміністративно-правового статусу державних архівів в Україні // Інноваційні підходи до розвитку управління : монографія / за заг. ред. Н. Е. Аванесової. Харків : ФОРМ Мезіна В. В., 2022. С. 179–207. 3. Попова Л. М., Хромов А. В. Стандартизація у сфері архівної справи: міжнародний досвід та проблеми гармонізації в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 4 (35). С. 6–19. DOI: <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2021.4.01>. 4. Горелова С. А. Досягнення космічної галузі України у музеях Харківських підприємств. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. 2009. Вип. 29. С. 26–36. 5. Хромов А. В. Доступ до національних архівних інформаційних ресурсів // Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи : тези доп. II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 1 жовт. 2021 р.) / М-во оборони України ; НУОУ імені Івана Черняхівського. Київ : НУОУ, 2021. С. 115–117. 6. Popova S., Popova L., Kazanchuk I., Bandurka I., Kyrieieva I. The Role of Local Self-Government

Bodies in Prospective Areas of Regional Development. *Studies of Applied Economics*. 2021. Vol. 39, No. 7. DOI: <https://doi.org/10.25115/eea.v39i7.5000>.

Надійшла до редколегії 16.05.2023

Прийнята до опублікування 25.06.2023

Popova L. M., Khromov A. V. Peculiarities of archival information resources legal regulation in the field of research on the development of the rocket and space industry

It has been noted that in the course of military events on the territory of Ukraine, where the Russian Federation has fired thousands of ballistic and cruise missiles, killing thousands of Ukrainians, interest in the topic of rocket and space technology has increased significantly. The interest of the Ukrainian population in information about the possibilities for the development of the rocket and space industry in Ukraine and its position in the global space services market has grown especially. One of the fundamental problems in the study of the historical development of the rocket and space industry is the closed nature of archival information resources due to the fact that the vast majority of these material carriers of information have access restrictions and are stored in the archival departments of the development organisations, while other documents that lose their technical relevance are destroyed.

It has been noted that the List of topics whose scientific and technical documentation is to be included in the National Archival Fond and transferred to state storage contains very little information on rocket and space issues. An important source in the field of rocket and space activities is the museum collections of organisations where certain equipment was developed and produced. Another important source of information is interviews with direct participants in the development of rocket and space technology, i.e. oral sources of information. First-hand details of the formation and development of rocket and space technology provide a lot of valuable information, and it is advisable to use the practice of "oral sources of information" as long as it is possible.

The possibility of granting such oral sources of information the status of an official document in the legal field has been considered. An emphasis is placed on the need to verify the reliability of information obtained from interviews, which is carried out through an examination of the value of such information. In addition, the need to guarantee the preservation of oral sources of information on rocket and space activities in the archives of Ukraine and ensure their availability for use by the public of today and future generations has been stressed.

Key words: rocket and space activities, legal regulation, oral sources of information, expertise, unique document, accessibility.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.2(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.47>

Сергій Євгенович Абламський,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
відділ організації наукової діяльності
та захисту інтелектуальної власності (начальник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4716-3985>,
e-mail: ablamu4@gmail.com;

Марина Олександрівна Колесник,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-2318-2973>,
e-mail: kolesnik_marina1973@ukr.net

**СУТНІСТЬ ТА ОЗНАКИ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, розкрито сутність і зміст понять «службова особа» та «службова діяльність». Запропоновано авторське визначення поняття «службова діяльність». На основі аналізу норм чинного законодавства і теоретичних підходів науковців розроблено авторський підхід до визначення ключових ознак злочинів у сфері службової діяльності.

Ключові слова: службова особа, службова діяльність, правовий статус, службові повноваження, злочини у сфері службової діяльності, кримінальне правопорушення.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

В умовах правового режиму воєнного стану органи державної влади зазнали значних трансформацій, які суттєво ускладнили їх роботу та позначилися на рівні службової дисципліни, дотриманні вимог верховенства права і законності у повсякденній діяльності, а також на усвідомленні самої концепції державної служби у принципово нових умовах. Звісно, такі умови вплинули на рівень учинення злочинів у сфері службової діяльності, а це, у свою чергу, негативно

позначилося на загальному авторитеті державних органів і посадових осіб. Певну складність у цьому питанні становить і розгалуженість кола злочинів, що згідно з чинним законодавством входять до системи злочинів у сфері службової діяльності. У цьому контексті актуальним питанням є визначення сутності й ознак такого різновиду злочинів.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти питання злочинності у сфері службової діяльності неодноразово розглядали у своїх дослідженнях такі науковці, як С. Бабанін, В. Борисов, А. Вознюк, С. Зав'ялов, Н. Карпов, О. Меркулова, В. Сакало, В. Тацій, В. Тютюгін та ін. Однак незважаючи на фундаментальність проведених у цій сфері досліджень, в умовах воєнного стану розглядувані у статті питання набувають принципово нового змісту, характеризуються появою нових особливостей та ознак, тому потребують новітнього комплексного осмислення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб на основі проведеного ґрунтовного дослідження позицій науковців розкрити сутність і встановити ключові ознаки злочинів у сфері службової діяльності. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*: з'ясувати зміст поняття «службова діяльність»; розкрити зміст категорії «злочин» і запропонувати авторське розуміння переліку ознак злочинів у сфері службової діяльності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, щоб з урахуванням точок зору дослідників і аналізу норм чинного законодавства визначити сутність та ознаки злочинів у сфері службової діяльності.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження, варто зазначити, що служба – це особливий вид трудової діяльності людини, що прямо обумовлює відносини службовця й організації, має чітку нормативно-правову регламентацію у питаннях способів її виконання [1, с. 26]. А. Куліш зазначає, що служба – це професійна діяльність певного контингенту осіб (службовців) з організації, виконання і практичної реалізації повноважень державних, громадських та інших соціальних структур. У змісті служби є дві сторони: а) організація, налагодження служби; б) безпосередньо службова діяльність [2]. Хочемо зазначити, що службою є не лише організація чи діяльність, а ще й специфічне внутрішнє усвідомлення конкретною службовою особою покладених на неї повноважень та їх реалізація відповідно до цього усвідомлення. Так, постає внутрішнє розуміння служби крізь призму обов'язку, честі і дисципліни. Без цього внутрішнього аспекту розуміння служби

неможливо до кінця осмислити сутність попередження злочинів у сфері службової діяльності. Тут важливими є кодекси честі, морально-етичних основ діяльності, клятви, урочисті присяги та формування внутрішньої культури в конкретному підрозділі. Отже, особа, яка проходить службу, є службовою особою.

В. Авер'янов та Н. Янюк службову особу визначають як «фізичну особу, яка обіймає постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях, незалежно від форм власності, посаду, пов'язану з виконанням спеціальних повноважень, наданих їй у встановленому законом порядку, стосовно осіб, що не перебувають з нею у службовому підпорядкуванні, і у випадках, передбачених законодавством, має право застосовувати заходи примусу» [3, с. 405; 4, с. 119]. Як бачимо, ключовим аспектом визначення сутності службової особи дослідники вважають її повноваження. Проте, на наше переконання, може мати місце і підхід, за яким службові особи розглядатимуться як носії не лише повноважень, але й певного рівня службової дисципліни та, що найголовніше, притаманних лише окремій особі унікальних поглядів, установок, цінностей щодо морально-етичних, комунікаційних, організаційних особливостей реалізації наданих їй повноважень та в цілому щодо державної служби. Так, ми розглядаємо державного службовця не лише як важіль, гвинтик у механізмі державного управління, але і як унікальну особистість, яка привносить у свою професійну діяльність власні вподобання, інтелектуальний та морально-етичний потенціал.

Крім того, наведене вище визначення сформульовано крізь призму адміністративно-правового розуміння сутності службової особи. Проте у контексті кримінального права такі особи постають спеціальними суб'єктами кримінальних правопорушень, які поряд з ознаками загального суб'єкта мають відповідати специфічним ознакам. Наприклад, у межах цієї категорії є окремі різновиди, зокрема йдеться про службових осіб, які мають відповідальне й особливо відповідальне становище. У зв'язку із цим М. Фоменко зазначає, що «з метою забезпечення належного застосування кримінально-правових норм, дотримання вимог юридичної техніки та для уникнення свавільного тлумачення ознак службових осіб, які займають відповідальне становище, вважаємо затребуваним для цілей правозастосовної діяльності закріплення на законодавчому рівні типових ознак таких службовців» [5, с. 55]. При цьому ми вважаємо, що тлумачити поняття службової особи доцільно через службову діяльність, яка являє собою визначену нормами чинного законодавства діяльність службової особи, яка обумовлюється її службовим становищем (правовим статусом), а також спрямована на реалізацію визначених завдань і

функцій, що ставляться перед органом державної влади, установою, організацією тощо, в якій особа обіймає відповідну посаду. Службова особа володіє особливим правовим статусом, що, у свою чергу, обумовлює наявність високого ризику вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі злочинів. Однак якщо особа вчиняє суспільно небезпечні діяння, що безпосередньо не пов'язані з її службовою діяльністю, то такі дії не можна відносити до сфери службових правопорушень. У цьому контексті наведемо думку В. Сакала, який зазначає, що «набір і характер цих дій можуть бути досить різноманітними залежно від умов і способів досягнення конкретної мети» [6, с. 99]. З урахуванням цього дослідник розглядає злочин саме як комплекс дій, при цьому не додаючи до визначення ще і бездіяльність як другу складову категорії діяння, яка, на нашу думку, є більш комплексною та всеохоплюючою.

Отже, злочини у сфері службової діяльності – це вчинення визначених у нормах чинного (трудового, цивільного, адміністративного, кримінального тощо) законодавства кримінальних діянь, які здійснюються службовими особами в межах реалізації ними своїх службових повноважень. Такі злочини можуть включати в себе різноманітні дії, наприклад підробку документів, зловживання владою, неправомірну вигоду, вимагання хабарів, недбале ставлення до обов'язків тощо. Злочини у сфері службової діяльності серйозно підривають довіру громадян до державної влади та можуть мати серйозні наслідки для кожного громадянина, а також держави і суспільства в цілому.

Як слушно зазначила Н. Мещерякова, «значна кількість злочинів у сфері службової діяльності вчиняється таємно, із додержанням конфіденційності спілкування, причому злочинці майже не залишають слідів, що мають значення для слідства, а можливість фіксування події злочину практично виключена. До того ж кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності вчиняються здебільшого матеріально забезпеченими та наділеними владою особами. Означені правопорушення вчиняють не з причин матеріальної скрути чи недостатнього розуміння характеру скоєного або неосвіченості, а щоб зміцнити свої соціальні позиції та політичний вплив у суспільстві» [7, с. 12]. При цьому слід зазначити, що дослідниця не відносить матеріальну скруту до причин учинення аналізованих злочинів. Проте сфера державної служби має значну кількість ланок, низові працівники яких все ж мають окремі проблеми з розміром матеріального забезпечення в часи стрімких інфляційних процесів. До того ж в умовах воєнного стану через брак базових продуктів харчування та послуг для забезпечення нормальної життєдіяльності державні службовці можуть вдаватися до злочинних дій для забезпечення цими продуктами та послугами членів своїх сімей. Також в

умовах воєнного стану одним із ключових факторів, що обумовлює вчинення цих злочинів, є відсутність дієвого контролю, в тому числі за показниками роботи, планових і позапланових перевірок, ускладнення діяльності відповідних інспекцій та контролюючих органів. У період дії правового режиму воєнного стану та вищевказаного нами фактору можуть мати місце випадки вживання алкогольних напоїв за місцем роботи чи проходження служби, що можуть тягти за собою недбале поводження з ввіреним майном, спеціальними засобами чи зброєю та знижувати самоконтроль, тим самим виступаючи плідним ґрунтом для цілої низки злочинів у сфері службової діяльності.

До кола злочинів у сфері службової діяльності законодавець відносить: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 Кримінального кодексу України (далі – КК України)); зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364-1 КК України); перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України); перевищення повноважень службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 365-1 КК України); зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365-2 КК України); службове підроблення (ст. 366 КК України); службову недбалість (ст. 367 КК України); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України); незаконне збагачення (ст. 368-2 КК України); комерційний підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368-3 КК України); підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 368-4 КК України); пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України); зловживання впливом (ст. 369-2 КК України); провокацію підкупу (ст. 370 КК України)¹.

Важливим елементом досліджуваних злочинів є їх суспільна небезпечність, котра як елемент об'єктивної сторони злочинів у сфері службової діяльності характеризується деякими специфічними особливостями: «1) воно нерозривно пов'язане з службовим становищем особи; якщо дана ознака відсутня, то злочин не може бути визнано службовим; 2) термін “службове становище” потрібно тлумачити широко у випадках зловживання владою чи службовим становищем і одержання хабара, і включати в це поняття випадки використання службовою особою впливу чи авторитету своєї посади; щодо всіх

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 21.05.2023).

інших злочинів по службі, то можливе лише вузьке його тлумачення; 3) обов'язкове порушення відомчих нормативних актів, що регулюють повноваження службових осіб, характерне лише для перевищення влади чи службових повноважень і для службової недбалості; в інших випадках такі нормативні акти можуть і не порушуватися» [8].

Беручи до уваги наведене, підтримаємо позицію О. Пчеліної, яка констатувала, що злочини у сфері службової діяльності вирізняються особливою суспільною небезпекою. Причому ця небезпека обумовлена сферою, в якій такі посягання вчиняються. Отже, службова діяльність як об'єкт криміналістичного дослідження характеризується низкою притаманних їй ознак, особливе місце серед яких посідає суб'єкт такої діяльності – службова особа [9, с. 276].

Висновки

Підсумовуючи, можна зазначити, що службою є не лише організація чи діяльність, а ще й специфічне внутрішнє усвідомлення конкретною службовою особою покладених на неї повноважень та їх реалізація відповідно до цього усвідомлення. Тобто постає внутрішнє розуміння служби крізь призму обов'язку, честі та дисципліни. Щодо визначення сутності категорії «службові особи», то, на наше переконання, може мати місце і підхід, за яким службові особи розглядатимуться як носії не лише повноважень, але й певного рівня службової дисципліни та, що найголовніше, певних притаманних лише окремій особі унікальних поглядів, установок, цінностей щодо морально-етичних, комунікаційних, організаційних особливостей реалізації наданих їй повноважень та в цілому щодо державної служби.

На основі аналізу позицій науковців та авторського погляду визначено такі ключові ознаки злочинів у сфері службової діяльності:

- вчиняються в межах реалізації службових повноважень особами, які обіймають посади на відповідних підприємствах, установах, організаціях;

- можуть передбачати не тільки здійснення якихось дій, а й бездіяльність, яка також включає в себе невиконання та/або неналежне виконання службовою особою покладених на неї обов'язків, що тягне за собою суттєві негативні наслідки для інших осіб, фізичних та/або юридичних, а також держави і суспільства в цілому;

- можуть включати в себе низку різноманітних дій, наприклад неправомірну вигоду, вимагання, підробку документів, зловживання владою тощо;

- можуть бути вчинені тільки посадовою особою, яка має службові повноваження;

- можуть бути вчинені з різною метою, враховуючи отримання користі, уникнення відповідальності тощо;

- мають особливі об'єкт, суб'єкт і предмет.

Окремо хочемо наголосити на необхідності широкого наукового осмислення цього питання, проведення міждисциплінарних досліджень, наукових конференцій, круглих столів, симпозіумів та інших заходів, спрямованих на налагодження діалогу представників органів державної влади та наукового середовища задля спільного пошуку рішень щодо протидії злочинам у сфері службової діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Петришин О. В. Державна служба як проблема теорії держави і права. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1. С. 21–34. 2. Куліш А. М. Організаційно-правове забезпечення статусу працівників податкової міліції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2003. 177 с. 3. Авер'янов В. Б. Виконавча влада і адміністративне право : підручник. Київ : Ін-Юре, 2002. 668 с. 4. Янюк Н. Співвідношення понять «посадова особа» і «службова особа». *Право України*. 2001. № 12. С. 118–119. 5. Фоменко М. В. «Службова особа» як суб'єкт корупційних злочинів: становлення поняття у КК України, види та проблемні питання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 48–56. 6. Сакало В. О. Тактика злочинної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 189 с. 7. Мещерякова Н. Службові злочини: дивись у корінь. *Юридичний вісник України*. 2004. № 47. С. 12–14. 8. Михайленко Д. Г. Характеристика суспільно небезпечного діяння як елемента об'єктивної сторони злочинів у сфері службової діяльності // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р.) / Донецьк. юрид. ін-т Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ. Донецьк, 2006. С. 101–104. 9. Пчеліна О. В. Службова діяльність як об'єкт криміналістичного дослідження. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26 (65), № 1. С. 272–277.

Надійшла до редколегії 23.05.2023

Прийнята до опублікування 18.06.2023

Ablamskyi S. Ye., Kolesnyk M. O. Essence and elements of crimes in the sphere of official activity

It has been argued that an official activity is the service activity of an official determined by the norms of current legislation, which is determined by his/her official position (legal status), and is also aimed at implementing certain tasks and functions assigned to the public authority, institution, organisation, etc. in which he/she works and holds the relevant position. It has been noted that an official has a special legal status, which determines the high risk of committing criminal violations, in particular, crimes.

It has been proved that crimes in the sphere of official activity are criminal acts defined in the norms of current (labour, civil, administrative, criminal, etc.) legislation which are committed by officials within the framework of exercising their official powers. Such crimes may

include a variety of actions, such as forgery, abuse of power, bribery, extortion, negligence, etc. It has been noted that crimes in the sphere of official activity seriously undermine public trust in the state authorities and can have serious consequences for each individual citizen, as well as the state and society as a whole.

It has been stated that the key elements of crimes in the sphere of official activity are as follows: they are committed within the framework of exercising official powers by persons holding positions at the relevant enterprises, institutions, organisations; crimes related to official activities may involve not only the commission of any actions, but also inaction, which also takes into account the failure and/or improper performance by an official of his/her duties, which entails significant negative consequences for other individuals and/or legal entities, as well as the state and society as a whole; crimes may include a number of different actions, such as bribery, extortion, forgery, abuse of power, etc.; the crime may be committed only by an official who has official authority; crimes in the field of official activity may be committed for different purposes, including obtaining benefits, avoiding responsibility, etc.; special object, actor and subject of the crime.

Key words: official, official activity, legal status, official powers, crimes in the field of official activity, criminal offence.

УДК 343.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.48>

Павло Ігорович Ткаченко,

*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінально-правових дисциплін (аспірант);*

<https://orcid.org/0000-0002-2378-8895>,

e-mail: paul_dp@ukr.net

ПОСИЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ У СВІТЛІ АКТУАЛЬНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ

Розглянуто норму кримінального законодавства в частині злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби, а саме самовільне залишення військової частини або місця служби. Охарактеризовано хронологію становлення ст. 407 Кримінального кодексу України та змін до неї. Здійснено порівняльний аналіз законопроектів, які посилюють кримінальну відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби. Проаналізовано проблематику Законопроекту № 8271 від 8 грудня 2022 р. щодо посилення відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби. Виокремлено кримінально-правові норми, які застосовуються судами після набуття змін у кримінальному законодавстві. За допомогою кримінологічного дослідження наведено статистичні дані, які зумовлюють посилити відповідальність військовослужбовців за вчинення злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби.

Ключові слова: військові кримінальні правопорушення, самовільне залишення військової частини або місця служби, кримінальна відповідальність, посилення відповідальності, кримінально-правова характеристика.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Історія неодноразово показувала, що в часи ведення активних бойових дій у збройних силах істотно зростає кількість злочинів проти порядку проходження військової служби. Така тенденція в цей непростий час для нашої країни властива також і Збройним Силам України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі України та іншим військовим формуванням, які утворено відповідно до законодавства. Слід зауважити, що самовільне залишення військової частини або місця служби вирізняється серед інших військових протиправних діянь як особливо небезпечне. Це пояснюється декількома причинами, зокрема такими: під час учинення заподіюється пряма шкода особовому складу військового формування; їх скоєння завдає шкоди бойовому духу інших військовослужбовців; заходи, спрямовані

на розшук «утікачів», потребують виділення додаткових ресурсів; зазначені злочинні діяння часто супроводжуються вчиненням інших, зазвичай насильницьких, злочинів тощо [1, с. 532]. Досліджуючи кримінально-правову характеристику самовільного залишення військової частини або місця служби, неможливо оминати проблематику становлення норми кримінального закону, а також актуальність набутих змін.

Стан дослідження проблеми

Актуальні проблеми кримінально-правової характеристики військової злочинності, зокрема самовільного залишення військової частини або місця служби, висвітлювали у своїх дослідженнях такі видатні вчені-правники, як-от: Г. М. Анісімов, В. П. Бондаєвський, М. Б. Головка, В. К. Грищук, М. І. Карпенко, М. Г. Колодязний, М. І. Мельник, М. І. Панов, М. М. Сенько, Г. П. Середа, М. С. Туркот, М. І. Хавронюк, С. О. Харитонов, С. А. Шалгунова, В. А. Шершенькова, О. О. Шкута та ін.

Зокрема М. М. Сенько досліджував кримінальну відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби в контексті кримінально-правової доктрини [2, с. 1; 3, с. 452]. Водночас провідний учений-правник М. І. Карпенко комплексно вивчав проблематику самовільного залишення військової частини або місця служби, а також дезертирства крізь призму кримінально-правової науки [4, с. 111; 5, с. 16]. Окрім цього, у співавторстві з В. М. Чередник учений дослідив історичні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів [6, с. 145].

Однак наукові праці зазначених дослідників здебільшого ґрунтувалися на застарілих положеннях законодавства, які сьогодні набули істотних змін у частині диспозиції та санкції кримінального закону.

Мета і завдання дослідження

Дослідження правової природи норми кримінального закону, аналіз і систематизація мають вагоме значення для вдосконалення законотворчої діяльності та правозастосовної практики на сучасному етапі розвитку кримінального законодавства. Так, *метою* статті є аналіз становлення норми кримінального закону щодо відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби, а також дослідження змін, виявлення прогалин та колізій у них, визначення кримінально-правових наслідків, ризиків, які мають місце у практичній площині застосування змін. *Завданням* наукового дослідження – охарактеризувати кримінально-правові аспекти змін, запропонованих Законопроектом № 8271 від 8 грудня 2022 р., оцінити ризики їх запровадження.

Виклад основного матеріалу

Актуальні кримінально-правові проблеми самовільного залишення військової частини або місця служби посідають чільне місце у вивченні та дослідженні проблематики злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби. Злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби підбивають обороноздатність, ефективність сил і засобів Збройних Сил України. Самовільне залишення військової частини або місця служби вважають одним із найнебезпечніших військових злочинів, оскільки завдається шкода особовому складу військової частини, підрозділу, бойовому духу, сталому психологічному клімату військового колективу, спричиняє вчинення нових протиправних дій та інші негативні наслідки.

З метою побудови конструктивної кримінально-правової характеристики з урахуванням сучасних проблем, які набули розвитку на тлі окремих подій, зокрема у сфері пригнічення криміногенної обстановки, вважаємо за необхідне дослідити зміни в чинному кримінальному законодавстві, а саме ті, які були внесені до ст. 407 Кримінального кодексу України (далі – КК України), крізь призму посилення відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень.

Так, становлення кримінально-правової норми, передбаченої ст. 407 КК України, розпочато ухваленням Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. КК України, який набув чинності 1 вересня 2001 р. У подальшому Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покалення обов'язків в особливий період» від 5 лютого 2015 р. № 158-VIII внесено перші зміни до ст. 407 КК України, які полягають у доповненні можливості застосування та/або призначення тримання в дисциплінарному батальйоні строком від шести місяців до одного року за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 407 КК України¹.

Водночас Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини», який було ухвалено 12 лютого 2015 р. за № 194-VIII, Верховна Рада України постановила викласти ст. 407 КК України в такій редакції:

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покалення обов'язків в особливий період : Закон України від 05.02.2015 № 158-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-19> (дата звернення: 04.04.2023).

«Стаття 407. Самовільне залишення військової частини або місця служби

1. Самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем строкової служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу тривалістю понад три доби, але не більше місяця, –

караються триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк до трьох років.

2. Самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем (крім строкової служби), а також нез'явлення його вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад десять діб, але не більше місяця, або хоч і менше десяти діб, але більше трьох діб, вчинені повторно протягом року, –

караються штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або службовим обмеженням на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до трьох років.

3. Самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад один місяць, вчинене особами, зазначеними в частинах першій або другій цієї статті, –

караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

4. Самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин, вчинені в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, вчинене особами, зазначеними в частинах першій або другій цієї статті, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

5. Самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин, вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, вчинене особами, зазначеними в частинах першій або другій цієї статті, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років»¹.

Таким чином, було змінено санкції у більшості частин кримінально-правової норми в напрямі посилення відповідальності за вчинення цього злочину, а також застосовано розмежування вчинення кримінально караного діяння в умовах особливого періоду, воєнного

¹ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини : Закон України від 12.02.2015 № 194-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/194-19> (дата звернення: 06.04.2023).

стану та бойовій обстановці, що, зокрема, унормовано положеннями частин 4 та 5 ст. 407 КК України.

На нашу думку, вказані законотворчі дії безпосередньо пов'язані із загостренням криміногенної обстановки у сфері військової злочинності, що зумовило законодавця посилити кримінальну відповідальність з метою впливу на зменшення статистичних показників кількісних випадків учинення військовослужбовцями військових кримінальних правопорушень, зокрема самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах особливого періоду, бойової обстановки та воєнного стану.

Наступні зміни ст. 407 КК України торкнулися саме її другої частини, санкцію якої було змінено на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 р. № 2617-VIII¹.

У подальшому порівняльно-правовому аналізі та застосуванні внесених змін встановлено, що санкція ч. 2 ст. 407 КК України замість покарання у вигляді штрафу до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або службового обмеження на строк до двох років, або позбавлення волі на строк до трьох років змінена на призначення покарання у вигляді штрафу від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або службового обмеження на строк до двох років, або позбавлення волі на строк до трьох років.

Таким чином, законотворча ініціатива передбачає жорстокіше покарання за вчинення протиправного діяння, орієнтуючись на посилення відповідальності.

Так, 8 грудня 2022 р. на тлі введення в дію правового режиму воєнного стану Комітетом Верховної Ради України з питань правохоронної діяльності внесено на розгляд Проект закону про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці². Відповідно до вказаного

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22.11.2018 № 2617-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19> (дата звернення: 06.04.2023).

² Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах

Законопроекту передбачається внесення змін до ч. 5 ст. 407 КК України, а саме: виключити словосполучення «особами, зазначеними в частинах першій або другій цієї статті» та після слів «без поважних причин» доповнити словами «військовослужбовцем». Таким чином, відповідно до запропонованих змін ч. 5 ст. 407 КК України отримала таку норму: «самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин військовослужбовцем, вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці». При цьому санкція, яка полягає в позбавленні волі на строк від п'яти до десяти років за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 5 ст. 407 КК України, залишилася незмінною.

Окрім цього, Законопроектом № 8271 було запропоновано «унеможливити за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці кримінального правопорушення, передбаченого ст. ст. 403, 405, 407, 408, 429 КК, призначення судом більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ч. 1 ст. 69 КК у редакції проекту), а також унеможливити застосування судом до особи, яка скоїла в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці вищезазначене кримінальне правопорушення, інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч. 1 ст. 75 КК у редакції проекту)»¹.

Водночас Законопроектом № 8271 пропонується «передбачити, що вчинення в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці кримінального правопорушення, передбаченого ст. ст. 403, 405, 407, 408, 429 КК, тягне за собою такий негативний кримінально-правовий наслідок, як неможливість застосування до винної особи інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням. Проте, хоча законопроект встановлюється заборона на застосування в разі вчинення відповідних кримінальних правопорушень положень ч. 1 ст. 75 КК, щодо такої категорії засуджених, як вагітні жінки і

воєнного стану чи в бойовій обстановці : від 08.12.2022 № 8271 / ініціатори М. В. Павлюк, С. К. Іонушас, О. М. Завітневич та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40997> (дата звернення: 06.04.2023).

¹ Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» від 08.12.2022 № 8271 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1575398> (дата звернення: 06.04.2023).

жінки, які мають дітей віком до семи років, при вчиненні ними в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці кримінального правопорушення, передбаченого статтями 403, 405, 407, 408, 429 КК (крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини), суд зможе застосовувати аналогічний інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням (див. ч. 1 ст. 79 КК)¹.

Загалом же слід зауважити, що доповнення положень Загальної частини КК України «різноманітними вказівками на ті чи інші кримінальні правопорушення, скоєння яких виключає можливість застосування певних інститутів кримінального права, розбалансує норми кримінального законодавства та створює прецеденти для подальшого розширення переліку суспільно небезпечних діянь, у разі вчинення яких ті чи інші інститути кримінального права (особливо ті, які пов'язані зі звільненням від покарання чи його пом'якшенням) не застосовуються. На нашу думку, запровадження таких винятків має ретельно обґрунтовуватись, адже в іншому випадку стає незрозумілим, чому одні особи, які вчинили певні кримінальні правопорушення, можуть розраховувати на застосування до них сприятливих для них норм і інститутів кримінального права, а інші особи, які вчинили інші, але зіставні за своєю тяжкістю кримінальні правопорушення, на таку можливість розраховувати не можуть»².

Водночас, на нашу думку, з огляду на позиції щодо посилення відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби у світлі актуальних кримінально-правових проблем посилення відповідальності за вчинення злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби в умовах воєнного стану або особливого періоду, спеціальним суб'єктом яких є саме військовослужбовці, є необхідним хоча б з тієї точки зору, що статистичні дані щодо вчинення ними військових кримінальних правопорушень з моменту запровадження в дію правового режиму воєнного стану значно погіршились.

Так, досліджуючи динаміку самовільного залишення військової частини або місця служби як кримінологічний аспект, слід вказати кількісні характеристики, які наведено за двома критеріями, а саме: загальна кількість облікованих військових кримінальних правопорушень та кількість облікованих кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачена ст. 407 КК України.

¹ Там само.

² Там само.

Таблиця 1

Звітний період	Усього військових кримінальних правопорушень обліковано у звітному періоді	Обліковано у звітному періоді за ст. 407 КК України
2013 рік	341	23
2014 рік	4045	1810
2015 рік	6083	3916
2016 рік	3580	2342
2017 рік	6043	3188
2018 рік	241	166
2019 рік	11	9
2020 рік	4014	2878
2021 рік	2980	2006
2022 рік	8377	3005

Таким чином, ми можемо побачити, що загальна кількість військових злочинів коливається в різних показниках, зокрема в період з 2018 по 2019 роки, де спостерігається значне поліпшення криміногенної обстановки та зменшення кількості злочинів. Водночас у 2020 році зафіксовано значне підвищення загальної кількості військових злочинів на рівень 2014 року, при цьому кількість самовільних залишень військової частини або місця служби збільшилась в майже 1000 зареєстрованих випадків, порівняно з 2014 роком. У 2021 році спостерігається тенденція зменшення загальної кількості, але з 2980 облікованих військових злочинів більша частина, а саме 2006, припадає на вчинення кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 407 КК України. У 2022 році на тлі введення правового режиму воєнного стану, набуття кардинальних змін в діяльності військової служби спостерігається рекордне збільшення зареєстрованих кримінальних правопорушень, при цьому значну кількість складають саме залишення військових частин військовослужбовцями. Слід зауважити, що статистичні дані наведені за 2022 рік і є актуальними станом на вересень місяць звітного періоду [7, с. 212].

Водночас з огляду на актуальні зміни в чинному кримінальному законодавстві та резонансне поширення думок щодо Законопроекту

№ 8271 варто зазначити, що вже 15 грудня 2022 р. було оприлюднено петицію щодо накладення вето на нього. Так, уже за декілька днів ця петиція набрала необхідну кількість підписів і навіть більше. У петиції зауважується, що на думку громадськості «коли законопроект № 8271 стане законом, командування отримує безпрецедентні важелі шантажу та карання військових тюрмою практично за будь-яку критику їхніх рішень, навіть якщо рішення некомпетентні та спираються на невдалий бойовий менеджмент (а таке трапляється нерідко)»¹. Крім того, у петиції викладено санкції, що їх пропонується застосувати, якщо в подальшому закон буде ухвалено та внесено відповідні зміни до КК України. Так, автор петиції зауважує, що за самовільне залишення частини або місця служби має бути передбачено покарання у вигляді позбавлення волі від п'яти до десяти років.

Зважаючи на вищевикладене, ми частково погоджуємось з автором петиції й громадськістю, яка висловила підтримку своїми головами, а саме в частині уникнення ймовірних негативних проявів з боку офіцерів, командирів (начальників) щодо підлеглих, які можуть полягати в залякуванні, погрозах та перевищенні військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Аналіз слідчої та судової практики неодноразово засвідчував факти таких проявів в армійських колективах, при цьому не варто виключати чинники, які пов'язані з латентністю і притаманні військовим частинам.

Водночас наголошуємо, що ч. 5 ст. 407 КК України передбачала та передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років за вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин, вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, без внесених змін вищевказаним Законопроектом № 8271.

Крім того, ми погоджуємось із законодавцем, оскільки варто наголосити, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки, згідно зі ст. 17 Конституції України, є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави. Організація та порядок діяльності Збройних Сил, усіх інших військових формувань

¹ Ветувати закон № 8271 щодо посилення покарання військовослужбовців : електронна петиція від 15.12.2022 № 22/173526-еп // Електронні петиції : офіц. інтернет-представництво Президента України. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/173526> (дата звернення: 06.04.2023).

України та правоохоронних органів визначаються законом. Від стану законності та військового правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях держави, що діють відповідно до законодавства України, залежить ефективність виконання покладених на них конче важливих державних завдань. Також, беручи до уваги факт підриву обороноздатності, ефективності сил та засобів Збройних Сил України, завдання шкоди бойовому духу, сталому психологічному клімату військового колективу та інші негативні наслідки, які викликані та спричинені поширенням військових кримінальних правопорушень, які вчиняються військовослужбовцями, постає нагальна потреба в посиленні кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів або застосуванні більш дієвого кримінально-правового механізму.

Статистичні дані (табл. № 1), отримані з відкритих джерел інформації Офісу Генерального прокурора України, є показником збільшення кількості злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби. Так, актуальним, найнебезпечнішим, таким, що вчиняється найчастіше, протиправним діянням є саме самовільне залишення військової частини або місця служби.

Висновки

Зважаючи на вищевикладене, існує необхідність у певних змінах, які будуть спрямовані на посилення кримінальної відповідальності, зокрема виключення можливості застосування судом до військовослужбовця, який вчинив самовільне залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці (ч. 5 ст. 407 КК України), інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч. 1 ст. 75 КК України), як це зазвичай застосовувалося за аналогією судової практики. При цьому за результатами проведеного аналізу наявна потреба в установленні відповідного контролю за офіцерами, командирами, начальниками з метою своєчасного профілактичного реагування та запобігання залякуванню, погрозам та перевищенню військовою службовою особою влади чи службових повноважень щодо військовослужбовців. Крім того, необхідно посилити кримінальну відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану, що зумовлено значним збільшення кількісних показників зареєстрованих злочинів у період 2022 року в умовах дії правового режиму воєнного стану. Водночас на сьогодні проблематика посилення відповідальності за вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці не є детально вивченою, що дає підґрунтя для подальших наукових досліджень, зокрема у світлі кримінально-правових учень.

Список бібліографічних посилань: 1. Касько Т. Ю. Кваліфікуючі ознаки дезертирства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 73. С. 532–537. 2. Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2005. 245 с. 3. Сенько М. М. Об'єктивні ознаки самовільного залишення військової частини або місця служби. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 451–460. 4. Карпенко М. І. Самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство: методика розслідування злочинів, передбачених ст.ст. 407, 408 Кримінального кодексу України. *Юридична наука*. 2013. № 11. С. 90–111. 5. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : наук.-метод. посіб. / за заг. ред. В. К. Матвійчука. 2-ге вид., допов. Харків : Право, 2017. 318 с. 6. Карпенко М. І., Чередник В. М. Історичні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів. *Юридична наука*. 2011. № 4–5. С. 141–149. 7. Ткаченко П. І. Динаміка самовільного залишення військової частини або місця служби: кримінологічний аспект // Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 листоп. 2022 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2022. С. 210–214.

Надійшла до редакції 14.04.2023

Прийнята до опублікування 19.05.2023

Tkachenko P. I. Strengthening liability for unauthorised abandonment of a military unit or place of service in the light of current criminal law issues

The norm of criminal law in the part of crimes against the established procedure of military service, namely, unauthorized abandonment of a military unit or place of service, has been considered. The chronology of the formation of Article 407 of the Criminal Code of Ukraine has been characterized, the acquired changes, in particular, both in terms of disposition and sanctions. A comparative analysis of draft laws that increase criminal liability for unauthorized abandonment of a military unit or place of service has been carried out. The dispositions that took place in the application of changes to the current legislation have been outlined. The issues of draft law No. 8271 of December 8, 2022 on increasing responsibility for unauthorized abandonment of a military unit or place of service have been analyzed, in particular, a comparative analysis was carried out with a retrospective view. The impossibility of applying the institution of exemption from serving a sentence with probation was considered as a criminal legal consequence in the course of acquired changes. At the same time, separate criminal law norms that are applied by the courts after the acquisition of changes in the criminal legislation have been highlighted. In addition, an analysis of public opinion has been carried out, which gained resonance, and the main theses proposed by the authors of the petition have been outlined. Based on the fundamental positions of the public, the risks that are likely to occur in the practical plane of applying changes to the current legislation have been investigated. With the

use of criminological research, statistical data have been provided that make it necessary to strengthen the responsibility of military personnel for committing crimes against the established order of military service. As part of this, quantitative indicators of the growth of military crime in different years and at different background stages of the socio-political situation, economic situation, etc. have been given. The expediency of applying the strengthening of legal responsibility of military personnel, in particular criminal, taking into account individual recommendations, has been emphasized.

Key words: military criminal offenses, unauthorized abandonment of a military unit or place of service, criminal liability, increased responsibility, criminal law characteristics.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.1(477

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.49>

Раїса Михайлівна Балац,

Харківський національний університет внутрішніх справ (ад'юнкт);

<https://orcid.org/0000-0002-5871-8344>,

e-mail: balac.raisa2016@gmail.com

**СТАНДАРТИЗАЦІЯ ДОКАЗУВАННЯ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ ПРИ
РЕАЛІЗАЦІЇ НИМ ПОВНОВАЖЕНЬ З РОЗГЛЯДУ КЛОПОТАНЬ ПРО
НАДАННЯ ДОЗВОЛУ НА ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ**

На підставі сучасних досягнень вітчизняної науки кримінального процесу та розвитку теорії доказування у кримінальному провадженні, зокрема її стандартизації, розглянуто теоретичні передумови стандартизації доказування слідчим суддею при розгляді клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій, а також співвідношення функцій і повноважень слідчого судді. Надано авторське визначення стандартів доказування у кримінальному процесі. Визначено коло стандартів доказування, якими повинен керуватися слідчий суддя під час розгляду клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій.

Ключові слова: слідчий суддя, стандарти доказування, розгляд клопотань, процесуальні дії.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Як і будь-яка процесуальна, діяльність слідчого судді щодо розгляду клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій здійснюється у формі доказування. Останнім часом увагу вітчизняних науковців у сфері кримінального процесу привертає проблема стандартів доказування під час кримінального провадження. Зокрема, як зазначає з цього приводу Г. Р. Крет, «на сучасному етапі розвитку вітчизняного кримінального процесуального законодавства вагоме значення надається стандартам доказування як системі нормативно закріплених і сформованих у судовій практиці правил, що забезпечують формування суб'єктом доказування достатньої сукупності належних, допустимих і достовірних доказів та досягнення за результатами їх оцінки рівня переконання, необхідного для прийняття

відповідного процесуального рішення» [1, с. 132]. На нашу думку, поштовхом для нового витка наукових пошуків у цьому напрямі стало ухвалення у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та нормативна формалізація законодавцем положень про необхідність дотримання таких стандартів доказування, як «достатні підстави», «обґрунтована підозра» та «поза розумним сумнівом», при прийнятті суб'єктами владних повноважень процесуальних рішень.

Водночас деякі вітчизняні науковці виокремлюють на порядок ширше коло стандартів доказування, що мають місце у кримінальному процесі, які прямо не зазначаються за текстом КПК України.

У зв'язку із цим постає питання щодо визначення кола тих стандартів доказування, які підлягають застосуванню слідчим суддею під час розгляду клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій.

Стан дослідження проблеми

Вагомий внесок у розроблення теоретичних основ стандартизації доказування у кримінальному судочинстві зробили такі науковці, як В. В. Вапнярчук, І. В. Гловюк, В. А. Завтур, О. В. Капліна, С. О. Ковальчук, В. І. Маринів, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, В. О. Попелюшко, Х. Р. Слюсарчук, А. С. Степаненко, В. М. Трофименко, О. Г. Шило, М. Є. Шумило та ін. Проте, незважаючи на вагомий досягнення наукових розробок у цій царині знань, особливості стандартизації доказування слідчим суддею при розгляді клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій майже не досліджувалися.

Мета і завдання дослідження

За мету дослідження поставлено сформулювати на основі теоретичних положень про поняття та види стандартів доказування у кримінальному судочинстві види й особливості застосування стандартів доказування слідчим суддею під час розгляду клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій. Мета дослідження досягається шляхом поступового виконання таких завдань: 1) аналіз наявних у фаховій літературі підходів до розуміння стандартів доказування у кримінальному процесі та їх різновидів; 2) надання авторського визначення поняття «стандарті доказування у кримінальному процесі»; 3) визначення кола стандартів доказування та особливостей їх застосування слідчим суддею при реалізації ним повноважень з розгляду клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: 1) набуло подальшого розвитку розуміння співвідношення понять «функції» та

«повноваження слідчого судді», наголошено, що ці поняття є різнорівневими, повноваження мають факультативне, допоміжне значення щодо функції; 2) надано авторське визначення поняття «стандарти доказування» як сукупності правил, що ними повинен керуватися суб'єкт кримінального провадження, які забезпечують формування в нього рівня переконання, необхідного для прийняття законного й обґрунтованого рішення; 3) зазначено, що під час розгляду клопотань про проведення процесуальних дій (залежно від виду процесуальної дії) слідчий суддя повинен керуватися такими стандартами доказування, як «достатні підстави», «обґрунтована підозра» та «поза розумним сумнівом».

Виклад основного матеріалу

У науковій літературі приділялося багато уваги функціональному призначенню й повноваженням слідчого судді та визначенню кола його повноважень шляхом аналізу положень кримінального процесуального законодавства та судової практики. Вже усталеною є позиція, згідно з якою розгляд клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій вважається одним із різновидів повноважень слідчого судді, спрямованих на реалізацію ним функції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Хоча слід звернути увагу на те, що законодавець при визначенні поняття «слідчий суддя» як суб'єкта кримінального провадження не застосовує категорію «функція», а послуговується поняттям «повноваження зі здійснення судового контролю» (п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України). Цілковито зрозуміло, що вказані поняття є різнорівневими, коли за характером взаємозв'язків повноваження мають факультативне, допоміжне значення щодо функції. Йдеться про такий їхній зв'язок, де функція судового контролю знаходить свою практичну реалізацію через наявність певного кола повноважень слідчого судді та через їх здійснення під час кримінального провадження. Сама собою функція не може бути реалізована за відсутності повноважень, встановлених законом. Водночас вона має визначальний та спрямовуючий характер щодо повноважень слідчого судді та лежить в основі визначення їхнього змісту й напрямку їхньої практичної реалізації.

Процесуальна функція слідчого судді, на думку Ю. В. Скрипіню, полягає в забезпеченні законності й обґрунтованості обмеження конституційних прав і свобод людини. Щодо зазначеної функції вчена виокремлює два напрями: 1) недопущення протиправного та необґрунтованого обмеження прав і свобод людини (превентивний напрям); 2) відновлення порушених прав і свобод людини [2, с. 60–61].

Отже, розгляд клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій є різновидом повноважень слідчого судді, спрямованих на реалізацію ним функції судового контролю за дотриманням прав,

свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Слід також враховувати, що зазначене повноваження слідчого судді не є єдиним. Повноваження слідчого судді, спрямовані на реалізацію ним функції судового контролю, становлять собою відокремлену групу або комплекс. Зокрема, до цієї групи в літературі відносять: а) вирішення питання про застосування заходів кримінально-процесуального примусу; б) розгляд скарг на дії (бездіяльність) й рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого та прокурора; в) розгляд подання органу дізнання, слідчого чи прокурора про проведення слідчих дій, що обмежують конституційні права людини і громадянина; г) інші процесуальні повноваження (зокрема ті, що спрямовані на забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження) [3, с. 6, 9–10, 15].

Хибним вбачається підхід, коли в літературі виокремлюють групу повноважень слідчого судді зі здійснення судового контролю. Так, С. В. Нагачевський надає таку класифікацію повноважень слідчого судді: 1) дозвільні повноваження, спрямовані на вирішення питань про проведення слідчих (розшукових) дій, що обмежують конституційні права і свободи людини та громадянина; 2) повноваження із забезпечення законності та обґрунтованості застосування стороною обвинувачення заходів кримінального процесуального примусу; 3) повноваження зі здійснення судового контролю (у вузькому розумінні); 4) повноваження із забезпечення доказів під час кримінального провадження; 5) повноваження у сфері міжнародного співробітництва; 6) допоміжні повноваження [4, с. 308].

На нашу думку, згаданий підхід до групування повноважень слідчого судді базується на помилковому розумінні співвідношення його функцій та повноважень слідчого. Нагадаємо, що повноваження є засобом реалізації функції будь-якого суб'єкта, ці поняття є різнорівневими. У цьому ж разі вчений функцію прирівнює до повноважень, які спрямовані на її реалізацію. Зокрема, повноваження щодо вирішення питань про проведення слідчих (розшукових) дій, що обмежують конституційні права і свободи людини та громадянина, і повноваження із забезпечення законності та обґрунтованості застосування стороною обвинувачення заходів кримінального процесуального примусу спрямовані на практичну реалізацію функції судового контролю. Та й самі повноваження зі здійснення судового контролю науковцем визначаються як «здійснювана у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку діяльність слідчого судді з розгляду та вирішення скарг на дії, бездіяльність, рішення слідчого, прокурора, а також перевірка слідчим суддею законності рішення про провадження процесуальної дії» [4, с. 306]. Скоріше, слід вести мову про повноваження слідчого судді з: 1) розгляду та

вирішення скарг на дії, бездіяльність, рішення слідчого, прокурора; 2) перевірки слідчим суддею законності рішення про провадження процесуальних дій як окремі групи повноважень, які разом з іншими спрямовані на практичну реалізацію функції слідчого судді із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Слід не погодитись і з позицією інших науковців, які розмежовують функції охорони і захисту конституційних прав осіб у кримінальному провадженні та судовому контролю. Зокрема, зазначається, що функція захисту є самостійною (окремою) функцією, яка полягає в перевірці процесуальних дій та рішень осіб, які здійснюють провадження у справі за скаргами учасників процесу [5, с. 65]. Вбачається, що другий із згаданих напрямів діяльності слідчого судді, зокрема перевірка процесуальних рішень, дій та бездіяльності учасників кримінального провадження, сторони обвинувачення, спрямована на захист конституційних прав і свобод інших учасників кримінального провадження від свавільного їх обмеження.

Отже, розгляд клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій слід відносити до категорії повноважень, спрямованих на реалізацію слідчим суддею своєї законної функції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Як зазначалось раніше, в науковій літературі виокремлюють на порядок ширше коло стандартів доказування, що мають місце у кримінальному процесі, ніж ті, які прямо передбачені КПК України. Так, Х. Р. Слюсарчук наголошує на існуванні таких стандартів, як «обґрунтована підозра», «достатня підстава» («ймовірна причина»), «переконання за більшої вірогідності», «вагоме переконання» та «поза розумним сумнівом» [6, с. 19]. В. В. Вапнярчук стверджує, що існують такі стандарти доказування у кримінальному процесі: «на перший погляд», «за зовнішніми ознаками явищ», «ймовірне припущення», «вагоме переконання», «обґрунтоване припущення», «поза розумними сумнівами» [7, с. 155–157]. Інша група науковців виокремлюють у чинному КПК України три стандарти доведення: «обґрунтована підозра», «переконання поза розумним сумнівом» та «достатні підстави/докази» [8, с. 9]. І. В. Гловюк та А. С. Степаненко наголошують на доцільності виокремлення такого стандарту доказування, як «розумно вважати» або «розумні/обґрунтовані підстави вважати» [9, с. 15]. Так само Г. А. Крет провела систематизацію стандартів доказування у кримінальному провадженні, запропонувавши їх подіти на дві групи. Перша група – коло стандартів, які застосовуються до процедури прийняття процесуальних рішень, послугоування якими повинно гарантувати формування в суб'єкта кримінальної процесуальної

діяльності необхідного рівня переконання для прийняття рішення. Друга група – це комплекс вимог, які забезпечують формування достатньої сукупності належних, допустимих і достовірних доказів. Такі стандарти також пропонується поділяти на: стандарти формування показань, речових доказів, документів, висновків експерта [1, с. 139].

Подальше визначення типу стандартів доказування, якими повинен послуговуватися слідчий суддя під час ухвалення рішення про надання дозволу на проведення процесуальних дій, потребує також звернення до змісту поняття «стандарт доказування», його визначення в літературі. Зокрема зазначається, що він являє собою певний рівень переконання суб'єкта кримінального процесу, наявність якого є необхідною для ухвалення обвинувального вироку або прийняття іншого рішення: поточного чи підсумкового [10]. Б. М. Ратушна стверджує, що це поняття слід трактувати як «певну умовну межу, за якою якісна характеристика знань, отриманих судом у процесі розгляду справи, переходить у таку їх якість, що дає підстави суду ухвалити, на його думку, правосудне рішення» [11, с. 284]. А. С. Степаненко пов'язує стандартизацію процесу доказування з реалізацією стороною кримінального провадження переконання до визначеного кримінальним процесуальним законом рівня через подання доказів і переконанням за допомогою них судді чи присяжного в існуванні певного факту (фактів) [12, с. 8].

Х. Р. Слюсарчук пропонує розглядати стандарти доказування в широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні зміст стандартів доказування охоплює собою переконання всіх уповноважених законом державних органів та осіб, які ведуть кримінальне провадження, на прийняття необхідного рішення. У вузькому ж значенні стандарти доказування зводяться лише до судового переконання, яке формується за результатами судового розгляду виключно в судді та (або) присяжних з дотриманням принципу змагальності у кримінальному провадженні. Стандарти доказування розглядаються як «закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві та правових позиціях вищих судових інстанцій правила, які охоплюють кількісну та якісну складову доказування і виконання яких стороною обвинувачення (в окремих випадках також стороною захисту) забезпечує рівень переконання (переконаності), придатний для ухвалення процесуальних рішень, що обмежують права та свободи особи у кримінальному провадженні» [13, с. 2–6].

Так само В. П. Вапнярчук визначає стандарти доказування як «певний орієнтир, оптимальний рівень вимог, що свідчить про достатність знань як в об'єктивному (певна сукупність доказів), так і в суб'єктивному (певний рівень переконаності) аспекті для прийняття відповідного процесуального рішення» [7, с. 146].

Аналіз цитованих дефініцій поняття «стандарти доказування» дозволяє дійти висновку, що у вітчизняній науці формується загальний підхід до їх розуміння: 1) рівень переконання суб'єкта кримінального процесу, наявність якого є необхідним для ухвалення процесуального рішення; 2) правила, виконання яких забезпечує формування в суб'єкта кримінального процесу рівня переконання, необхідного для ухвалення процесуальних рішень; 3) достатній рівень знань, що дає підстави суб'єкту кримінального процесу ухвалити, на його думку, правосудне рішення; 4) рівень вимог, що вказує на достатність знань для прийняття процесуального рішення. Таким чином, у найбільш усіченому розумінні стандарти доказування – це рівень переконання, правила, рівень вимог, знань. Єдине зауваження, яке слід висловити щодо окреслених визначень, полягає в тому, що цитовані науковці вказують на прийняття процесуальних рішень. Проте процесуальні рішення з точки зору їх законності та обґрунтованості бувають протилежними. На нашу думку, головною метою стандартизації доказування є встановлення правил для прийняття не просто процесуальних рішень, а й таких, які відповідають вимогам законності й обґрунтованості.

Спробуємо уніфікувати зазначені підходи. На наш погляд, стандарти доказування слід розглядати як сукупність правил, якими повинен послуговуватися суб'єкт кримінального провадження під час прийняття процесуального рішення і які забезпечують формування в нього рівня переконання, необхідного для відповідності такого рішення критеріям законності та обґрунтованості. Стандарт доказування не слід розглядати як рівень переконання або як рівень знань. Найімовірніше, вони є кінцевим результатом доказування із дотриманням стандартів цієї діяльності. Тобто стандарти доказування – це правила, дотримання яких забезпечує формування в суб'єкта доказування рівня знань або переконання для винесення законного та обґрунтованого рішення.

Отже, розгляд клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій здійснюється слідчим суддею у формі доказування і як діяльність потребує дотримання стандартів її здійснення (доказування). Ми погоджуємось із позицією тих науковців, які виокремлюють такі види стандартів доказування у вітчизняному кримінальному процесі, як «обґрунтована підозра», «переконання поза розумним сумнівом» та «достатні підстави».

Прийняття рішень слідчим суддею щодо надання дозволів на проведення слідчих (розшукових) дій має здійснюватися із застосуванням стандарту доказування «достатні підстави». Це впливає із самого змісту положень КПК України, які регулюють зазначені процедури. Наприклад, згідно з пунктами 1, 2 ч. 5 ст. 234 КПК України «слідчий

суддя відмовляє у задоволенні клопотання про обшук, якщо *прокурор, слідчий не доведе наявність достатніх підстав* (курсив наш. – Р. Б.) вважати, що: 1) було вчинено кримінальне правопорушення; 2) відшукувані речі і документи мають значення для досудового розслідування».

Так само й відповідно до ч. 3 ст. 248 КПК України «слідчий суддя постановляє ухвалу про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, якщо *прокурор, слідчий доведе наявність достатніх підстав вважати* (курсив наш. – Р. Б.), що: 1) вчинене кримінальне правопорушення відповідної тяжкості; 2) під час проведення негласної слідчої (розшукової) дії можуть бути отримані докази, які самостійно або в сукупності з іншими доказами можуть мати суттєве значення для з'ясування обставин кримінального правопорушення або встановлення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення».

Так само відповідно до пунктів 1, 2 ч. 5 ст. 163 КПК України «слідчий суддя, суд постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей і документів, якщо *сторона кримінального провадження у своєму клопотанні доведе наявність достатніх підстав вважати* (курсив наш. – Р. Б.), що ці речі або документи: 1) перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи; 2) самі по собі або в сукупності з іншими речами і документами кримінального провадження, у зв'язку з яким подається клопотання, мають суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні».

При прийнятті рішення про арешт майна слідчий суддя також повинен керуватися цим стандартом доказування. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 170 КПК України «у випадку, передбаченому пунктом 1 частини другої цієї статті, арешт накладається на майно будь-якої фізичної або юридичної особи за наявності достатніх підстав вважати, що воно відповідає критеріям, зазначеним у статті 98 цього Кодексу».

Це стосується й процедури вирішення питання про надання слідчим суддею дозволу на затримання особи з метою її приводу. Так, у п. 1 ч. 4 ст. 189 КПК України йдеться, що «слідчий суддя, суд відмовляє у наданні дозволу на затримання підозрюваного, обвинуваченого з метою його приводу, якщо прокурор не доведе, що зазначені у клопотанні про застосування запобіжного заходу обставини вказують на наявність підстав для тримання під вартою підозрюваного, обвинуваченого, а також є *достатні підстави* (курсив наш. – Р. Б.) вважати, що: 1) підозрюваний, обвинувачений переховується від органів досудового розслідування чи суду».

Вимога щодо застосування вказаного стандарту прямо передбачена і при вирішенні слідчим суддею питання про застосування

окремих заходів забезпечення кримінального провадження. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 152 КПК України «слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом, якщо *слідчий, прокурор не доведе наявність достатніх підстав вважати* (курсив наш. – Р. Б.), що такий захід необхідний для припинення кримінального правопорушення чи запобігання вчиненню іншого...».

Таким чином, можна констатувати, що законодавець прямо вказує, що застосування стандарту доказування «достатні підстави» є обов'язковим при розгляді слідчим суддею клопотань про надання дозволу на проведення таких процесуальних дій: 1) окремих слідчих (розшукових) дій; 2) негласних слідчих (розшукових) дій; 3) окремих заходів забезпечення кримінального провадження; 4) запобіжних заходів.

Водночас кримінальний процесуальний закон вимагає застосування слідчим суддею стандарту доказування «обґрунтована підозра» при вирішенні питання про застосування запобіжних заходів. Так, відповідно до ч. 2 ст. 177 КПК України «підставою застосування запобіжного заходу є *наявність обґрунтованої підозри* (курсив наш. – Р. Б.) у вчиненні особою кримінального правопорушення...».

Розглянемо зміст стандартів доказування «обґрунтована підозра» та «достатні підстави» більш детально. Враховуючи раніше висловлену позицію щодо визначення стандартів доказування у кримінальному процесі, вважаємо за можливе зазначити, що стандарт доказування «обґрунтована підозра» (враховуючи предмет нашого дослідження) слід розуміти як передбачену кримінальним процесуальним законом вимогу, дотримання якої передбачає формування у слідчого судді такого рівня переконання щодо дійсності обставин і фактів кримінального правопорушення, які дозволяють йому прийняти законне й обґрунтоване рішення при розгляді клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій. При цьому тягар доведення обставин, за наявності або відсутності яких формується зазначений рівень переконання слідчого судді, покладений законодавцем на сторони кримінального провадження.

Щодо стандарту доказування «обґрунтована підозра» при розгляді слідчим суддею питання про обрання запобіжних заходів, то, на нашу думку, він полягає в такому рівні наявних у справі відомостей про обставини або факти кримінального правопорушення, що підтверджуються належними, допустимими, достовірними та достатніми доказами, які дозволяють слідчому судді дійти висновку поза розумним сумнівом про вчинення підозрюваним кримінального правопорушення. Саме вирішення цього питання вимагає від слідчого судді також звернення до стандарту «поза розумним сумнівом».

В іншому разі наявність розумних сумнівів щодо вчинення певною особою кримінального правопорушення має наслідком незадоволення клопотання слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора про застосування до такої особи заходів забезпечення кримінального провадження. Можна стверджувати, що при вирішенні слідчим суддею питання про застосування до особи запобіжних заходів він повинен також керуватися стандартом «поза розумним сумнівом», хоче це прямо не передбачено кримінальним процесуальним законом.

Висновки

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна дійти таких висновків: 1) поняття «функції» та «повноваження слідчого судді» є різнорівневими, повноваження мають факультативне, допоміжне значення щодо функції. Функція судового контролю знаходить свою практичну реалізацію через формальну наявність певного кола повноважень слідчого судді та через їх здійснення під час кримінального провадження; 2) розгляд клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій є різновидом повноважень слідчого судді, спрямованих на реалізацію ним функції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні; 3) розгляд клопотань про надання дозволу на проведення процесуальних дій здійснюється у формі доказування, яка стандартизована законодавцем; 4) стандарти доказування – це сукупність правил, якими повинен послуговуватися суб'єкт кримінального провадження і які забезпечують формування в нього рівня переконання, необхідного для прийняття законного та обґрунтованого рішення; 5) під час розгляду клопотань про проведення процесуальних дій (залежно від виду процесуальної дії) слідчий суддя повинен керуватися такими стандартами доказування, як «достатні підстави», «обґрунтована підозра» та «поза розумним сумнівом»; 6) настанова до застосування слідчим суддею стандарту «поза розумним сумнівом» під час вирішення питання про обрання запобіжних заходів прямо не передбачена законом, проте впливає із сутності та завдання цієї процедури.

Список бібліографічних посилань: 1. Крет Г. Р. Система стандартів доказування у кримінальному процесі України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 132–239. 2. Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2008. 219 с. 3. Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2008. 20 с. 4. Нагачевський С. В. Функції слідчого судді

під час здійснення досудового розслідування. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. Вип. 3. С. 301–310. **5.** Філін Д. Функції суду в досудових стадіях кримінального процесу. *Право України*. 2005. № 1. С. 63–65. **6.** Слюсарчук Х. Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 24 с. **7.** Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с. **8.** Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / Н. О. Марчук, В. В. Касько, Р. О. Куйбіда та ін. ; за ред. Н. О. Марчук. Київ : Арт-Дизайн, 2015. 248 с. **9.** Гловюк І. В., Степаненко А. С. Стандарт доказування «обґрунтована підозра» у кримінальному провадженні. *Правова позиція*. 2018. № 1. С. 13–20. **10.** Слюсарчук Х. Р. Стандарт доказування в кримінальному провадженні: яка його ідея? *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 219–223. **11.** Ратушна Б. П. Стандарт доказування як критерій достовірності результату судового пізнання. *Право України*. 2012. № 6. С. 282–291. **12.** Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 20 с. **13.** Слюсарчук Х. Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 258 с.

Надійшла до редколегії 14.04.2023

Прийнята до опублікування 18.05.2023

Balats R. M. Standardisation of prof by investigating judges when exercising their powers to consider requests for permission to conduct procedural actions

Based on the modern achievements of the national science in criminal procedure and the development of the theory of evidence in criminal proceedings, in particular, its standardization, the author examines the theoretical prerequisites for standardization of evidence by an investigating judge when considering requests for permission to conduct procedural actions. The following conclusions are emphasised: 1) the concepts of functions and powers of an investigating judge are multilevel, and powers are of optional, auxiliary significance in relation to the function. The function of judicial control finds its practical implementation through the formal existence of a certain range of powers of the investigating judge and through their exercise during criminal proceedings; 2) the consideration of requests for permission to conduct procedural actions is a type of powers of the investigating judge aimed at exercising the function of judicial control over the observance of the rights, freedoms and interests of persons in criminal proceedings; 3) the consideration of requests for permission to conduct procedural actions is carried out in the form of evidence, which is standardised by the legislator; 4) standards of proof are a set of rules that must be followed by the subject of criminal proceedings and ensure that he or she has the level of conviction necessary to make a lawful and reasonable decision; 5) when considering requests for procedural actions (depending on the type of

procedural action), the investigating judge must be guided by the following standards of proof: reasonable grounds, reasonable suspicion; beyond reasonable doubt; 6) the guidelines for the application of the “beyond reasonable doubt” standard by the investigating judge when deciding on the choice of preventive measures are not directly provided for by law, but follow from the nature and objectives of this procedure.

Key words: investigating judge, standards of proof, consideration of requests, procedural actions.

УДК 343.14

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.50>

Катерина Вікторівна Горбунова,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу та
організації досудового слідства (викладач),
кафедра кримінального права та кримінології (аспірант);*

<https://orcid.org/0000-0002-1120-2682>,

e-mail: ilyxagorbunov9@gmail.com

СПОСІБ І ЗАСОБИ ВЧИНЕННЯ НЕЗАКОННОГО ПОЛЮВАННЯ ЯК ОБСТАВИНИ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ (НА МАТЕРІАЛАХ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ)

Проведено аналіз практики застосування норми про відповідальність за незаконне полювання (ст. 248 Кримінального кодексу України), виявлено найбільш поширені способи та знаряддя (засоби) незаконного полювання. На підставі дослідження визначено типове поєднання способів і знарядь (засобів) незаконного полювання.

Ключові слова: полювання, розслідування, кримінальне правопорушення, спосіб учинення правопорушення, засоби та знаряддя правопорушення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Чинне кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство як основа для застосування найбільш суворого виду юридичної відповідальності містить вичерпний перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Серед них головною та базовою є подія кримінального правопорушення, що характеризується часом, місцем, способом та іншими обставинами його вчинення (п. 1 ч. 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України)¹. Правильне тлумачення та розуміння цих обставин, а також ґрунтовний аналіз практики застосування норм кримінального права створюють передумови для реалізації принципів законності та настання відповідальності в разі вчинення суспільно небезпечного діяння, що визначається Кримінальним кодексом (далі – КК) України як кримінальне правопорушення.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.05.2023).

Встановлення типових способів і найбільш поширених засобів учинення незаконного полювання, механізму його реалізації в умовах певної обстановки дозволяє систематизувати їх та використовувати під час розробки рекомендацій з розслідування кримінальних проваджень проти доквілля. Однак в умовах динамічного розвитку суспільних відносин, виникнення нових способів учинення та знарядь незаконного полювання постає нагальна потреба в перегляді змісту кримінально-правових норм та виробленні рекомендацій для їх застосування, що свідчить про актуальність цієї проблематики. Додаткової аргументації вивчення способів та засобів учинення конкретного кримінального протиправного посягання набуває через те, що при ухваленні вироку суд індивідуалізує покарання, враховуючи спосіб учинення кримінального правопорушення, адже він визначає ступінь небезпечності кримінального протиправного посягання.

Стан дослідження проблеми

Проблематика кримінально-правової охорони мисливства та протидії екологічним правопорушенням досліджувалася такими вченими, як В. І. Андрейцев, В. І. Борисов, М. П. Волик, П. А. Воробей, С. Б. Гавриш, В. Г. Гончаренко, С. А. Годуб, М. В. Господарець, В. К. Грищук, С. А. Данилюк, О. М. Костенко, М. Й. Коржанський, І. П. Лановенко, Ю. І. Ляпунов, В. К. Матвійчук, П. Т. Некіпелов, В. Д. Пакутін, П. Ф. Повеліцина, Є. А. Стрельцов, В. Я. Тацій, С. В. Трофімов, Ю. А. Турлова, В. А. Широков, С. С. Яценко та ін. Значний внесок учених у розробку проблематики дослідження є беззаперечним, однак аналіз судової практики дозволяє зробити висновок, що методичні рекомендації слідчих органів не охоплюють повного комплексу питань щодо зовнішнього прояву суспільно небезпечних діянь, відповідальність за які передбачено ст. 248 КК України, а іноді вони просто ігноруються практиками при розслідуванні.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виявлення (на підставі аналізу правозастосовної практики) типових і найбільш поширених способів (форм) учинення незаконного полювання, знарядь, що використовуються для посягання на об'єкти тваринного світу. *Досягненню* поставленої мети сприяє вирішення таких *завдань*: визначення найпоширеніших засобів та способів учинення незаконного полювання, його механізму та знарядь, аналіз здійснення підготовки, що передуює вчиненню кримінального правопорушення.

Наукова новизна дослідження

Новизною дослідження є здійснення порівняльного аналізу судової практики, який дозволяє визначити та вдосконалити окремі аспекти позитивної динаміки й наявні недосконалості, що сприяють

розробленню рекомендацій та пропозицій щодо їх подальшої систематизації і використання при розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля.

Виклад основного матеріалу

Розглядаючи спосіб учинення кримінального правопорушення у кримінально-процесуальному або криміналістичному аспектах, слід вказати, що поширеним і фактично загальновизнаним є ототожнення способу кримінального правопорушення з «комплексом всіх взаємопов'язаних дій, операцій і рухів злочинця при вчиненні злочину» [4, с. 424].

Як зазначає О. В. Одерій, спосіб учинення кримінального правопорушення являє собою «обумовлену різними суб'єктивними та об'єктивними чинниками систему усвідомлених і взаємопов'язаних дій злочинця з підготовки, безпосереднього вчинення та приховування злочину, спрямованих на отримання злочинного результату» [3, с. 59].

Знання обстановки кримінального правопорушення, зазначає В. В. Тищенко, дозволяє слідчому будувати версії щодо злочинця, механізму злочину, цілей і мотивів злочину [5, с. 69–70]. Отже, спосіб учинення кримінального правопорушення можна розглядати як детерміновану предметом, особистістю та обставинами комплекс дій суб'єкта, що спрямовується на досягнення та реалізацію мети злочинного наміру.

Опрацювання матеріалів судової практики надає можливість визначити найбільш поширені підготовчі дії, які передують учиненню незаконного полювання, зокрема форми (способи) вчинення незаконного полювання, сформувані уявлення про час його вчинення і типові засоби, що застосовуються. Такий аналіз має і практичне, і теоретичне значення, адже, як зазначає О. В. Одерій, виходячи, наприклад, зі способу вчинення злочину, можна прогнозувати подальшу поведінку злочинців, висувати обґрунтовані версії про реальні мотиви вчинення злочину, вирішувати питання про перспективність (або, навпаки, безперспективність) розробки проведення певних тактичних операцій тощо [2, с. 258–259].

Під час аналізу судових рішень нами було враховано й попередню кримінальну протиправну діяльність винного: замах на вчинення правопорушення та готування до нього. Це дозволило визначити найбільш поширені і типові підготовчі дії, що передують незаконному полюванню, серед яких:

- 1) вибір часу та місця незаконного полювання. У більшості випадків полювання являє собою діяльність, що супроводжується вистежуванням дичини й обранням місць для засідки. Зазвичай мисливці методично обходять перспективні місця, де можуть перебувати певні види тварин, і намагаються виявити їх раніше, ніж вони виявлять

мисливця. У подальшому відбувається непомітне наближення мисливця до дичини на відстань вдалого пострілу або розміщення пельть, сіток у місці прогнозованого перебування тварин;

2) підшукування та підготовка знарядь і засобів незаконного полювання. У переважній більшості проаналізованих випадків незаконного полювання основним знаряддям були мисливські рушниці (87,8 %), рідше використовувалися петлі (9,8 %) та сітки (2,4 %), капкани, гачки, самостріли та ловчі ями;

3) підбір співучасників незаконного полювання. Серед розглянутих судових рішень 17,1 % кримінальних правопорушень були вчинені за попередньою змовою групою осіб. Критеріями обрання співучасників були близьке проживання від місця здійснення незаконного полювання, знання місцевості, близьке знайомство тощо;

4) вирішення питання про здобич. Переважно здобуті тварини використовувалися для задоволення власних потреб, в окремих випадках отримане м'ясо реалізувалося серед сусідів та знайомих.

У частині 1 ст. 248 КК України визначено форми незаконного полювання, якими визнаються: а) порушення правил полювання, якщо воно заподіяло істотну шкоду; б) незаконне полювання на певних територіях (у заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду); в) полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України.

Слід вказати, що в межах «порушення правил полювання», враховуючи положення ст. 85 Кодексу України про адміністративні правопорушення, розглядається: а) полювання без відповідного дозволу; б) полювання в заборонених для полювання місцях; в) полювання в заборонений для полювання час; г) полювання забороненими для полювання знаряддями або способами; ґ) полювання на заборонених для добування тварин; д) допуск собак у мисливські угіддя без нагляду; е) полювання з порушенням встановленого для певної території (регіону, мисливського господарства, обходу тощо) порядку; є) транспортування або перенесення добутих тварин чи їх частин без відмітки цього факту в контрольній картці обліку добутої дичини і порушень правил полювання та в дозволі на їх добування¹.

Серед опрацьованих матеріалів судової практики порушення правил полювання становило 14,6 %. Серед способів порушення правил полювання найбільш поширеним є вчинення полювання без належного дозволу (без відповідних документів) – 83,3 % випадків,

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 03.05.2023).

полювання в заборонений час та у недозволені для цього строки на відповідні види тварин – 16,7 %.

Згідно зі ст. 14 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» дозвільними документами на право полювання (для громадян України) виступають: а) посвідчення мисливця; б) щорічна контрольна картка обліку добутої дичини і порушень правил полювання з відміткою про сплату державного мита; в) дозвіл на добування мисливських тварин (ліцензія, відстрільна картка або дозвіл на діагностичний та селекційний відстріл тощо); г) відповідний дозвіл на право користування вогнепальною мисливською зброєю в разі її використання; ґ) паспорт на собак мисливських порід, інших ловчих звірів і птахів у разі їх використання під час полювання¹.

Так, Високопільським районним судом Херсонської області «була визнана винною ОСОБА_1, що знаходячись на території мисливських угідь, які у відповідності до рішення VI сесії шостого скликання Херсонської обласної ради від 25.04.2011 № 185 надані у користування Високопільській районній організації українського товариства мисливців та рибалок, що розташовані поблизу с. Новобратське Високопільського району Херсонської області в період з жовтня місяця 2011 року по 3 лютого 2012 року, без передбаченого законом дозволу, у недозволені строки полювання, перевищуючи встановлені законом ліміти добування добичі, із використанням заборонених знарядь – петель, здійснювала незаконне полювання на мисливського звіра – зайця-русака в кількості 10 штук та мисливського птаха – фазана в кількості 20 штук, вартість яких у відповідності до такси, що використовується для обчислення розміру у разі відшкодування збитків, які були завдані внаслідок порушення законодавства у галузі мисливського господарства та полювання (крім видів занесених до Червоної книги України), затвердженої Наказом Міністерства природи України та Держкомлісгоспу України від 18.07.2007 року № 332/262 становила за одного зайця-русака 500 гривень на суму 5 000 гривень та за одного фазана вартістю 500 гривень на суму 10 000 гривень»².

У зазначеному рішенні суду має місце одночасне поєднання порушень декількох правил полювання: без передбаченого законом

¹ Про мисливське господарство та полювання : Закон України від 22.02.2000 № 1478-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1478-14> (дата звернення: 03.05.2023).

² Вирок Високопільського районного суду Херсонської області від 24.04.2012 : справа № 2106/547/2012 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/23973202> (дата звернення: 03.05.2023).

дозволу, у недозволені строки полювання та з використанням забронених знарядь – петель.

Окремим способом учинення кримінального правопорушення є не безпосереднє порушення правил полювання, а вчинення діяння, яке прирівнюється до порушення таких правил. Йдеться про перебування осіб у межах мисливських угідь (також на польових і лісових дорогах (крім доріг загального користування)): а) зі зброєю або б) з капканами та іншими знаряддями добування звірів і птахів, або в) з собаками мисливських порід чи ловчими звірами і птахами, або г) з продукцією полювання (крім випадків регулювання чисельності диких тварин, польових випробувань і змагань мисливських собак (не нижче обласного рівня) (ч. 3 ст. 12 Закону України «Про мисливське господарство та полювання»)).

Так, Глухівській міськрайонний суд Сумської області виніс обвинувальний вирок щодо «ОСОБА_1, який будучи зареєстрованим як мисливець, згідно посвідчення мисливця серії СМ 23384, виданого 09.02.2012 року, знаючи права та обов'язки мисливця та правила полювання, з метою умисного вчинення незаконного полювання на диких тварин, всупереч вимогам ст. 23 Закону України «Про тваринний світ», ст. 14 Закону України «Про мисливське господарство та полювання», у заборонений час, в забороненому місці, а саме об'єкті природно-заповідного фонду – заказник загальнодержавного значення «Шалигинський», що розташований в кварталі № 8 Шалигинського лісництва ДП «Глухівське лісове господарство», взявши з собою мисливську зброю, на яку не мав відповідного дозволу, а саме гладкоствольну мисливську рушницю «ИЖ-18-ЕМ-М», 12 калібру, НОМЕР_1, один мисливський патрон 12 калібру до мисливської зброї 12 калібру, із с. Сваркове 09 лютого 2015 року прийшов на територію лісового масиву, що на території кварталу № 8 Шалигинського лісництва ДП «Глухівське лісове господарство», полювання в якому категорично заборонено. Перебуваючи у вказаному місці ОСОБА_1, тримаючи в руках розчохла зібрану та заряджену мисливську зброю з метою вистежування та переслідування диких звірів прямував територією вказаного заказника і був виявлений та затриманий працівниками ВПС «Шалигине» Сумського прикордонного загону»¹.

Однак єдиного підходу щодо кваліфікації зазначених суспільно небезпечних діянь немає, окремі суди розглядають перебування осіб у межах мисливських угідь з будь-якою стрілецькою зброєю як замах

¹ Вирок Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 10.07.2015: справа № 576/737/15-к, провадження № 1-кп/576/100/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/46508185> (дата звернення: 03.05.2023).

на полювання (наприклад, вирок Маневицького районного суду Волинської області у справі № 164/623/14-к¹).

Такий спосіб учинення кримінального правопорушення, як незаконне полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, серед опрацьованих матеріалів судової практики виявлений у 75,6 % випадків.

Як зазначено у Преамбулі Закону України «Про природно-заповідний фонд України», якщо ділянки суші та водного простору, а також природні комплекси й об'єкти, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну й економічну цінність та призначені для збереження природної різноманітності, генофонду видів тварин і рослин, підтримання загального екологічного балансу, а також фонового моніторингу навколишнього природного середовища, то вони вилучаються з господарського використання повністю або частково і оголошуються територією чи об'єктом природно-заповідного фонду України².

Відповідно до чинного законодавства до складу природно-заповідного фонду України входять: а) державні заповідники; б) природні національні парки; в) заказники; г) пам'ятки природи; ґ) ботанічні сади; д) дендрологічні та зоологічні парки; е) парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва; є) заповідні урочища.

Так, «ОСОБА_4 згідно вироку від 23 лютого 2015 року була звинувачена Кам'янець-Подільським міськрайонним судом Хмельницької області в тому, що вона близько 14 год. 9 січня 2015 року перебуваючи на території саду розташованого на відстані 1200 м від дороги сполученням с. Привітне та с. Дерев'яни біля с. Броварі Кам'янець-Подільського району, що відноситься до території національного природного парку “Подільські Товтри”, за допомоги мисливської двохствольної гладкоствольної куркової рушниці 16-го калібру, моделі “БМ” серії НОМЕР_2, 1957 року випуску в порушення вимог п. 2 ст. 20 Закону України “Про мисливське господарство та полювання”, усвідомлюючи незаконність своїх дій, здійснив відстріл дикого кабана, чим завдав шкоди навколишньому природному середовищу на суму 11 тис. грн»³.

¹ Вирок Маневицького районного суду Волинської області від 16.05.2014 : справа № 164/623/14-к, провадження № 1-кп/164/42/2014 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38743501> (дата звернення: 03.05.2023).

² Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12> (дата звернення: 03.05.2023).

³ Вирок Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 23.02.2015 : справа № 676/676/15-к, провадження № 1-кп/676/95/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42860334> (дата звернення: 03.05.2023).

«ОСОБА_1 був засуджений вироком Хустського районного суду Закарпатської області від 30 червня 2021 року. Правопорушення відбулося за таких обставин: 22.02.2021, біля 07 год. 00 хв., діючи умисно, перебуваючи в урочищі Чорна Ріка-Шпількня, що розташоване в с. Синевир, Хустського району, Закарпатської області, яке відповідно до положення про Національний природний парк Синевир, відноситься до території Національного природного парку Синевир та є об'єктом природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, з використанням гладкоствольної рушниці ИЖ-18, кал. 20/70, якою володіє відповідно до дозволу № 5/10 на право зберігання, носіння зброї, у світлу пору доби, побачивши біля струмка оленя благородного, здійснив відстріл самки оленя благородного із сформованим ембрионом (плодом)»¹.

Такий спосіб учинення кримінального правопорушення, як полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України, було зафіксовано у 9,8 % випадків.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про Червону книгу України» до Червоної книги України занесені рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного і рослинного світу, що постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних чи штучно створених умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони².

«ОСОБА_1 був засуджений 29 вересня 2021 року Тячівським районним судом Закарпатської області за вчинення діяння за таких обставин: 16 листопада 2019 року у період часу з 06.00 год. по 13.00 год., перебуваючи на полюванні неподалік вул. Добролюбова, в ур. Солотвинські угіддя, у межах смт. Солотвино, Тячівського району Закарпатської області, діючи умисно, переслідуючи мету добування (відстріл) мисливських тварин, що перебувають у стані природної волі, із використанням власної гладкоствольної рушниці BeneLLi M-2 12 калібру, № НОМЕР_1, якою володів на підставі відповідного дозволу № 17, незаконно добув (вполював) шляхом відстрілу тварину породи Кіт лісовий (*Felis silvestris* Schreber, 1777), вид якого занесений до Червоної книги України. Внаслідок вищевказаних неправомірних дій ОСОБА_1, згідно Постанови КМУ № 1030 від 07.11.2012 року «Про

¹ Вирок Хустського районного суду Закарпатської області від 30.06.2021 : справа № 302/232/21, провадження № 1-кп/309/78/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97982207> (дата звернення: 03.05.2023).

² Про Червону книгу України : Закон України від 07.02.2002 № 3055-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14> (дата звернення: 03.05.2023).

розмір компенсації за незаконне добування, знищення або пошкодження видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, а також за знищення чи погіршення середовища їх перебування (зростання)” спричинив матеріальну шкоду, на загальну суму 8000 гривень»¹.

Окремої уваги потребує розгляд питання про знаряддя та засоби, що використовують для незаконного полювання. Слід вказати, що застосування під час полювання клеїв, петель, капканів, підрізів, закотів, гачків, самострілів, ловчих ям уже само собою належить до використання заборонених знарядь і вказує на незаконність такого виду діяльності.

Так, за вироком Лебединського районного суду Сумської області було визнано винною «ОСОБА_1, який 21 грудня 2017 року за допомогою металевого тросу та паяльника виготовив незаконне приладдя для полювання на диких тварин, а саме “петлю” та встановив її, прив’язавши один край до дерева, в яру, що знаходиться за вул. Запашною, с. Ворожба в напрямку до м. Лебедин, на території гідрологічного заказника місцевого значення “Ворожбянський”. Наступного дня, після перевірки зазначеної “петлі” він виявив, що в ній знаходиться мертва козуля, коричневого кольору»².

До заборонених знарядь належать і сітки. Відповідно до вироку Чемеровецького районного суду Хмельницької області «допитаний ОСОБА_1 пояснив, що до нього надходили неодноразові скарги від жителів селища, огороди яких межують з місцевим ставком, з проханям провести вилов невідомих звірів у садку, які пошкоджують сільськогосподарські рослини, що там ростуть. З цієї метою він після декількох днів в садку ОСОБА_3 у норі на відстані біля 15–20 м від водойми ставив металеві циліндричні сітки, якими проводив вилов ондатри»³.

¹ Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 29.09.2021 : справа № 307/3671/20, провадження № 1-кп/307/931/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99955188> (дата звернення: 03.05.2023).

² Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 29.01.2018 : справа № 580/33/18, провадження № 1-кп/580/71/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71842655> (дата звернення: 03.05.2023).

³ Вирок Чемеровецького районного суду Хмельницької області від 27.05.2015 : справа № 687/2011/14-к, провадження №1-кп/687/3/2015 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/44466418> (дата звернення: 03.05.2023).

Висновки

Дослідженням встановлено, що підготовка до вчинення незаконного полювання може включати в себе: 1) вибір часу та місця незаконного полювання; 2) підшукування та підготовку знарядь і засобів незаконного полювання; 3) підбір співучасників незаконного полювання; 4) вирішення питання про здобич. Аналіз матеріалів судової практики надав додаткового обґрунтування основним виробленим у теорії типовим способам незаконного полювання: 1) вчинення полювання без дозволу (на добування мисливських тварин, на використання вогнепальної мисливської зброї тощо); 2) вчинення полювання в заборонений час (з порушенням для полювання строків на окремі види тварин, у нічний період доби тощо); 3) вчинення полювання із використанням заборонених знарядь та забороненими способами (петлі, капкани, сітки тощо); 4) вчинення полювання в заборонених місцях (території та об'єкти природно-заповідного фонду, відтворювальні ділянки тощо); 5) полювання на види тварин, що занесені до Червоної книги України. Зазначений перелік типових способів і знарядь учинення незаконного полювання не є вичерпним, однак є найбільш перспективним у частині розробки методик їх розслідування. Найбільш поширеними знаряддями під час учинення незаконного полювання залишаються мисливська (гладкоствольна або вогнепальна) зброя, петлі та сітки.

Ураховуючи той факт, що більшість випадків незаконного полювання становить полювання в заборонених місцях (заповідники або інші території чи об'єкти природно-заповідного фонду), найбільш поширеним місцем учинення полювання слід вважати саме ці об'єкти.

Список бібліографічних посилань: 1. Методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. / О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк, О. В. Захарова та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 2-ге вид., перероб. та допов. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 312 с. 2. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія. Харків : Діса плюс, 2015. 528 с. 3. Одерій О. В. Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля: проблеми побудови та використання. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2012. Вип. 12. С. 51–60. 4. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2008. 588 с. 5. Тищенко В. В. Корисливо-насильницькі злочини: криміналістичний аналіз : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2002. 360 с.

Надійшла до редакції 06.05.2023

Прийнята до опублікування 11.06.2023

Horbunova K. V. Methods and means of committing illegal hunting as circumstances of proof in criminal proceedings (based on case law)

The present criminal and criminal procedural legislation, as well as the practice of application of the provisions on criminal liability for illegal hunting have been studied. As the study subject, the examples of case law have been chosen, which allowed to identify typical ways and means of committing a criminal offence in the presence of specific circumstances of their application. The correlation of substantive and procedural law provisions aimed at achieving the goal and fulfilling the tasks of investigating criminal offences against the environment has been analysed; recommendations on the practice of application of criminal liability provisions have been provided; the correct interpretation of the ways and means of committing illegal hunting based on the analysis of law enforcement practice has been ensured. Based on the analysis of law enforcement practice of some aspects of the criminal procedural component, the most common and typical means, methods (forms), and tools of illegal hunting used in encroachment on wildlife have been identified.

It has been established that preparation for committing illegal hunting may include: choosing the time and place of illegal hunting; searching for and preparing illegal hunting tools and means; selection of accomplices to illegal hunting; and deciding on the prey. The typical ways of committing illegal hunting have been defined as follows: hunting without a permit (for hunting animals, for the use of firearms, etc.); hunting at prohibited times (during the periods prohibited for hunting of the respective species of animals, in the dark, etc.); hunting with the use of prohibited tools and prohibited methods (nooses, traps, nets, etc.); hunting in prohibited areas (on the territories and objects of the nature reserve fund, in reproduction areas, etc.); hunting for animal species listed in the Red Book. The above list of typical methods and tools for committing illegal hunting is not exhaustive, but is the most promising in terms of developing methods for their investigation. The most common tools used in illegal hunting are hunting (smoothbore or firearms) weapons, nooses and nets.

Key words: hunting, investigation, criminal offence, method of committing an offence, means and tools of an offence.

УДК 343.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.51>

Віктор Миколайович Кисельов,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (старший викладач);

 <https://orcid.org/0000-0003-0168-8268>,

e-mail: kiselev.67@gmail.com;

Олександр Іванович Бутович,

кандидат юридичних наук,

Вінницька обласна прокуратура (керівник)

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, розкрито теоретичні підходи до тлумачення поняття «судова експертиза». Запропоновано авторське визначення відповідної наукової категорії. Аргументовано, що ключове призначення судової експертизи полягає у проведенні спеціалізованого дослідження з метою отримання об'єктивних і достовірних даних про певний об'єкт, які в подальшому можуть використовуватися як докази у кримінальному процесі. Визначено та детально розглянуто особливості призначення і проведення судових експертиз в умовах воєнного стану.

Ключові слова: експертиза, судова експертиза, доказування, кримінальне судочинство, воєнний стан.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Із початком повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України правоохоронні органи зіштовхнулися з новими викликами, в тому числі щодо розслідування кримінальних правопорушень. Значно ускладнився і порядок збирання доказів, а питання проведення судових експертиз набули першочергового значення у зв'язку із трансформаційною діяльністю органів досудового розслідування в умовах воєнного стану. Перед вітчизняною доктриною поставало завдання щодо напрацювання пропозицій та рекомендацій з оптимізації функціонування науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів. Важливого значення також набувають питання стосовно переосмислення, пристосування та покращення взаємодії науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів з органами досудового розслідування в умовах принципово нових безпекових складових.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання щодо діяльності судових експертів у кримінальному провадженні у своїх наукових працях розглядали С. С. Бичкова, М. М. Верцюх, А. О. Ляш, В. М. Ліщенко, П. В. Прилуцький, Н. З. Рогатинська, Д. В. Сидоренко, О. М. Сидоренко, В. Д. Юрчишин, О. Г. Яновська та ін. Водночас в умовах воєнного стану перед науковцями постає широке поле для проведення принципово нових комплексних досліджень.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є осмислити сутність судової експертизи як засобу доказування у кримінальному судочинстві в умовах воєнного стану. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: розкрити сутність кримінального судочинства; з'ясувати сутність судової експертизи, виділити характерні її ознаки в умовах воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

У статті на основі аналізу наукових поглядів учених та норм чинного законодавства надано характеристику судовій експертизі як засобу доказування у кримінальному судочинстві в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Для того, щоб глибше усвідомити сутність судових експертиз, вважаємо за доречне на початку нашого дослідження розглянути таку базу в контексті нашого дослідження категорію, як кримінальне судочинство, яке, на думку В. Д. Юрчишина, являє собою форму реалізації судової влади, у процесі якої розглядаються й вирішуються кримінальні провадження. Зміст кримінального судочинства полягає у здійсненні кримінального провадження і застосуванні встановлених законом видів покарання до осіб, які винні у вчиненні злочину, або у виправданні невинних [1].

При цьому зазначимо, що в умовах воєнного стану кримінальне судочинство в Україні зазнало глибоких трансформацій. Так, з введенням в Україні правового режиму воєнного стану окремі суди вимушені були передислокуватися із районів проведення бойових дій на більш безпечні території. Це позначилося на активному впровадженні в діяльність судів практик проведення процесуальних дій у режимі відеоконференцій, судових засідань у дистанційному форматі. Така особливість діяльності окремих судів позначилася і на взаємодії останніх з органами досудового розслідування. Так, слідчі (дознавачі) вимушені були спрямовувати обвинувальні акти, клопотання в інші області. В умовах ускладнення роботи поштового зв'язку і транспорту, зважаючи на стислі часові межі проведення окремих процесуальних

дій, вищевказані особливості набували характеру суттєвих проблем у діяльності як органів досудового розслідування, так і прокуратури, представники якої мали підтримувати державне обвинувачення в інших областях.

Аналізуючи положення ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України, можна виділити такі ключові завдання кримінального провадження:

1) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Це завдання має багато в чому превентивний зміст, воно спрямоване на недопущення вчинення кримінальних правопорушень в умовах усвідомлення населенням невідворотності кримінальної відповідальності;

2) охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. В умовах воєнного стану це завдання суттєво ускладнюється зміною територіального розташування окремих учасників провадження, неможливістю їх повноцінного функціонування в умовах відсутності електроживлення чи реальних загроз артилерійських обстрілів;

3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Реалізація цього завдання в умовах воєнного стану часто унеможлиблювалася, наприклад, фактичним перебуванням потерпілого за кордоном, неготовністю останнього брати участь у слідчих діях в умовах небезпеки для життя і здоров'я¹.

Окремі дослідники акцентують увагу на тому, що нормативно закріплене визначення законодавцем завдань кримінального провадження не передбачає врегулювання конфлікту між потерпілим та обвинуваченим як ключової, базової проблеми, що постає у кримінальному судочинстві. Відсутність такого завдання підкреслюється і тим, що взагалі не передбачаються такі можливості, як примирення сторін, пошук шляхів задоволення інтересів потерпілих осіб без притягнення винних до кримінальної відповідальності [2].

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.05.2023).

Таким чином, кримінальне судочинства являє собою врегульований нормами чинного кримінального процесуального законодавства порядок діяльності спеціально уповноважених суб'єктів (органів дізнання, слідства, прокуратури тощо) щодо визначення обставин, які стосуються вчинення кримінальних правопорушень, здійснення досудового розслідування, проведення судових слухань, винесення рішень і призначення покарання за вчинення кримінальних правопорушень.

Важливим елементом кримінального судочинства є доказування. Доказ є юридичною конструкцією, яка акумулює в собі основні характеристики і вимоги, властиві доказу як системі взаємопов'язаних елементів (належність, достовірність, допустимість і достатність для прийняття певного процесуального рішення чи вирішення кримінальної справи), комплекс яких і дозволяє говорити про доказ [3].

В умовах воєнного стану сутнісне розуміння доказів у кримінальному провадженні також змінюється, зокрема воно суттєво розширюється за рахунок документування воєнних злочинів. О. Рибалка вказує, що «доказування в кримінальному судочинстві – це врегульований нормами кримінального процесуального права процес набуття істинних знань про подію та обставини злочину» [4]. Важливим джерелом доказів у процесі доказування виступає висновок експерта.

Д. В. Сидоренко зазначає, що «залучення експерта та проведення судової експертизи – це слідча (розшукова) дія, яка є особливою, передбаченою законом формою здобуття нових знань, що мають значення для кримінального провадження, за допомогою проведення досліджень особами, які мають спеціальні знання в певній галузі» [5, с. 77–78]. Погоджуючись із підходом дослідника до визначення цієї категорії, ми вважаємо доречним більш детально розглянути сутність спеціальних знань у кримінальному провадженні, під якими розуміємо набуті особою на кваліфікованому рівні знання, навички та вміння в науково-технічній, цифровій, творчій, технічній сферах тощо, що необхідні для визначення, оцінювання, вирішення питань досудового розслідування кримінальних проваджень та їх судового розгляду. Беручи до уваги розвиток цифрових технологій, у тому числі тих, що мають ознаки штучного інтелекту, зокрема чат-боту ChatGPT, ми глибоко переконані в необхідності розширення з урахуванням зазначених тенденцій сучасності розуміння спеціальних знань, а також розробки з урахуванням таких тенденцій принципово нових видів судових експертиз.

Н. З. Рогатинська й О. І. Цюцюра відмічають, що судова експертиза вважається опосередкованим засобом доказування, в процесі здійснення якого досліджуються певні питання судовим експертом, який проводить дослідження наданих йому матеріалів і надає

висновок, який у подальшому вважається самостійним процесуальним джерелом доказів [6].

Аналізуючи позиції науковців, ми вважаємо доречним зауважити, що сам процес отримання висновку експерта має бути максимально прозорим, щоб унеможливити будь-які корупційні прояви. Цей процес має бути повністю відображений у Кримінальному процесуальному кодексі України, зокрема в частині строків, відведених на проведення експертизи, диференціації строків залежно від виду експертизи. Такі кроки мають бути спрямовані, в першу чергу, на недопущення існування дискреційних повноважень на рівні конкретного експерта, керівника чи заступника керівника експертної установи.

Окремо ми хотіли б наголосити на необхідності максимально ретельного підходу експертів до оформлення висновків, зокрема на недопущенні помилок у даних особи, числових показниках та інших відомостях, зазначених у відповідних постановках слідчих (дознавачів).

Акцентуємо увагу на нагальній потребі чіткого прописування запитань експертові та невідкладності призначення експертизи з боку слідчих, дізнавачів. Адже, як вірно зазначає В. О. Гусева, помилки слідчих під час розслідування та призначення судової експертизи можуть призвести до унеможливлення вирішення завдань кримінального провадження і встановлення об'єктивної істини у провадженні, а це недопустимо [7, с. 102].

Характерними ознаками судової експертизи, на переконання С. С. Бичкової, є такі: використання спеціальних знань; проведення досліджень з метою встановлення обставин, які мають значення для справи; спеціальний суб'єкт експертизи; процесуальна форма оформлення експертизи; проведення на підставі ухвали суду [8].

Окремо на підставі відповідних особливостей призначення та проведення судових експертиз нами була здійснена спроба виділити ознаки останніх в умовах воєнного стану:

1) регулярні перебої з електро-, водо-, тепlopостачанням в експертних установах, що унеможливають доступ експертів до технічних засобів, необхідних для проведення експертизи;

2) ускладнення роботи транспорту, що позначається на процесі транспортування речових доказів, постанов про проведення експертизи до експертної установи;

3) у випадку із судово-медичними експертизами характерними особливостями в умовах воєнного стану виступає небажання потерпілих брати участь у слідчих діях, відмова від проведення слідчого експерименту за їх участі та подальшого призначення судово-медичної експертизи у зв'язку з потенційним ризиком для їх життя і здоров'я.

Отже, судова експертиза – це спеціальне дослідження, яке проводять висококваліфіковані особи, відповідно до встановлених процедур

та методик, з метою отримання об'єктивної та достовірної інформації про об'єкт або подію, яка є предметом судового процесу. Результати судової експертизи можуть бути використані як докази в судовому процесі та мати значення для прийняття рішення.

Висновки

Таким чином, проведене наукове дослідження дає змогу говорити про те, що судова експертиза – це один із ключових засобів доказування у кримінальному судочинстві. Її основне призначення полягає у проведенні спеціалізованого дослідження з метою отримання об'єктивних і достовірних даних про певний об'єкт, які у подальшому можуть використовуватися як докази у кримінальному процесі. Судова експертиза може бути проведена у різних галузях, таких як медицина, фізика, хімія, балістика, графологія тощо, зібрані дані можуть мати важливе значення для перебігу кримінального провадження. Крім того, експертиза проводиться фахівцями, які володіють спеціальним набором знань, умінь і навичок за відповідним напрямом.

В умовах воєнного стану має місце виникнення принципово нових особливостей призначення і проведення судових експертиз, коло яких (представлене у нашому дослідженні) не є вичерпним, тому потребує подальшого ґрунтовного наукового осмислення. Водночас ми глибоко переконані в необхідності зменшення бюрократичних процедур у ході призначення експертиз, уведення у цей процес окремих елементів електронного документообігу, зменшення строків на проведення окремих експертиз з обов'язковою їх попередньою диференціацією залежно від ступеня складності, нормативно-правовим закріпленням такої диференціації.

Список бібліографічних посилань: 1. Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 227 с. 2. Яновська О. Г. Окремі питання типологізації українського кримінального судочинства. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 292–295. 3. Ляш А. О., Ліщенко В. М. Поняття доказів у кримінальному процесі. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 2 (6). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12laoukr.pdf> (дата звернення: 15.05.2023). 4. Рибалка О. Теоретичні засади доказування в кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 281–284. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.46>. 5. Сидоренко Д. В. Правова природа судової експертизи у кримінальному процесі // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.) / М-во юстиції України, Нац. наук. центр Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Харків : Право, 2021. С. 77–78. 6. Рогатинська Н. З., Цюцюра О. І. Процесуальні особливості отримання

доказів під час слідчих (розшукових) дій. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 6. С. 78–82. DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i6.304>. **7.** Гусева В. О. Призначення судово-медичних експертиз під час розслідування насильства щодо працівника правоохоронного органу: проблеми та шляхи їх вирішення. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 102–112. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.11>. **8.** Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 176 с.

Надійшла до редколегії 17.05.2023

Прийнята до опублікування 19.06.2023

Kyselov V. M., Butovych O. I. Peculiarities of appointing and conducting forensic examinations under martial law

It has been proved that criminal justice is a procedure regulated by the norms of current criminal procedure legislation for the activities of specially authorized subjects (bodies of inquiry, preliminary investigation, prosecution, etc.) to determine the circumstances relating to the commission of criminal offences, conduct pre-trial investigation, hold court hearings, render decisions and impose punishment for criminal offences. It has been noted that forensic examination is a special study carried out by highly qualified persons, in accordance with the established procedures and methods, with the aim of obtaining objective and reliable information about an object or event which is the subject of a trial. Forensic examination is one of the key means of evidence in criminal proceedings. Its key purpose is to conduct a specialised investigation to obtain objective and reliable data about a particular object, which can be used as evidence in criminal proceedings. Forensic examinations can be conducted in various fields, such as medicine, physics, chemistry, ballistics, graphology and others, and the data collected can be important for the course of criminal proceedings.

It has been noted that under martial law, there are fundamentally new features of the appointment and conduct of forensic examinations. At the same time, the need to reduce bureaucratic procedures in the course of appointing examinations, to introduce certain elements of electronic document flow into this process, to reduce the timeframe for conducting certain examinations with their mandatory preliminary differentiation depending on the degree of complexity, and to ensure that such differentiation is legally enshrined in law are also emphasised.

Key words: expertise, forensic examination, evidence, criminal proceedings, martial law.

Валерій В'ячеславович Матус,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (викладач);*

<https://orcid.org/0000-0001-8404-5916>,

e-mail: vjudge@ukr.net;

Вікторія Вікторівна Абламська,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем
наукового забезпечення правоохоронної діяльності
та якості підготовки кадрів (науковий співробітник);*

<https://orcid.org/0000-0002-2415-7235>,

e-mail: ablamskaviktorija@gmail.com

**СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, запропоновано авторське визначення поняття «досудове розслідування». Акцентовано увагу на тому, що, розкриваючи сутність і зміст досудового розслідування, необхідно визначитись із його метою та завданнями. Розкрито мету і завдання досудового розслідування. Наголошено на важливості досудового розслідування як окремої стадії кримінального провадження.

Ключові слова: розслідування, досудове розслідування, кримінальний процес, мета, завдання.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Важливим завданням будь-якої соціально спрямованої та демократичної держави є забезпечення і захист законних прав, свобод та інтересів громадян у всіх сферах суспільного життя. Не є винятком громадяни, відносно яких здійснюється кримінальне провадження. Одним із таких інструментів є досудове розслідування, яке виступає окремим етапом кримінального провадження. Досудове розслідування слугує виконанню загальних завдань кримінального провадження, визначених ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Разом із тим воно має свої безпосередні завдання: негайно розпочати розслідування виявленого кримінального правопорушення за наявності підстав, передбачених законом; шляхом швидкого, всебічного і неупередженого проведення слідчих

(розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій здійснити активний пошук, збір перевірку і накопичення доказів із метою встановлення того, чи справді було вчинене кримінальне правопорушення і хто саме його вчинив; з'ясувати всі інші обставини, необхідні для правильного вирішення кримінальної справи судом [1, с. 3].

Стан дослідження проблеми

Варто зауважити, що окремі теоретичні питання, пов'язані зі здійсненням кримінального провадження, у своїх наукових працях розглядали С. Є. Абламський, Ю. П. Аленін, А. І. Аркуша, І. В. Глобюк, Ю. Б. Королев, В. В. Луцик, О. В. Малахова, В. Р. Остропільець, В. М. Тертишник, О. О. Торбас, А. Я. Хитра, Р. М. Шехавцов та ін. Втім, незважаючи на значну кількість наявних здобутків, все ж відчувається брак наукових досліджень, присвячених з'ясуванню сутності досудового розслідування.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати сутність, зміст і розкрити призначення досудового розслідування. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати наукові погляди вчених щодо сутності поняття «досудове розслідування»; розкрити сутність і особливості досудового розслідування як особливої стадії кримінального процесу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дістала подальшого розвитку характеристика сутності, змісту і призначення досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження, варто відмітити, що відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України «досудове розслідування – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про закриття кримінального провадження»¹. Завдання цієї стадії не визначені в окремій статті, але впливають із загальних завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv> (дата звернення: 17.05.2023).

КПК України. У процесі досудового розслідування вирішуються питання, що стосуються «швидкого, повного та неупередженого встановлення всіх обставин, що мають значення для кримінального провадження, викриття винних, невідворотності відповідальності та покарання щодо них, забезпечення правильного застосування закону, недопущення притягнення до відповідальності невинуватих, відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, виховання у громадян необхідності дотримання вимог закону» [2].

Незважаючи на законодавче закріплення терміна «досудове розслідування», науковці по-різному підходять до його тлумачення. Так, досудове розслідування, за визначенням В. М. Тертишника, – це «здійснювана відповідно до вимог кримінально-процесуального закону діяльність слідчого та органу дізнання, спрямована на збирання, дослідження, оцінку, перевірку і використання доказів, попередження, запобігання та розкриття злочинів, установлення об'єктивної істини, забезпечення правильного застосування закону, охорону прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб» [3, с. 438]. Вчений також відмічає, що на стадії досудового розслідування слідчий та орган дізнання вирішують такі завдання: встановлення та відшкодування збитку; виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів; виховання громадян у дусі поваги честі та гідності громадянина, прагнення до справедливості й дотримання законів [3, с. 439]. Таке визначення В. М. Тертишником було надане в контексті дії КПК України 1960 р.

Досудове розслідування, як зазначається в науковій літературі, передує провадженню в суді і покликане забезпечити його успішне проведення, однак його не можна розглядати тільки як стадію, провадження якої здійснюється до суду і для суду. Ця стадія має особливості, що свідчать про її самостійний характер, зокрема вона: 1) має самостійні завдання, які випливають із загальних завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України); 2) має чітко окреслені межі в системі кримінального процесу – з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань до винесення рішення, яким завершується провадження розслідування (в низці випадків кримінальне провадження отримує і своє вирішення по суті, коли провадження в ньому закривається за наявності до того законних підстав); 3) має зміст і процесуальну форму; 4) характеризується колом суб'єктів, які беруть у ній участь; 5) характеризується колом специфічних рішень, що можуть бути прийняті після закінчення досудового розслідування: закриття кримінального провадження, звернення прокурора до суду із клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або звернення прокурора до суду з обвинувальним актом, клопотанням

про застосування примусових заходів виховного характеру чи клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру, направлення до суду обвинувального акта з підписаною сторонами угодою [4; 5, с. 7].

В. Г. Дрозд указує, що досудове розслідування, беззаперечно, «є першою і самостійною стадією кримінального процесу України, якій притаманні такі специфічні риси: 1) нормативна закріпленість завдань (ст. 2 КПК України); 2) визначеність кола учасників, які здійснюють досудове розслідування або залучаються до нього; 3) наявна процесуальна форма, яка передбачає порядок здійснення процесуальної діяльності починаючи з моменту внесення відомостей до ЄРДР і закінчується у формах, передбачених ст. 283 КПК України; 4) передбачення чітких строків досудового розслідування; 5) специфічність підсумкового процесуального рішення, яким може бути постановою про закриття кримінального провадження, обвинувальний акт, клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру, клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру» [6, с. 264].

У практичній площині важливого значення набуває проведення ефективного досудового розслідування. Неефективність досудового розслідування, як зауважує Ю. В. Стеценко, означає, що результатів розслідування немає або їх замало, щоб говорити про збір слідчим доказів, достатніх для розкриття злочину. Часто про неефективність досудового розслідування говорять, коли має місце бездіяльність слідчого або неякісна робота. Це також може означати, що результатів у майбутньому годі очікувати. Проте така відсутність результатів є наслідком невжиття слідчим кримінальних процесуальних заходів, які він міг ужити в конкретному кримінальному провадженні. Злочин може залишатися нерозкритим, навіть коли слідчим ужито всіх можливих кримінальних процесуальних заходів, однак за таких обставин досудове розслідування не можна назвати неефективним [7]. З останньою тезою не можна погодитися повністю, оскільки в разі вжиття слідчим всіх можливих кримінальних процесуальних заходів проведення розслідування можна вважати ефективним. Слід врахувати той факт, що нерозкриття кримінального правопорушення не завжди свідчить про неефективну роботу слідчого, адже в окремих випадках встановлення особи правопорушника може бути неможливим. Йдеться про випадки вчинення злочину за відсутністю свідків, приховування злочину, незалишення на місці вчинення злочину слідів тощо. В цьому ракурсі підтримаємо думку В. М. Юрчишина, який звернув увагу, що «якщо в цивільному процесі така підготовка має відносно нескладний характер і ведеться сторонами і

судом, який буде здійснювати судовий розгляд по суті (гл. 3 ЦПК), то в кримінальному судочинстві встановлення обставин, необхідних для вирішення провадження по суті, є інколи досить складним, зокрема через неочевидний характер багатьох кримінальних правопорушень, протидію з боку окремих суб'єктів тощо» [8, с. 294].

Таким чином, досудове розслідування можна визначити у двох площинах: *по-перше*, як визначений у нормах чинного кримінального процесуального законодавства процес, який реалізується спеціально уповноваженими суб'єктами; *по-друге*, як діяльність, спрямовану на збір, перевірку й оцінку доказів, зокрема встановлення всіх необхідних об'єктивних обставин учинення кримінального правопорушення, кола суб'єктів, причетних до нього, що дозволить суду справедливо вирішити справу по суті.

У контексті викладеного вбачаємо доцільним розкрити сутність досудового розслідування, а також окреслити його мету і завдання. Мета взагалі – це детально відпрацьоване, узгоджене, лаконічне формулювання бачення майбутнього; коротке визначення того, який позитивний результат буде отримано від реалізації проєкту; основа тих завдань, на виконання яких буде спрямована діяльність організації; позитивний кінцевий результат, який планується і буде здобутий після вирішення поставленої проблеми¹. Аналізуючи зміст поняття «мета», зокрема в розрізі діяльності організації, Ю. Б. Корольов зазначає, що це кінцевий стан, якого організація прагне досягти в певний момент у майбутньому (ідеальне уявлення про майбутні рубежі організації). Науковець відмічає, що правильно сформульовані організаційні цілі мають відповідати таким вимогам: конкретність; орієнтація у часі; досяжність; несуперечливість, узгодженість, взаємопов'язаність². Отже, мета – це кінцевий бажаний результат, якого прагнуть досягти певні суб'єкти в процесі здійснення відповідної діяльності.

У контексті представленої проблематики слід навести точку зору В. О. Остропілля, який відмічає, що метою досудового розслідування є: захист прав, свобод і законних інтересів громадянина та людини, суспільства і держави від злочинних посягань; забезпечення охорони правопорядку; запобігання новим кримінальним правопорушенням [9, с. 41]. Наведене не є вичерпним переліком мети досудового розслідування, адже нею також є і встановлення особи, винної у

¹ Фандрайзинг : навч. посіб. / Центральноукр. регіональний навч. центр. Київ, 2003. С. 17.

² Зміст поняття «мета» в управлінні й основні вимоги до правильно сформульованих цілей. Класифікація цілей організації // Lubbook : сайт. URL: http://lubbook.org/book_461_glava_8_15.Zm%D1%96stponjattja_%E2%80%9Cmeta%EF%BF%BD%EF%BF%BD.html (дата звернення: 17.05.2023)

вчиненні кримінального правопорушення, призначення їй справедливого покарання, відновлення прав і свобод потерпілого, відшкодування останньому завданої шкоди тощо.

Мета досудового розслідування тісно пов'язана з його завданнями, якими є: «1) охорона прав та законних інтересів громадян, суспільства; 2) швидке і повне розкриття злочинів; 3) встановлення об'єктивної істини по кримінальній справі; 4) викриття винних; 5) притягнення винних у здійсненні злочинів до кримінальної відповідальності як обвинувачених; 6) недопущення притягнення до кримінальної відповідальності невинних осіб; 7) реабілітація осіб, необгрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності і забезпечення відшкодування заподіяного їм збитку; 8) визначення необхідності кримінально-правового впливу або можливості обмежитися застосуванням заходів суспільного впливу; 9) забезпечення відшкодування матеріального збитку, заподіяного злочинцем; 10) виявлення й усунення причин злочинів і умов, що сприяли їх здійсненню; 11) створення необхідних передумов для правильного вирішення кримінальних справ судом; 12) забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист; 13) виховання громадян в дусі неухильного додержання Конституції і законів України» [10]. Отже, завдання цієї стадії кримінального провадження впливають із завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України.

З урахуванням викладеного можна виокремити такі ключові завдання досудового розслідування: з'ясувати обставини вчинення кримінального правопорушення (час, місце, спосіб учинення, а також інформацію про потенційних підозрюваних); зібрати докази про вчинення злочину (показання, фото- та відеоматеріали, які можуть допомогти встановити факти злочину та визначити особу, яка його вчинила); оцінити зібрані докази (стосовно їх достовірності, допустимості, достатності); прийняти рішення про повідомлення особі про підозру, направлення кримінального провадження до суду (або його зупинення чи навіть закриття); попередити вчинення повторних кримінальних правопорушень.

Разом із тим варто акцентувати увагу на специфічних завданнях досудового розслідування, що мають місце у диференційованих формах кримінального провадження. Йдеться про такі форми, як кримінальне провадження щодо неповнолітніх, кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб, кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, спеціальне досудове розслідування тощо. Специфічність завдань досудового розслідування в цих формах полягає у встановленні додаткових обставин, що підлягають доказуванню. При цьому така специфічність не є окремим завданням, а впливає із загальних завдань кримінального

провадження. Наприклад, під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України, також з'ясовуються повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану із психічною хворобою, потрібно також з'ясувати, чи міг він повністю усвідомлювати свої дії та керувати ними. Це специфічне завдання впливає з таких загальних завдань кримінального провадження, як, з одного боку, захист прав і свобод особи, а з іншого – забезпечення повного розслідування.

Висновки

Проведене дослідження дає нам можливість стверджувати, що досудове розслідування є важливим етапом кримінального процесу, за допомогою якого вбачається можливим не тільки забезпечити і захистити права, свободи й інтереси людини та громадянина, а й спростити роботу судової системи, зробити її більш прозорою та ефективною. Крім того, проведення досудового розслідування належним чином може підвищити довіру громадськості до правосуддя, оскільки буде переконання, що справа розглядається об'єктивно і справедливо.

Список бібліографічних посилань: 1. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Особлива частина : підручник. Київ : Алерта, 2014. 420 с. 2. Кримінальний процес : підручник : у 2 ч. / Р. І. Баагута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шевцовою, В. В. Луцика. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Ч. 2. 616 с. 3. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. Київ : А.С.К., 2002. 1056 с. 4. Кримінальний процес України: у питаннях і відповідях : навч. посіб. / С. Є. Абламський, Г. І. Глобенко, В. В. Романюк та ін. ; за заг. ред. Т. Г. Фоміної ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2021. 300 с. 5. Досудове розслідування : навч.-метод. посіб. / Ю. П. Аленін, А. І. Аркуша, І. В. Глобюк та ін. ; за ред. В. К. Волошиної. Одеса : Одес. юрид. акад., 2020. 141 с. 6. Дрозд В. Г. Онтологія досудового розслідування як стадії кримінального провадження // Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М. В. Салтевського (м. Харків, 8 листоп. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 263–265. 7. Стеценко Ю. В. Ефективне досудове розслідування: зміст поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2018. Вип. 49 (2). С. 126–129. 8. Юрчишин В. М. Проблеми організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням на

початковому етапі // Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 4 берез. 2021 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська. Чернівці, 2021. С. 294–300. **9.** Остропілець В. Р. Адміністративно-правове забезпечення взаємодії органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України з іншими правоохоронними органами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Херсон, 2015. 205 с. **10.** Чистикова С. О., Абламський С. Є. Досудове слідство як основна форма досудового розслідування // Пріоритетні напрями діяльності Національної поліції України : тези доп. учасників наук.-практ. конф. курсантів, студентів та слухачів магістратури (м. Харків, 12 груд. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 233–236.

Надійшла до редколегії 20.05.2023

Прийнята до опублікування 21.06.2023

Matus V. V., Ablamska V. V. Essence, purpose and objectives of pre-trial investigation: theoretical and legal characteristics

It has been proved that a pre-trial investigation can be defined in two ways: firstly, as a process defined in the provisions of the current criminal procedure legislation and implemented by specially authorized entities; secondly, as an activity aimed at collecting, verifying and evaluating evidence, in particular, establishing all the necessary objective circumstances of a criminal offence and the range of entities involved in it, which will allow the court to resolve the case fairly on the merits. It has been argued that pre-trial investigation is an important stage of criminal proceedings, which makes it possible not only to ensure and protect the rights, freedoms and interests of a person and a citizen, but also to simplify the work of the judicial system, make it more transparent and efficient. In addition, if the pre-trial investigation is conducted properly, it can increase public confidence in justice, as there will be a belief that the case is being handled objectively and fairly.

The following key tasks of the pre-trial investigation have been identified: to find out the circumstances of the criminal offence (time, place, method of its commission, information about the person who committed the crime); to collect evidence that undoubtedly proves that a particular person committed the crime (testimony, photo and video materials that can help establish the facts of the crime and identify the person who committed it); to establish the circle of suspects, etc. This involves identifying a range of potential suspects and conducting interrogations with them to establish their involvement in the crime; evaluating evidence, establishing its reliability and relevance to the case; making decisions on serving a notice of suspicion and referring the proceedings to court; making decisions on continuing the pre-trial investigation or terminating it; restoring the rights, freedoms and legitimate interests of the victim, compensating for the damage caused, etc.

Key words: pre-trial investigation, criminal procedure, purpose, objectives of criminal proceedings.

УДК 343.13

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.53>

Аліна Валентинівна Піддубна,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (доцент);

<https://orcid.org/0000-0003-1244-2263>,

e-mail: fkbjyf23091981@gmail.com

СИСТЕМА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Кримінальне процесуальне законодавство України містить відповідні правові гарантії, які покликані забезпечити належний захист, охорону та реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Особливого значення ці гарантії набувають під час досудового розслідування, оскільки саме на цій стадії відбуваються найбільш серйозні обмеження та втручання у права особи. Здійснено аналіз сутності системи процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування, а також охарактеризовано її структуру й основні складові. У статті автором сформульовано позицію щодо змісту системи процесуальних гарантій прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження під час досудового розслідування, яку становлять: кримінальна процесуальна форма, засади кримінального провадження, процесуальний статус особи, заходи забезпечення кримінального провадження, заходи відновлення порушених прав особи, контроль та нагляд уповноважених органів, юридичні санкції.

Ключові слова: процесуальна гарантія, учасник кримінального провадження, досудове розслідування, система, засоби, заходи, умови, правові норми, форми.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Питання захисту, охорони та реалізації прав, свобод і законних інтересів людини є одним з актуальних питань юриспруденції протягом багатьох років, особливо, коли це стосується тимчасового обмеження прав під час досудового розслідування. Засобами, умовами та способами захисту, охорони та реалізації прав, свобод і законних інтересів особи є гарантії, які є самостійними категоріями, що одночасно зумовляють одна одну, тісно взаємодіють і становлять систему відповідних гарантій за напрямками. Зокрема завдяки системі кримінальних процесуальних гарантій учасників кримінального провадження

забезпечується виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України)¹. Аналіз наукових досліджень щодо поняття, сутності та змісту процесуальних гарантій дає змогу стверджувати, що найбільш дискусійним питанням є визначення системи кримінальних процесуальних гарантій.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням питань процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження займалися видатні науковці та вчені-процесуалісти, як-от: С. Є. Абламський, Ю. П. Аленін, М. І. Бажанов, Л. О. Богословська, В. І. Борисов, В. Д. Бринцев, В. В. Головченко, Г. І. Глобенко, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, Ю. О. Гурджі, Т. М. Добровольська, А. Я. Дубинський, В. С. Зеленецький, В. В. Зуєв, О. В. Капліна, О. О. Кочура, Д. В. Колодчин, О. П. Кучинська, Л. М. Лобойко, В. З. Лукашевич, В. Т. Малярєнко, О. В. Мартовицька, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, В. Ф. Погорілко, В. В. Романюк, С. В. Слинько, О. І. Тищенко, Ю. М. Тодика, Л. Д. Удалова, В. І. Фаринник, Т. Г. Фоміна, М. В. Цвік, В. Ю. Шепітько, В. П. Шибіко, О. Г. Шило, О. О. Юхно та ін.

Досліджувані у статті питання частково розглядалися С. М. Тарасюком («Кримінальний процесуальний механізм забезпечення конституційних прав особи при проведенні в її житті чи іншому володінні слідчих (розшукових) дій», 2020), В. В. Новіцьким («Юридичні гарантії прав людини: порівняльно-правовий аналіз», 2021), В. М. Ребезюком («Забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження: порівняльно-правовий аналіз», 2021), А. В. Дробчак («Процесуальні гарантії неупередженості професійних учасників кримінального провадження», 2021) та ін. Однак ними здійснено дослідження порушених у статті проблемних питань лише фрагментарно.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення системи процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування. Основним *завданням* дослідження є визначення головних складових системи процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 25.03.2023).

Наукова новизна дослідження

У статті сформульовано авторську позицію щодо системи процесуальних гарантій прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження під час досудового розслідування, що в подальшому надасть можливість здійснити комплексне, належне та системне дослідження в цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу

З метою дослідження системи процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування необхідно розглянути значення та зміст самого терміна «система», який у сучасних словниках розкривається по-різному, зокрема це: 1) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь; 2) форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ тощо); 3) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, що об'єднуються за спільною ознакою, призначенням; 3) сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь; 4) будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин¹; 5) внутрішньо підпорядкована структура елементів, яка становить цілісність, сукупність організаційних засад, норм та правил, обов'язкових для певної галузі; сукупність способів дії². У філософському значенні (від грец. «поєднання», «утворення») система означає сукупність визначених окремих елементів, між якими є закономірний зв'язок або взаємодія³. Більшість науковців у різних галузях науки розглядають систему як комплекс взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність [1, с. 8]; як множину взаємозв'язаних елементів будь-якої природи, що поєднані за деякими системоутворюючими ознаками та підпорядковані спільній меті [2, с. 18].

Аналізуючи дослідження терміна «система», можна стверджувати, що система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють ціле, одночасно взаємодіють з іншими та між собою з конкретною метою. Тобто поділ системи на окремі елементи залежить від мети та конкретних завдань дослідження і незалежно від сфери або галузі її застосування завжди є уособленням єдності, цілісності, взаємозв'язку та взаємодії окремих частин.

¹ Система // Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) : сайт. URL: <http://sum.in.ua/s/systema> (дата звернення: 25.03.2023).

² Система // Словopedia : сайт. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53409/20574.html> (дата звернення: 25.03.2023).

³ Система // Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Абрикос, 2002. С. 583.

Система процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування в цілому забезпечує реальне втілення в життя прав, свобод і законних інтересів усіх її учасників і в такий спосіб виступає загальною гарантією кримінального процесу. Досліджуючи систему процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування, необхідно зауважити, що вказана система складається з відповідних елементів, що за окремими критеріями, підставами або видами становлять логічно побудовану структуру. Саме зазначена система та її зміст підлягають нашому дослідженню, починаючи з визначень сутності основних понять. Зокрема, окреслюючи сутність кримінальних процесуальних гарантій, необхідно зауважити, що серед науковців немає єдності щодо дефініцій «юридичні гарантії» та «кримінальні процесуальні гарантії». Існують різні підходи до визначення сутності правових (юридичних) гарантій, де одні вчені вважають, що ними є лише принципи і норми права [3, с. 288], інші – що юридичні гарантії складаються з двох елементів: правових норм і діяльності на основі цих норм [4, с. 26].

Так, Ю. М. Грошевий зазначав, що кримінальні процесуальні гарантії – це сукупність встановлених законодавством правових норм, що спрямовані на виконання завдань кримінального процесу, забезпечують їх і дають можливість учасникам кримінального провадження виконувати обов'язки й реалізовувати свої права, а також правові засоби, які забезпечують фактичну реалізацію цих прав [5, с. 21]. Як стверджує О. Ф. Фрицький, правові гарантії полягають у створенні державою загальнообов'язкових умов, необхідних для можливості користування кожною людиною особистими правами і свободами [6, с. 177].

Визначаючи сутність кримінальних процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування, необхідно зауважити, що в деяких наукових дослідженнях вказано, що кримінальні процесуальні гарантії спрямовані на ефективне здійснення досудового розслідування та виконання завдань кримінального процесу [7, с. 37]. Інші вчені стверджують, що сутність кримінальних процесуальних гарантій полягає в забезпеченні реалізації прав учасників кримінального провадження, а також здійсненні правосуддя у кримінальних провадженнях і виконанні завдань кримінального судочинства; забезпеченні можливості здійснення захисту прав і свобод, законних інтересів учасників кримінального процесу [8, с. 63].

Водночас М. А. Погорецький у своєму дослідженні зазначає, що кримінальні процесуальні гарантії прав учасників кримінального провадження є фундаментальною категорією кримінального процесу, що має не лише науково-методологічне, а й практичне значення, зокрема

для забезпечення функціонування всіх його інститутів, окремих норм та реалізації процесуальних прав, свобод і законних інтересів його суб'єктами [9]. Деякі науковці визначають процесуальні гарантії як двоелементну структуру і вважають, що це встановлені законом засоби та способи забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження [10, с. 11]; інші досліджують процесуальні гарантії як правові умови, правові засоби, організаційно-правові та контрольно-наглядові заходи [11, с. 269–271].

Як зазначає О. М. Дроздов, права, свободи та законні інтереси особи не лише юридично закріплюються державою, а й забезпечуються завдяки створеним фактичним і правовим умовам їх здійснення [12, с. 56]. Крім того, ми погоджуємося з думкою О. П. Кучинської, яка зауважує, що гарантії прав учасників кримінального провадження виконують роль засобів, які забезпечують можливість виключення або мінімізацію професійних помилок з боку працівників органів досудового розслідування та суду [13, с. 4].

Процесуальні гарантії прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування є різними за змістом засобами, способами та умовами, що встановлені нормами кримінального процесуального законодавства та в сукупності забезпечують реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального судочинства [14, с. 321]. Досліджувані гарантії, як зазначає О. П. Кучинська, покликані створити певний «баланс» при запровадженні відповідних обмежень та втручань під час досудового розслідування, спрямовані на забезпечення реалізації учасниками кримінального провадження під час досудового розслідування своїх прав, свобод та законних інтересів і діють з метою ефективності механізмів захисту особи від зловживань з боку іншої сторони кримінального провадження [15, с. 57]. Крім того, наукова думка процесуалістів щодо визначення сутності та системи процесуальних гарантій постійно перебувала та перебуває в полі зору вчених, які цілком справедливо схилились до того, що гарантування законних прав особи складалося з визначених законодавцем правових засобів, способів та зовнішніх умов, що оточували діяльність кримінального судочинства [16].

Загалом гарантії прав будь-якого учасника кримінального провадження під час досудового розслідування – це відповідні зовнішні умови та засоби, які створюються державою для забезпечення нормальної реалізації й ефективного захисту прав, свобод і законних інтересів таких учасників. Для дієвості цих гарантій вони повинні становити не сукупність різного роду умов та засобів, а виступати як єдина система процесуальних гарантій прав. Водночас кожна група прав повинна мати відповідний механізм гарантування, зокрема це

стосується гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування.

На підставі вказаних досліджень, погоджуючись із думкою М. А. Погорецького [17, с. 92], вбачається можливим виокремити ознаки, що притаманні процесуальним гарантіям прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування, а саме:

- встановлені законодавством способи, засоби та умови;
- спрямованні на виконання завдань кримінального провадження;
- характеризуються публічною природою, оскільки регламентовані нормами публічного права;
- реалізація кримінальних процесуальних гарантій здійснюється в межах кримінальних процесуальних правовідносин.

Серед сучасних учених-процесуалістів також немає єдності щодо визначення елементів системи процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження. Так, П. М. Рабінович до такої системи відносить певні норми права, правозастосовну діяльність, що на них ґрунтується, та відповідні правові акти щодо фіксації цієї діяльності [18, с. 237]. Водночас С. В. Слинко визначає її як систему взаємопов'язаних механізмів, форм і засобів, що містять нормативні та процесуальні інститути, які забезпечують реалізацію основних прав, свобод і законних інтересів особи [19, с. 85–86].

На думку А. М. Лобойка, систему таких гарантій становлять: достатній рівень унормування кримінальної процесуальної діяльності, кримінальна процесуальна форма, засади кримінального процесу, права й обов'язки учасників кримінального процесу, застосування заходів забезпечення кримінального процесу, контроль із боку суду та відомств, прокурорський нагляд, ускладнений порядок прийняття деяких процесуальних рішень, зокрема отримання ухвали на проведення обшуку, тримання під вартою, тощо, право на оскарження дій та рішень органів та уповноважених осіб, які здійснюють судочинство, юридична відповідальність [20, с. 20]. Зокрема Ж. В. Удовенко розглядає систему досліджуваних гарантій як засоби здійснення прав учасників кримінального провадження та засоби їх реалізації [21, с. 83].

Водночас М. Я. Никоненко, досліджуючи кримінальні процесуальні гарантії прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, дійшов висновку, що система кримінальних процесуальних гарантій не повинна обмежуватися кримінальними процесуальними засобами, а повинна включати в себе ще й суспільно-політичні, соціально-економічні (матеріальні), ідеологічні та юридичні складові [22, с. 50]. Ю. М. Грошевий зазначає, що систему процесуальних гарантій утворюють: можливість використання учасниками кримінального провадження наданих їм прав у кримінальному процесі та додержання цих прав

співробітниками оперативних підрозділів, працівниками органів до-судового розслідування, слідчим суддею, судом; наслідки порушення цих прав та невиконання зобов'язань [5, с. 21].

Ю. В. Бубир, досліджуючи систему процесуальних гарантій прав підозрюваного під час застосування запобіжних заходів, стверджує, що вона складається з: прав підозрюваного, що виступають як гарантії інших його прав; повноважень слідчого, дізнавача; діяльності захисника та законного представника; прокурорського нагляду та судового контролю за дотриманням прав підозрюваного [23, с. 42].

Неможливо не погодитися з думкою О. П. Кучинської, що вся система процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження, пронизуючи всі стадії та етапи кримінального провадження, відображається в чинному законодавстві у вигляді засад кримінального процесу, правових презумпцій, уповноважуючих, зобов'язуючих і забороняючих норм та юридичних санкцій [15, с. 57]. Як слушно зауважує Т. Г. Фоміна, система кримінальних процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження визначається як сукупність встановлених законом засобів, що взаємодіють між собою під час виконання завдань кримінального процесу, забезпечують належне здійснення судочинства та реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасниками кримінального провадження [24, с. 52].

Різноманітні позиції науковців щодо системи процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження зумовлюють необхідність сформулювати її зміст з урахуванням її статичного та динамічного проявів.

Так, на нашу думку, систему процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування становлять:

1) *кримінальна процесуальна форма* (визначений законом порядок здійснення кримінального провадження. Вказана форма є процесуальною гарантією законного здійснення кримінального провадження. Кримінальна процесуальна форма забезпечує фактичну реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасниками кримінального провадження під час досудового розслідування);

2) *засади кримінального провадження* (гарантія прийняття та ухвалення законних і обґрунтованих рішень. Засади визначають рівень захищеності прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження під час досудового розслідування та є орієнтиром в їхній діяльності);

3) *процесуальний статус особи* (права й обов'язки учасників кримінального провадження під час досудового розслідування);

4) *заходи забезпечення кримінального провадження* (застосовуються для дієвості кримінального провадження);

5) *заходи відновлення порушених прав особи* (відшкодування шкоди в кримінальному провадженні, оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування тощо);

6) *контроль та нагляд уповноважених органів* (прокурорський нагляд, судовий і відомчий контроль);

7) *юридичні санкції* (кримінальна відповідальність, зокрема накладення грошового стягнення на учасників кримінального провадження, кримінальна відповідальність свідка та потерпілого тощо).

Висновки

Отже, з огляду на проведений науковий аналіз сутності кримінальних процесуальних гарантій, дослідження ознак, що притаманні процесуальним гарантіям прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування, погоджуючись з окремими розробками вчених у цьому напрямі, вбачається можливість зробити висновок, що систему процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування становлять: кримінальна процесуальна форма, засади кримінального провадження, процесуальний статус особи, заходи забезпечення кримінального провадження, заходи відновлення порушених прав особи, контроль та нагляд уповноважених органів, юридичні санкції.

Питання, досліджені в цій статті, потребують подальшого вивчення та більш детальної характеристики компонентів системи процесуальних гарантій прав кожного учасника кримінального провадження під час досудового розслідування. Водночас запропонована система процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування надасть можливість здійснення подальшого дослідження в цьому напрямі більш комплексно та системно.

Список бібліографічних посилань: 1. Системний аналіз інформаційних процесів : навч. посіб. / В. М. Варенко, І. В. Братусь, В. С. Дорошенко та ін. Київ : Ун-т «Україна», 2013. 205 с. **2.** Грицюк П. М., Джоші О. І., Гладка О. М. Основи теорії систем і управління : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2021. 272 с. **3.** Міхальов В. О. Класифікація юридичних гарантій прав і свобод особистості в Україні // Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2021. Т. 1. С. 288–290. **4.** Верба О. Б. Види процесуальних гарантій захисту прав осіб у виконавчому провадженні // Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні : зб. тез доп. учасників наук.-практ. семінару (м. Львів, 11 листоп. 2022 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2022. С. 26–28. **5.** Кримінальний процес : підручник /

Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тацій, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.

6. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

7. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. В. Коваленка, А. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ : Центр учб. літ., 2013. 544 с.

8. Старенький О. С. Щодо визначення поняття та видів кримінальних процесуальних гарантій захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 62–72.

9. Погорецький М. А. Поняття кримінально-процесуальних гарантій. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2014. № 2 (10). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14rmaqph.pdf> (дата звернення: 25.03.2023).

10. Зуєв В. В. Кримінальні процесуальні гарантії прав особи при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2017. 204 с.

11. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС ; Освіта України, 2017. 320 с.

12. Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права України : монографія. Харків : ФОРМ-Вашингтон, 2008. 208 с.

13. Кучинська О. П. Поняття гарантій забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Адвокат*. 2012. № 7. С. 4–8.

14. Піддубна А. В. Проблемні питання забезпечення процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 1 (3). С. 311–322. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-1\(3\)-311-322](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-1(3)-311-322).

15. Кучинська О. П., Щиголь О. В. Гарантії прав особи при проведенні освідування: сучасний стан, актуальні проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 4. С. 54–62.

16. Кубрак П. М. Сутність процесуальних гарантій у кримінальному провадженні України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. № 2 (14). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16krmkru.pdf> (дата звернення: 25.03.2023).

17. Погорецький М. А. Кримінально-процесуальні гарантії державної таємниці: до визначення поняття. *Вісник прокуратури*. 2009. № 11 (101). С. 88–96.

18. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

19. Слинко С. В. Механізм реалізації процесуального статусу суб'єктів уголовно-процесуальної діяльності : монографія. Харків : Основа, 2005. 254 с.

20. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій. 2-ге вид., змін. та допов. Київ : Істина. 2008. 244 с.

21. Удовенко Ж. В. Процесуальні гарантії забезпечення прав на невторучання в особисте і сімейне життя у кримінальному провадженні України : монографія. Київ : Центр учб. літ., 2021. 523 с.

22. Никоненко М. Я. Кримінальні процесуальні гарантії прав і законних інтересів особи, яка підозрюється у вчиненні злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 261 с.

23. Бубир Ю. В. Система гарантій прав підозрюваного під час застосування запобіжних заходів.

Форум права. 2013. № 4. С. 40–46. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_9.pdf (дата звернення: 25.03.2023). 24. Фомина Т. Г. Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного : монографія. Харків : Ніка Нова, 2014. 232 с.

Надійшла до редколегії 28.03.2023

Прийнята до опублікування 25.04.2023

Piddubna A. V. The system of procedural guarantees of the participants' rights in criminal proceedings during pre-trial investigation

The current criminal procedural legislation of Ukraine contains legal guarantees designed to ensure proper protection, safeguarding and realisation of the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings. However, in the legal literature, there is no unified approach to defining the essence and content of the system of procedural guarantees of the rights of participants to criminal proceedings, which negatively affects the functioning of the entire system of criminal procedural guarantees, its efficiency and effectiveness. The stability and effectiveness of the studied system of guarantees is an indicator of the level of development of many areas of public life and the legal status of an individual in the State. In this context, the issue of guaranteeing the rights, freedoms and legitimate interests of participants to criminal proceedings during the pre-trial investigation is controversial for both legislators and scholars, and is important for every citizen of Ukraine, since pre-trial investigation and criminal procedural activities in general are associated with interference with a person's private life and restriction of his or her rights, freedoms and legitimate interests in cases provided for by law.

An analysis of the essence of the system of procedural guarantees of the participants' rights in criminal proceedings during pre-trial investigation has been made, and its structure and main constituent elements have been characterized. It has been proved that the system of the studied guarantees forms a set of conditions and means which are inextricably linked and interact.

Based on the results of the study of scientific discussions and positions of procedural scholars, the author establishes that the system of procedural guarantees of rights, freedoms and legitimate interests of participants to criminal proceedings should be considered as a set of interrelated and interacting regulatory and organisational guarantees contained in the provisions of substantive and procedural law and regulatory legal acts.

Based on the results of the study, it has been proposed to define the elements of the system of procedural guarantees of rights, freedoms and legitimate interests of participants to criminal proceedings during pre-trial investigation, namely: criminal procedural form, principles of criminal proceedings, procedural status of a person, measures to ensure criminal proceedings, measures to restore violated rights of a person, control and supervision of authorised bodies, legal sanctions.

Key words: procedural guarantee, participant in criminal proceedings, pre-trial investigation, system, means, measures, conditions, legal provisions, forms.

Олена Євгеніївна Соловйова,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології;*

<https://orcid.org/0000-0002-5625-2122>,

e-mail: solovieva_77@ukr.net

**ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО
ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І ЗАКОННИХ
ІНТЕРЕСІВ**

Розглянуто поняття процесуального статусу учасників кримінального провадження. Відповідно до КПК України учасники кримінального провадження – це сторони кримінального провадження, особи, які беруть участь у кримінальному процесі. Співставлення цього визначення з конкретними нормами КПК України щодо учасників кримінального провадження показує, що до них за законом належать не тільки особи, щодо яких здійснюється кримінальне провадження, а й самі суб'єкти кримінальної процесуальної діяльності, тобто посадові особи та органи, які ведуть кримінальне провадження, тощо.

Ключові слова: учасники кримінального провадження, процесуальний статус, сторони кримінального провадження, суб'єкти кримінального процесу.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Кримінальний процесуальний кодекс України, ухвалений 13 квітня 2012 року, чітко не визначає поняття і не подає класифікацію сторін кримінального провадження, тому їх називають по-різному:

- 1) особи, які беруть участь у процесуальній дії (статті 104, 107);
- 2) учасники кримінального провадження (статті 27, 113, 237);
- 3) учасники судового провадження (статті 34, 107, 317, 347);
- 4) сторони кримінального провадження (статті 22, 26, 68, 69, 71);
- 5) фізичні особи (статті 36, 39)¹.

Згідно з п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України сторонами кримінального провадження з боку обвинувачення є слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 29.01.2023).

та законний представник; з боку захисту – підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники [1, с. 57].

Пункт 25 ч. 1 згаданої статті КПК України вказує, що учасниками кримінального провадження є сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник.

Учасниками судового провадження відповідно до чинного КПК України є сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, а також інші особи, за клопотанням або скаргами яких у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюється судове провадження (п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України)¹.

До ухвалення КПК України в теорії кримінального процесу осіб, які брали участь у кримінальному провадженні, називали «учасники кримінального процесу», «учасники кримінального судочинства», «суб'єкти кримінально-процесуального права» тощо. Проте більшість науковців осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, називають суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності [2, с. 54].

Тому процесуальний статус кожного з учасників кримінального провадження має свої особливості, що зумовлюється різним ступенем окремого статусу у кримінальному провадженні. Деякі учасники можуть набувати свого процесуального статусу тільки в межах певних стадій кримінального процесу (підозрюваний, обвинувачений, засуджений), а інші – протягом усього розслідування і кримінального провадження (суд, прокурор) [3, с. 155]. Тому ця проблема є доволі актуальною.

Стан дослідження проблеми

Проблеми, які пов'язані з дослідженням особливостей процесуального статусу учасників кримінального провадження, досліджувалися в роботах Ю. П. Аленіна, С. А. Альперта, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, Т. В. Каткової, С. А. Кириченка, Є. Г. Коваленка, В. Т. Маляренка, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, С. В. Слінька,

¹ Там само.

М. С. Строговича, В. Я. Тація, В. М. Тertiшника, А. Р. Туманянц, В. М. Хотенця, В. М. Шибіка, О. Г. Шило, М. Є. Шумила та ін. При цьому погляди науковців умовно можна поділити на дві групи: перша група вчених до учасників кримінального процесу відносить лише деяких учасників, закріплених у кримінальному процесуальному законі, наводячи різні підстави для їх класифікації; друга – всіх осіб, зазначених у КПК України, які прямо або побічно залучаються до кримінального провадження. З ухваленням КПК України ця проблема залишилася актуальною і до цього моменту.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в розкритті особливостей процесуального статусу учасників кримінального провадження. *Завданням* статті є аналіз змісту процесуальних прав і обов'язків кожного учасника кримінального провадження.

Наукова новизна дослідження

Доведено, що в сучасних умовах з'ясування змісту статусу учасників кримінальних процесуальних правовідносин має дуже важливе значення (соціальне, юридичне, практичне) для визначення засобів захисту прав і законних інтересів особи та громадянина.

У теорії кримінального процесу України появу у кримінальному провадженні того чи іншого учасника пов'язують із початком здійснення захисту його прав та законних інтересів. Тому що саме із цього моменту той чи інший учасник кримінального провадження наділяється відповідними правами для захисту особистих прав чи прав, які він представляє (наприклад, захисник чи законний представник тощо), і на нього також накладаються передбачені законом обов'язки.

Виклад основного матеріалу

Учасники кримінального провадження – це фізичні та юридичні особи, які внаслідок своїх повноважень наділені в установленому законом порядку процесуальними правами і обов'язками, що разом утворюють процесуальний статус таких учасників кримінального провадження, як суд, суддя, прокурор, слідчий, дізнавач, потерпілий, свідок, підозрюваний, обвинувачений та ін. [4, с. 54].

Про значущість процесуального статусу учасників кримінального провадження неодноразово наголошувалося в Конституції України, КПК України та інших законах і нормативно-правових актах, оскільки правова держава не може функціонувати без встановлення відповідних засобів правового захисту інтересів громадян у різних сферах суспільного життя і передусім у галузі кримінального процесуального права, яка суттєво торкається основних конституційних прав і свобод особи.

У теорії кримінального процесу вирізняють загальний, галузевий та індивідуальний статуси учасників кримінального провадження. Вступаючи до сфери кримінального процесу, як слушно зазначає Ю. М. Грошевий, особа, як правило, зберігає свій загальний (конституційний) правовий статус, який визначає міру її свободи в суспільстві, і, крім того, набуває спеціального процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, експерта тощо [4, с. 81].

Визначення процесуального статусу учасників кримінального провадження пов'язане з двома суттєвими, на наш погляд, проблемами. Йдеться про закріплення у кримінальному процесуальному законі необхідних процесуальних статусів та їхній зміст. Вирішення цих проблем має дуже велике значення. Відсутність можливості увійти до процесу для захисту своїх інтересів або недостатність повноважень для ефективного їх захисту не тільки створює труднощі під час кримінального провадження, а й формує негативне сприйняття суспільством кримінального процесуального закону як такого, що не відповідає сучасним потребам.

Необхідно зазначити, що статус суб'єкта кримінально-процесуальних відносин складається із сукупності процесуальних прав та обов'язків особи, передбачених законом. Процесуальні права розвивають матеріальні права, які не входять до змісту процесуального статусу, при цьому своїм існуванням створюють можливість учаснику кримінального провадження захищати матеріальні права, які логічно випливають з можливості захищати відповідні права й законні інтереси. Процесуальні права повинні мати об'єктивний зв'язок зі статусом суб'єкта кримінально-процесуальних відносин, за якого наявність матеріального права зумовлює необхідність передбачити процесуальне право, що дозволяє здійснювати, охороняти або захищати його. Своєрідність процесуального статусу виражається в тому, що в його структурі присутні права двох рівнів:

1) права, які безпосередньо випливають із матеріальних прав. Наприклад, відповідно до Конституції України кожен має право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги (ст. 59)¹. Цьому матеріальному праву відповідає процесуальне право підозрюваного (обвинуваченого) запросити захисника або вимагати його призначення. Тобто в цьому разі це перший рівень прав у системі процесуального статусу учасників кримінального провадження;

2) права, які необхідні для здійснення, охорони та захисту процесуальних прав (знати про свої процесуальні права та користуватися

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 29.01.2023).

ними), які становлять другий рівень прав у системі процесуального статусу учасників кримінального провадження.

Якість системності притаманна процесуальному статусу учасників кримінального провадження та зумовлює необхідність дотримуватися при її формуванні правил поведінки, які забезпечують взаємозв'язок і взаємозалежність матеріальних і процесуальних прав.

Аналізуючи сучасні трактування кримінального процесуального закону в частині формування і нормативного закріплення процесуальних статусів учасників кримінального провадження, необхідно звернути увагу на їх суттєві недоліки.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК України потерпілому надається процесуальне право подавати докази. Це право має безпосередній зв'язок із таким матеріальним правом, як доступ до правосуддя, що виражає законний інтерес особи у правовому вирішенні кримінально-правового конфлікту, який виник. Водночас у нормах, які регулюють досудове провадження, не закріплено право другого рівня, направлене на його здійснення, охорону або захист.

Наприклад, потерпілій А. звернувся до слідчого з клопотанням про приєднання до кримінального провадження як доказів списку викрадених речей. Слідчий відмовив у задоволенні клопотання, аргументуючи своє рішення відсутністю доказового значення пред'явленого списку. При цьому він також відмовив у задоволенні клопотання представника потерпілого про проведення допиту потерпілого для визначення характеру і розміру дійсної шкоди, завданої злочином [5, с. 19]. Підставою для рішення стала наявність у матеріалах кримінального провадження доказів, які дозволяють вичерпно, на розсуд слідчого, встановити перелік викрадених речей (протокол огляду місця події, пояснення заявника), крім того, їхня кількість була значно меншою, ніж вказав у клопотанні потерпілий, за розрахунками, які провів слідчий. Тільки в суді з'ясувалося, що речі, не вказані в протоколі огляду місця події, все ж таки пов'язані зі злочином, що переконливо довів потерпілий під час судового слідства [6, с. 125].

Наведений приклад свідчить про те, що відсутність у потерпілого та його представника можливості вплинути на процесуальну поведінку слідчого за наявності неефективності засобів забезпечення процесуального права на відшкодування заподіяної злочином шкоди (п. 10 ч. 1 ст. 56 КПК України) утискає права та законні інтереси потерпілого.

Також необхідно звернути увагу на особливості нормативного регулювання процесуального статусу учасників кримінального провадження:

1) у кримінальному процесуальному законі вказується на сукупність кримінально-процесуальних прав учасників безвідносно до стадії кримінального провадження;

2) у більшості випадків щодо осіб, які зацікавлені в результаті кримінального провадження, застосовується розширювальний засіб регулювання, що передбачає можливість використання інших прав, які прямо не вказані у законі, але і не заборонені ним;

3) окремі права учасників, так само як і засоби їх забезпечення, не отримали належного закріплення у кримінальному процесуальному законі, наприклад право на відшкодування матеріальної шкоди, спричиненої діями слідчого або інших посадових осіб досудового провадження. Так, органами досудового розслідування за хуліганство були затримані три особи і в них було вилучено мобільні телефони. Але через 72 години з моменту затримання підозрюваних звільнили, однак мобільні телефони повернули тільки двом особам. Захисник третього підозрюваного звернувся з клопотанням до слідчого про повернення вилученого майна в повному обсязі. Після відмови в задоволенні клопотання прокурору була направлена скарга, за результатами розгляду якої вартість вилученого і за недбалістю втраченого майна була компенсована слідчим [6, с. 132];

4) у кримінальному процесуальному законі статус окремих учасників провадження чітко не закріплено.

Так, зазначені особливості в нормативному регулюванні процесуального статусу учасників кримінального провадження не сприяють однозначному застосуванню і зумовлюють необхідність впливу Конституційного Суду України, правові положення якого здатні суттєво змінити оцінку змісту чинного кримінального процесуального закону. Тому що здійснювати процесуальні права особа може залежно від свого фактичного положення, а не від наявності формального рішення про залучення до кримінального провадження у відповідному процесуальному статусі.

Таким чином, кримінально-процесуальна діяльність зумовлена наявністю в її змісті порядку надбання, здійснення і втрати процесуального статусу учасниками кримінального провадження. Також у чинному кримінальному процесуальному законі не закріплено сам механізм втрати або позбавлення процесуального статусу окремих учасників кримінального провадження, що в окремих випадках призводить до труднощів на практиці.

Висновки

Встановлений у законі порядок визнання особи суб'єктом кримінально-процесуальних відносин має велике значення для забезпечення законності кримінального провадження і дозволяє належним чином захищати інтереси осіб, які залучаються до цієї сфери діяльності.

Неоднозначність розуміння та розширене тлумачення підстав залучення до кримінального провадження, не закріплення чіткої процедури

надбання відповідного статусу порушують упорядкованість процесуальної діяльності, що таким чином відображається на законних інтересах учасників кримінального провадження. Тому слід дотримуватися формального підходу до визначення кола учасників кримінального провадження. Цей підхід призведе до таких позитивних результатів, як визначеність, стійкість процесуального становища, передбачуваність поведінки учасників кримінального провадження і результатів їх дій, а також створить логічну і послідовну систему механізмів здійснення, захисту і охорони їх прав та законних інтересів.

Список бібліографічних посилань: 1. Кримінальний процес України: у питаннях і відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. Т. Г. Фоміної. Харків : ХНУВС, 2021. 300 с. 2. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2019. 584 с. 3. Кримінальний процес : підручник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцька. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 532 с. 4. Грошевий Ю. М., Хотенець В. М. Кримінальний процес України. Харків : Право, 2000. 494 с. 5. Сербін М. М., Солдатенко О. А. Практикум з кримінального процесу : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2018. 84 с. 6. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (Загальна частина) / В. В. Рожнова, Д. О. Савицький, Я. Ю. Конюшенко та ін. Київ : НАВС, 2012. 280 с.

Надійшла до редколегії 02.02.2023

Прийнята до опублікування 27.02.2023

Soloviova O. Ye. Procedural status of participants in criminal proceedings as a means of securing rights and legitimate interests

The concept of procedural status of participants in criminal proceedings is considered. According to the Criminal Code of Ukraine, participants in criminal proceedings are parties to criminal proceedings, persons who take part in criminal proceedings. A comparison of this definition with specific norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which refer to participants in criminal proceedings, shows that the law includes not only persons involved in criminal proceedings, but also the subjects of criminal procedural activity themselves, i.e. officials and bodies that conduct (investigate) criminal proceedings, etc.

The procedure for recognizing a person as a subject of criminal procedural relations established by law is of great importance for ensuring the legality of criminal proceedings and allows to properly protect the interests of persons involved in this field of activity.

Ambiguity of understanding and extended interpretation of the reasons for involvement in criminal proceedings, failure to establish a clear procedure for acquiring the relevant status violate the orderliness of procedural activities, which thus reflects on the legitimate interests of the participants in criminal proceedings. Therefore, a formal approach to determining the circle of participants in criminal proceedings should be followed.

This approach is able to give such positive results as certainty, stability of the procedural provision, predictability of the behavior of participants in criminal proceedings and the results of their actions, as well as to create a logical and consistent system of mechanisms for the exercise, protection and protection of their rights and legitimate interests.

Key words: participants in criminal proceedings, procedural status, parties to criminal proceedings, subjects of criminal proceedings.

УДК 343.13

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.55>

Тетяна Григорівна Фоміна,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства
(завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-9513-1673>,
e-mail: tatianafomina7777@gmail.com;

Оксана Василівна Пчеліна,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства
(професор);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0224-1767>,
e-mail: pchelinaou@icloud.com

**ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ ПІД ЧАС
ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ РЕЗОНАНСНИХ ЗЛОЧИНІВ
СЕКСУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ, ВЧИНЕНИХ ЩОДО ДІТЕЙ**

Враховуючи проведений аналіз нормативно-правових актів, а також слідчо-судової практики, виокремлено особливості прийняття процесуальних рішень під час досудового розслідування резонансних злочинів сексуального характеру, вчинених щодо дітей, з приводу: а) створення слідчої групи або слідчо-оперативної групи; б) застосування заходів безпеки; в) здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні; г) застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Ключові слова: процесуальне рішення, досудове розслідування, злочини сексуального характеру, заходи безпеки, заходи забезпечення кримінального провадження.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У структурі злочинності виокремлюють резонансні кримінальні правопорушення, які вирізняються особливою зухвалістю при обранні способів їх учинення, тяжкістю спричинених наслідків і підвищеною зацікавленістю суспільства. Одним із різновидів резонансних кримінальних правопорушень є злочини, які пов'язані з учиненням дій сексуального характеру. При цьому стрімким зростанням зацікавленості з боку громадськості, засобів масової інформації, правоохоронних, судових та контролюючих органів до фактів учинення таких

діянь і перебігу їх досудового розслідування вирізняються злочини, які вчиняються щодо такої вразливої верстви населення, як діти. У зв'язку із чим актуальним убачається питання про своєчасне виявлення фактів учинення злочинів сексуального характеру щодо дітей та оптимізацію діяльності з їх досудового розслідування шляхом визначення техніко-криміналістичних, тактичних і процесуальних особливостей проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, а також прийняття нагальних і необхідних процесуальних рішень.

Стан дослідження проблеми

Дослідженню проблематики прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні присвятили свої праці І. Басиста [1], В. Берназ та С. Смоков [2], Н. Глинська [3], В. Чорнобук [4] та ін. Питання, пов'язані з дослідженням розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, з діями сексуального характеру, зокрема щодо дітей, порушували у своїх роботах А. Дмитрієва [5], М. Єфімов [6], В. Малярова [7], К. Назаренко [8], Г. Нікітіна-Дудікова [9], В. Нуджейдат [10], Д. Паляничко [11], Г. Попов [12] та ін. Однак встановлення особливостей прийняття процесуальних рішень під час досудового розслідування резонансних злочинів сексуального характеру, вчинених щодо дітей, не було досліджено на науковому рівні. Отже, існує потреба в окремому висвітленні заявленої проблематики в контексті сучасних реалій та практичної реалізації законодавства.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є окреслення теоретико-прикладних питань щодо прийняття процесуальних рішень під час досудового розслідування резонансних злочинів сексуального характеру, вчинених щодо дітей. Ця мета зумовлює постановку таких *завдань*: по-перше, виокремити особливості прийняття процесуальних рішень під час досудового розслідування резонансних кримінальних правопорушень сексуального характеру, вчинених щодо дітей; по-друге, з урахуванням аналізу слідчо-судової практики розслідування виокремленого різновиду кримінальних правопорушень сексуального характеру розкрити підстави та порядок прийняття рішень щодо: а) створення слідчої групи або слідчо-оперативної групи; б) застосування заходів безпеки; в) здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні; г) застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Наукова новизна дослідження

Виокремлено та висвітлено особливості прийняття процесуальних рішень під час досудового розслідування резонансних злочинів

сексуального характеру, вчинених щодо дітей, з приводу: створення слідчої групи або слідчо-оперативної групи; застосування заходів безпеки; здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні; застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу

Вимоги щодо сутності та змісту процесуальних рішень сформульовані у ст. 110 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)¹. Всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду є процесуальними рішеннями. Судове рішення під час досудового розслідування приймається у формі ухвали, рішення слідчого, дізнавача, прокурора – у формі постанови.

Враховуючи проведений аналіз нормативно-правових актів, а також слідчо-судової практики, слід виокремити певні особливості прийняття процесуальних рішень під час досудового розслідування резонансних злочинів сексуального характеру, вчинених щодо дітей.

1. Прийняття рішення щодо створення слідчої групи або слідчо-оперативної групи

Під час досудового розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, вчинених щодо дітей, зазвичай необхідно провести великий обсяг слідчих (розшукових) дій, призначити низку експертних досліджень тощо. Це зумовлює необхідність створення слідчої групи в таких кримінальних провадженнях. Відповідно до ст. 39 КПК України визначати слідчих, які здійснюватимуть досудове розслідування, а у випадках здійснення досудового розслідування слідчою групою визначати старшого слідчої групи, який керуватиме діями інших слідчих, уповноважений керівник органу досудового розслідування. Кримінальний процесуальний кодекс України не встановлює процесуальний порядок створення слідчої групи. У цьому разі з урахуванням положень, передбачених п. 1 ч. 2 ст. 39, ч. 3 ст. 110 КПК України, доцільним є прийняття керівником органу досудового розслідування рішення про створення слідчої групи у формі постанови.

Слід звернути увагу, що згідно з вимогами ч. 4 ст. 39 КПК України керівник органу досудового розслідування під час дії воєнного стану має право своєю вмотивованою постановою, погодженою з керівниками відповідних органів досудового розслідування, утворити

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 05.05.2023).

міжвідомчі слідчі групи та визначати у їх складі старшого слідчого, який керуватиме діями інших слідчих.

Для усебічного, повного і неупередженого досудового розслідування кримінальних правопорушень, які набули суспільного резонансу, зокрема злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, вчинених щодо дітей, утворюються слідчо-оперативні групи (далі – СОГ). Утворення СОГ здійснюється наказом Голови Національної поліції України, першого заступника Голови Національної поліції України, заступника Голови Національної поліції України – начальника Головного слідчого управління, керівника територіального органу поліції, керівника територіального (відокремленого) підрозділу поліції або осіб, які виконують їх обов'язки. Утворення СОГ наказом керівника територіального органу поліції, керівника територіального (відокремленого) підрозділу поліції погоджується з керівником органу досудового розслідування (пункти 1, 2 розділу IV Інструкції, затвердженої наказом МВС України від 7 липня 2015 р. № 575¹).

2. Прийняття рішення щодо застосування заходів безпеки

На практиці трапляються ситуації, коли потерпілі та свідки відмовляються давати показання або змінюють свої попередні показання з огляду на загрозу застосування до них, членів їхніх сімей насильства, залякування чи інших форм протиправного впливу. Така ситуація є цілком імовірною під час розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості. У зв'язку із цим потерпілі, свідки або інші особи в цих кримінальних провадженнях можуть скористатися гарантованим їм правом на забезпечення безпеки.

Право потерпілого на забезпечення безпеки гарантовано п. 5 ч. 1 ст. 56 КПК України, а свідка – п. 8 ч. 1 ст. 66 КПК України. Перелік осіб, які мають право на забезпечення безпеки у кримінальному провадженні, визначено у ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»².

До органів, які забезпечують безпеку осіб у кримінальному провадженні, належать державні органи, які: а) приймають рішення про

¹ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : затв. наказом МВС України від 07.07.2015 № 575 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> (дата звернення: 05.05.2023).

² Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 № 3782-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> (дата звернення: 05.05.2023).

застосування заходів безпеки; б) здійснюють заходи безпеки. Прийняти відповідне рішення має право слідчий, дізнавач, прокурор, суд, слідчий суддя або підрозділ, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, у випадках, передбачених ч. 2 ст. 3 вищевказаного Закону.

У статті 7 вказаного Закону визначено перелік заходів забезпечення безпеки. Можна виокремити й інші заходи, які за конкретних обставин кримінального провадження найкращим чином відповідають інтересам забезпечення безпеки осіб під час досудового розслідування, а саме: відсторонення від посади службової особи, яка внаслідок службового становища може чинити тиск на особу, взяту під захист (ст. 154 КПК України); запобіжні заходи у вигляді домашнього арешту або тримання під вартою (п. 3 ч. 1 ст. 177, статті 181, 183 КПК України); покладення слідчим суддею певних обов'язків на особу при обранні їй запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою (утримуватися від спілкування з конкретною особою, не відвідувати певні місця та ін.) (ч. 5 ст. 194 КПК України); впізнання поза візуальним і аудіоспостереженням особи, яку пред'являють для впізнання (ч. 4 ст. 228 КПК України); допит/впізнання у режимі відеоконференції в процесі досудового розслідування (п. 2 ч. 1 ст. 232 КПК України).

У разі наявності підстав для застосування заходів безпеки потерпілий, свідок або інша особа може подати заяву. Під час досудового розслідування злочинів сексуального характеру, вчинених щодо дітей, вважаємо, що таку заяву може подати законний представник потерпілого. Одержавши заяву або повідомлення про загрозу безпеці особи, слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя зобов'язані перевірити цю заяву (повідомлення) і в строк не більше трьох діб, а у невідкладних випадках негайно прийняти рішення (у формі постанови або ухвали) про застосування або про відмову в застосуванні заходів безпеки. Відповідне рішення передається для виконання органу, на який покладено здійснення заходів безпеки.

Слід брати до уваги, що для вжиття заходів безпеки повинні бути підстави і приводи, визначені ст. 20 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Крім погроз і конкретних посягань на життя та здоров'я особи, про наявність реальної загрози можуть свідчити характер злочину, щодо якого здійснюється кримінальне провадження, характеристика особи, яка становить потенційну загрозу, та її зв'язки, важливість показань особи, якій загрожує небезпека.

3. Прийняття рішення про здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні

Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 27 КПК України в разі розгляду справи про кримінальне правопорушення проти статевої свободи та статевої

недоторканості особи, зокрема вчиненого щодо дитини (дітей), слідчий суддя може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні його окремої частини. Така ситуація під час досудового розслідування, зокрема, можлива в разі:

а) обрання запобіжного заходу особі, яка підозрюється у вчиненні злочинів, передбачених статтями 152, 153 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Наприклад, 1 червня 2021 р. слідчий суддя Комсомольського міського суду Полтавської області прийняв рішення проводити розгляд клопотання слідчого про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в закритому судовому засіданні, оскільки особа підозрювалась у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 27, ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 304, ч. 3 ст. 136 КК України (ухвала Комсомольського міського суду Полтавської області від 1 червня 2021 р. у справі № 534/908/21¹);

б) під час допиту особи в процесі досудового розслідування в судовому засіданні. Наприклад, 25 березня 2021 р. слідчий суддя Жовківського районного суду Львівської області ухвалив рішення про допит малолітнього потерпілого під час досудового розслідування в закритому судовому засіданні у зв'язку з тим, що згідно з обставинами справи особі повідомлено про підозру щодо вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 156 КК України, які є тяжкими злочинами та злочинами проти статевої недоторканості особи (ухвала Жовківського районного суду Львівської області від 25 березня 2021 р. у справі № 444/675/21²).

4. Прийняття рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження

Під час досудового розслідуванні злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, вчинених щодо дітей, особливу увагу слід приділити рішенням щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Перелік таких заходів визначено у ст. 131 КПК України, а загальні вимоги до їх проведення – у ст. 132 КПК України. Науково-практичні поради щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження сформульовано у відповідному

¹ Ухвала Комсомольського міського суду Полтавської області від 01.06.2021 : справа № 534/908/21, провадження № 1-кц/534/255/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97519772> (дата звернення: 05.05.2023).

² Ухвала Жовківського районного суду Львівської області від 25.03.2021 : справа № 444/675/21, провадження № 1-кц/444/280/2021 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95826542> (дата звернення: 05.05.2023).

коментарі [13]. Звернемо увагу на деякі особливості застосування заходів забезпечення кримінального провадження при розслідуванні досліджуваної категорії кримінальних правопорушень.

Насамперед звернемося до такого заходу забезпечення кримінального провадження, як *відсторонення від посади*. Порядок його здійснення регламентовано статтями 154–158 КПК України. Під час досудового розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень слід брати до уваги, що до осіб, визнаних винними у вчиненні певних видів кримінальних правопорушень, судом може бути застосовано такий вид покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Зокрема, цей вид покарання призначається за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1–3 ст. 156-1 КК України «Домагання дитини для сексуальних цілей», а також частинами 1–4 ст. 301-2 КК України «Проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи». У судовій практиці існують приклади призначення покарання: а) у вигляді позбавлення права обіймати посади, пов'язані з роботою з особами віком до 18 років, та займатися навчальною та/або виховною діяльністю осіб віком до 18 років (вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 7 листопада 2022 р. у справі № 274/31/19¹); б) у вигляді позбавлення права обіймати посади в закладах позашкільної, дошкільної та шкільної освіти (вирок Народицького районного суду Житомирської області від 10 листопада 2022 р. у справі № 284/453/22²).

Слід брати до уваги, що метою відсторонення від посади як заходом забезпечення кримінального провадження є, зокрема, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного чи обвинуваченого, який, «перебуваючи на посаді, ... може незаконними засобами впливати на потерпілих, свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином» (п. 6 ч. 2 ст. 155 КПК України). Отже, цілком обґрунтованим буде прийняття рішення про відсторонення від посади особи, підозрюваної у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1–3 ст. 156-1 КК України, а

¹ Вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 07.11.2022 : справа № 274/31/19, провадження № 1-кп/0274/165/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107165552> (дата звернення: 05.05.2023).

² Вирок Народицького районного суду Житомирської області від 10.11.2022 : справа № 284/453/22 провадження № 1-кп/284/46/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107243051> (дата звернення: 05.05.2023).

також частинами 1–4 ст. 301-2 КК України, у тих випадках, коли діяльність підозрюваного пов'язана з вихованням малолітніх і неповнолітніх дітей або у випадках, коли він обіймає будь-які посади у будь-яких закладах освіти й виховання.

Водночас у судовій практиці існують приклади, коли відсторонення від посади не застосовується з тієї причини, що особу під час досудового розслідування звільнено з роботи. Згідно з вироком Шевченківського районного суду м. Чернівці від 10 січня 2023 р. обвинувачений за попередньою змовою з групою осіб вчинив кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 27, ч. 4 ст. 152, ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 27, ч. 1 ст. 155, ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 27, ч. 2 ст. 155 КК України. На період вчинюваних діянь обвинувачений працював викладачем Чернівецького фахового музичного училища та під час досудового розслідування кримінального провадження був звільнений із займаної посади. У матеріалах кримінального провадження наявний акт роботи комісії з проведення службового розслідування, відповідно до якого за підсумками проведеного внутрішнього службового розслідування комісія дійшла висновку, що обвинувачений у робочий та неробочий час дозволяв собі розмови зі студентами на теми сексуального характеру¹.

Запобіжні заходи. За загальним правилом, під час досудового розслідування запобіжні заходи застосовуються слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора. Процесуальному порядку застосування запобіжних заходів присвячено положення глави 18 розділу II КПК України.

Слід звернути увагу, що, доводячи необхідність застосування запобіжних заходів, слідчий при ініціюванні цього питання обов'язково повинен обґрунтувати ризики можливої неправомірної поведінки особи, передбачені ст. 177 КПК України. Цілком можливо, що у кримінальному провадженні наявні одразу декілька ризиків. У такому разі слідчий у клопотанні про застосування запобіжного заходу повинен зазначити їх та обґрунтувати відповідними доказами, що містяться у кримінальному провадженні. Завдання слідчого полягає саме в належному обґрунтуванні цих ризиків. Труднощі практичного характеру можуть полягати в тому, що доказування ризиків, за яких запобіжні заходи варто застосовувати, мають прогностичний характер. Водночас слідчий повинен спиратися на конкретні фактичні дані, що містяться у кримінальному провадженні. За відсутності

¹ Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 10.01.2023 : справа № 727/9295/21, провадження № 1-кп/727/107/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108323170> (дата звернення: 05.05.2023).

ризиків неправомірної поведінки підозрюваного, навіть за наявності обґрунтованої підозри, достатніх підстав для застосування запобіжного заходу немає [14, с. 135].

Судова практика щодо застосування запобіжних заходів під час розслідування досліджуваної категорії злочинів свідчить про те, що в більшості випадків ці заходи обираються з урахуванням окреслених ризиків; тяжкості покарання, що загрожує підозрюваному в разі визнання його винним у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється; даних про особу підозрюваного¹. У досліджуваній категорії правопорушень слідчі судді, суд поза тим враховують резонанс учиненого кримінального правопорушення, як, наприклад, у судовому рішенні, розглянутому далі. Ухвалою слідчого судді Овідіопольського районного суду Одеської у справі № 509/2168/23 за обвинуваченням особи за ознаками злочинів, передбачених ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 156-1 КК України, обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою без визначення розміру застави. Суд вважає, «що обвинувачений може переховуватись від суду, усвідомлюючи моральний аспект інкримінованих йому особливо тяжкого та тяжкого злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та тяжкість покарання, що загрожує обвинуваченому у разі визнання його винним, може незаконно впливати (вчинити фізичний або психічний тиск) на малолітню потерпілу, 2010 р. н., з якою він знайомий та обізнаний про її місце проживання, що дасть йому змогу вчинити незаконний вплив як на потерпілу, її матір, так і на свідків у даному кримінальному провадженні, може перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином, а саме шляхом невиконання або неналежного виконання обов'язків покладених на нього, як на обвинуваченого у кримінальному провадженні в разі обрання йому більш м'якого виду запобіжного заходу, або вчинити інші кримінальні правопорушення, будучи за своїм фахом та посадою військовослужбовцем ЗСУ, маючи вільний доступ до вогнепальної зброї, боєприпасів, а також, достатні знання та навички для їх використання та застосування за призначенням, що може створити передумови для вчинення іншого злочину, враховуючи наявну військову агресію з боку російської федерації проти України, що суттєво обмежує можливості виконання органами влади та правопорядку своїй повноважень на певних територіях та якісно погіршується криміногенна обстановка у військовий час. Судом враховується неабиякий

¹ Ухвала Овруцького районного суду Житомирської області від 31.05.2022 : справа № 286/880/22, провадження № 1-кс/286/186/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104530996> (дата звернення: 05.05.2023).

розголос, який набули вказані протиправні злочинні дії обвинуваченого в українських ЗМІ, соціальних мережах та месенджерах, відсутність у нього міцних соціальних зв'язків» (ухвала Овідіопольський районного суду Одеської від 27 квітня 2023 р. у справі № 509/2168/23¹).

Висновки

Проведений аналіз нормативно-правових актів, а також слідчої судової практики дозволив виокремити певні особливості прийняття процесуальних рішень під час досудового розслідування резонансних злочинів сексуального характеру, вчинених щодо дітей, а саме з приводу: а) створення слідчої групи або слідчо-оперативної групи; б) застосування заходів безпеки; в) здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні; г) застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Звернено увагу, що для всебічного, повного й неупередженого досудового розслідування резонансних кримінальних правопорушень, зокрема злочинів сексуального характеру, вчинених щодо дітей, на нормативному рівні передбачена необхідність створення слідчо-оперативної групи. Крім того, законом встановлена можливість прийняття рішення слідчим суддею, судом про здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні його окремої частини в разі розгляду справи про кримінальне правопорушення проти статеві свободи та статеві недоторканості особи (п. 2 ч. 2 ст. 27 КПК України). Судова практика засвідчила приклади прийняття такого рішення у разі обрання запобіжного заходу особі, яка підозрюється у вчиненні злочинів сексуального характеру, зокрема щодо дітей, та під час допиту особи в процесі досудового розслідування в судовому засіданні.

Проаналізовано порядок застосування заходів забезпечення кримінального провадження під час досудового розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень, зокрема відсторонення від посади, та запобіжних заходів. Встановлено, що в більшості випадків запобіжні заходи обираються з урахуванням ризиків, передбачених ст. 177 КПК України; тяжкості покарання, що загрожує підозрюваному в разі визнання його винним у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється; даних про особу підозрюваного, а також резонансу вчиненого кримінального правопорушення.

¹ Ухвала Овідіопольський районного суду Одеської області від 27.04.2023 : справа № 509/2168/23, провадження № 1-кп/509/694/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110546848> (дата звернення: 05.05.2023).

Список бібліографічних посилань: **1.** Басиста І. В. Прийняття і виконання рішень слідчого на стадії досудового розслідування : монографія. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2011. 500 с. **2.** Берназ В. Д., Смоков С. М. Рішення слідчого (криміналістичний, процесуальний та психологічний аспекти) : монографія. Одеса, 2005. 150 с. **3.** Глинська Н. В. Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2015. 469 с. **4.** Чорнобук В. І. Законність та обґрунтованість процесуальних рішень судді в порядку судового контролю у досудових стадіях кримінального процесу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2007. 211 с. **5.** Дмитрієва А. В. Методика розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 24 с. **6.** Єфімов М. М. Методика розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: наукові та праксеологічні основи : монографія. Одеса : Гельветика, 2020. 392 с. **7.** Малярова В. О. Розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: теорія та практика : монографія / за ред. С. М. Гусарова. Харків : Діса плюс, 2013. 422 с. **8.** Назаренко К. Ю. Методика розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом : монографія. Дніпро : Гельветика, 2018. 172 с. **9.** Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Теоретичні та практичні основи криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності дітей : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2022. 713 с. **10.** Нуджейдат В. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування зґвалтувань : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2021. 228 с. **11.** Палянничко Д. Г. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2013. 20 с. **12.** Попов Г. Особливості досудового розслідування злочинів проти статевої недоторканості дітей, що вчинені в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 75, Ч. 2. С. 125–129. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.20>. **13.** Науково-практичний коментар до Розділу II Кримінального процесуального кодексу України «Заходи забезпечення кримінального провадження» / Ю. П. Аленін, М. В. Багрій, Р. І. Благута та ін. ; за ред. І. В. Глов'юк. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 440 с. **14.** Фоміна Т. Г. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики : монографія / наук. ред. О. О. Юхно. Харків : Панов, 2020. 576 с.

Надійшла до редколегії 09.05.2023

Прийнята до опублікування 07.06.2023

Fomina T. H., Pchelina O. V. Peculiarities of procedural decision-making during pre-trial investigation of high-profile offences a sexual nature committed against children

Based on the analysis of regulatory legal acts and investigative and judicial practice, certain peculiarities of procedural decision-making during pre-trial investigation of high-profile criminal offences of a sexual nature committed against children have been highlighted, namely, with regard to: the formation of an investigative team or an investigative and operational team; the application of security measures; the conduct of criminal proceedings in a closed court session; and the application of measures to ensure criminal proceedings.

It has been noted that for a comprehensive, complete and impartial pre-trial investigation of high-profile criminal offences, including sexual offences committed against children, the need to establish an investigative team is provided for at the regulatory level. In addition, the law provides for the possibility for an investigating judge or court to decide to conduct criminal proceedings in a closed court session during the entire trial or a separate part of it in the case of a criminal offence against sexual freedom and sexual inviolability of a person (Article 27(2)(2) of the CPC of Ukraine). Court practice has shown examples of such a decision being made in the case of choosing a preventive measure for a person suspected of committing sexual offences, in particular those committed against children, and during the interrogation of a person during a pre-trial investigation in a court hearing.

A procedure for application of measures to ensure criminal proceedings during the pre-trial investigation of the category of criminal offences under study, in particular, suspension from the duty, and preventive measures has been analysed. It has been established that, for the most part, preventive measures are chosen taking into account the risks envisaged by Article 177 of the CPC of Ukraine, the severity of the punishment which the suspect faces if found guilty of the criminal offence of which he or she is suspected, the data on the suspect's identity, and the resonance of the criminal offence committed.

Key words: procedural decision, pre-trial investigation, sexual offences, security measures, measures to ensure criminal proceedings.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 347.961

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.56>

Марина Євгенівна Василенко,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (доцент);*

<https://orcid.org/0000-0002-2992-6646>,

e-mail : marena.ev@gmail.com

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ НОТАРІУСА ПІД ЧАС УЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених і норм чинного законодавства, розкрито перелік нотаріальних дій, які уповноважені здійснювати нотаріуси. Запропоновано авторське визначення поняття «нотаріальні дії». Наголошено на важливості забезпечення незалежності нотаріусів у процесі реалізації ними нотаріальних дій. Наведено низку аспектів, що підтверджують цю тезу.

Ключові слова: нотаріус, нотаріальні дії, законність, права, свободи, нотаріальні послуги, незалежність.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Незалежність нотаріуса є основою нотаріальної етики, вона тісно пов'язана із цілим комплексом повноважень, а також підвищеними вимогами щодо етичної культури представників цієї юридичної професії. Осмислення цієї проблеми має важливе значення в контексті забезпечення високої професійної культури нотаріусів, прозорих і справедливих механізмів отримання свідцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Стан дослідження проблеми

В останні роки діяльність нотаріусів неодноразово потрапляла в поле зору різних науковців. Так, окремі аспекти цього питання розглядали В. В. Баранкова, П. Д. Біленчук, Л. В. Єфіменко, Н. В. Ільєва, В. В. Комаров, С. С. Сливка, К. І. Федорова, В. М. Черниш та ін. Водночас питання незалежності нотаріуса під час учинення нотаріальних дій не знайшло свого осмислення в науковій літературі та потребує відповідних досліджень щодо з'ясування його сутності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу наукових поглядів провідних учених та норм чинного законодавства України розкрити сутність і зміст незалежності нотаріуса під час учинення нотаріальних дій. Для досягнення поставленої мети виконано такі *завдання*: розкрити сутність і зміст нотаріальної діяльності; з'ясувати зміст поняття «незалежність»; розкрити значення забезпечення незалежності нотаріуса під час учинення нотаріальних дій.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що науково осмислено характеристику незалежності нотаріуса під час учинення нотаріальних дій, виділено окремі аспекти, пов'язані з незалежністю нотаріуса.

Виклад основного матеріалу

Для початку детально проаналізуємо зміст категорії «нотаріус» в українській правовій доктрині та нормативно-правових актах.

Відмітимо, що відповідно до Закону України «Про нотаріат» нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або здійснює незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. Нотаріусом може бути громадянин України, якому присуджено ступінь вищої юридичної освіти не нижче магістра, який володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю¹.

Зазначимо, що законодавець затвердив доволі високі вимоги для громадян, які бажають здійснювати нотаріальну діяльність в Україні, складним є і сам процес отримання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Взагалі, функції нотаріату можна поділити на дві великі групи: 1) загальносоціальні, які характеризують місце нотаріату в системі органів цивільної юрисдикції та правової системи України; 2) нотаріальні спеціальні, які відображають особливості, специфіку нотаріальної

¹ Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (дата звернення: 23.05.2023).

діяльності відносно учасників нотаріального процесу [1]. Окремо можемо виділити світоглядну функцію, яка виникає на основі усвідомлення населенням особистості нотаріуса як високопрофесійного фахівця в царині права, якому довіряють, до якого звертаються за допомогою і який робить свій внесок у формування загальної правової культури населення.

Таким чином, нотаріальні дії – це визначена нормами чинного законодавства сукупність юридично значущих дій, які вчиняються нотаріусом із метою надання нотаріальних послуг. Метою нотаріальних дій є забезпечення, по-перше, дотримання і захисту законних прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб, зокрема матеріального і нематеріального характеру, по-друге, правильності та законності укладення договорів, підтвердження документів та надання інших юридичних послуг, визначених чинним законодавством. Варто зауважити, що в процесі здійснення нотаріальних дій нотаріус має бути незалежним і безпристрасним посередником між сторонами, а також діяти виключно з дотриманням норм чинного законодавства. Зазначене, у свою чергу, забезпечує надійність і законність угод, укладених між сторонами, та допомагає запобігти спробам шахрайства і маніпулювання документами.

Діяльність нотаріуса ґрунтується на певних принципах як фундаментальних основах поведінки. До основних принципів нотаріальної діяльності відносимо:

1) принцип незалежності, який є провідним та основоположним, адже унеможлиблює будь-який зовнішній вплив на нотаріуса у ході вчинення ним нотаріальних дій;

2) принцип компетентності, який постає з вимог, встановлених законодавцем до нотаріусів для детального регламентування їхньої професійної компетентності;

3) принцип людяності та високої морально-етичної культури. Він характеризує малодосліджений вимір діяльності не тільки нотаріусів, але й всієї системи юридичних професій. Так, на міжособистісному рівні людина, яка звертається до фахівця у сфері права, на рівні підсвідомості в першу чергу хоче отримати моральну підтримку, що досягається завдяки тому, що нотаріус слухає людину, співпереживає їй. Це багато в чому залежить від базової ввічливості та людяності фахівця у сфері права.

Наголошуємо, що надважливою засадою діяльності нотаріусів є їх незалежність. Хочемо звернути увагу на те, що категорія незалежності у вітчизняній правовій думці досліджена достатньо поверхнево. Зокрема, дослідники часто звертають увагу на формальне закріплення на рівні нормативно-правових актів формальних інструментів забезпечення незалежності, водночас оминається увагою значний

гносеологічний потенціал морально-етичних основ незалежності. Очевидно, що це питання лежить не лише у сфері нормотворчості, але й у сфері загальної культури, правової культури населення.

Вважаємо доречним наголосити на унікальності функцій нотаріусів порівняно з іншими фахівцями у сфері права. Адже окремі юридичні професії передбачають стійкі вертикальні зв'язки, надання вказівок, виконання доручень, широкий простір для взаємодії з іншими органами державної влади та громадськістю. Діяльність нотаріусів постає у цьому контексті дещо більше самостійною, з порівняно меншим ступенем залежності від інших фахівців.

Необхідно відмітити, що незалежність і неупередженість нотаріуса забезпечуються також через застосування правил обмеження у праві вчинення нотаріальних дій (ст. 9 Закону України «Про нотаріат»). Реалізуючи надані йому законом повноваження, нотаріус не може прагнути особистої користі або реалізовувати свої власні інтереси, а також інтереси своїх близьких родичів. З метою реалізації вимог щодо незалежності й неупередженості нотаріуса ст. 3 Закону України «Про нотаріат» закріплює обмеження правового статусу нотаріуса [2].

У контексті наведеного вважаємо, що не можна зводити неупередженість виключно до кола близьких родичів. Сучасний світ цифрових інновацій відкриває широкі можливості дистанційного спілкування з великою кількістю людей та об'єднання у групи й інші віртуальні спільноти за інтересами, розширює напрями взаємодії, завдяки чому коло знайомих значно розширюється. Це потребує глибокого наукового осмислення з подальшим утіленням у зміні нормативно-правових актів, посадових інструкцій тощо.

Крім того, варто зауважити, що відповідно до Правил професійної етики нотаріусів України нотаріус зобов'язаний уникати будь-якого незаконного впливу на його професійну діяльність, протистояти тиску, бути принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків та відстоюванні професійних прав, їх ефективному використанні в інтересах учасників правовідносин¹.

Аналіз положень Правил професійної етики нотаріусів України підштовхує нас до сутнісного усвідомлення окремих із них. Так, доволі суперечливим є, на наш погляд, формулювання «уникати будь-якого незаконного впливу на його професійну діяльність». Можливо, доцільно розширити це твердження визначенням конкретного алгоритму

¹ Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ М-ва юстиції України від 07.06.2021 № 2039/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0759-21> (дата звернення: 23.05.2023).

дій у разі незаконного впливу, а не лише закріплювати його уникнення як пасивну форму поведінки.

Стосовно принципу незалежності нотаріуса, як зазначає К. І. Чижмарь, варто зважати на забезпечення його функціональної діяльності. Нотаріус має бути вільним від кон'юнктурних міркувань, політичної обстановки та думки керівника органу юстиції, інших посадових осіб. Юридичними гарантіями забезпечення незалежності нотаріуса є, зокрема, безстроковість дії свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, судова процедура оскарження дій нотаріуса [3].

Варто погодитися із точкою зору В. В. Баранкової, що «чинне законодавство не містить норми, яка б закріплювала положення про те, що нотаріус є незалежним під час вчинення нотаріальних дій. Разом із тим абсолютно очевидно, що під час здійснення нотаріальної діяльності нотаріус керується тільки законом і жодні вказівки для нього не є обов'язковими, якщо вони стосуються змісту нотаріальної дії та не відповідають закону. Питання про правомірність вчинення нотаріальної дії або про відмову в її вчиненні розв'язує винятково сам нотаріус у межах законів, що підлягають застосуванню у тому або іншому випадку. Зважаючи на зазначені обставини, нотаріальне законодавство має містити твердження про те, що нотаріуси є незалежними у своїй діяльності й підкорюються тільки закону, діючи лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені законами України» [4].

Висновки

Підсумовуючи, слід зазначити, що забезпечення належного рівня незалежності нотаріуса під час учинення нотаріальних дій має важливе значення: по-перше, для самих нотаріусів, оскільки в такому разі вони мають можливість виконувати свою діяльність поза будь-яким впливом, що є додатковою гарантією забезпечення режиму законності в їх роботі; по-друге, для користувачів послугами нотаріусів, адже незалежність нотаріуса – це запорука дотримання прав і свобод фізичних та юридичних осіб, а також є превентивним заходом від учинення будь-яких протиправних дій (шахрайства, маніпулювання документами тощо).

Наголошуємо на необхідності подальшого наукового осмислення цього питання, проведення круглих столів і конференцій за участі науковців та нотаріусів-практиків, у тому числі в онлайн-форматі, з метою визначення актуальних напрямів співпраці й обговорення проблемних аспектів професійної діяльності, зокрема щодо дотримання принципу незалежності під час учинення нотаріальних дій.

Список бібліографічних посилань: 1. Долинська М. С. Функції українського нотаріату: поняття та види. *Форум права*. 2011. № 4. С. 208–212. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_4_34.pdf (дата звернення: 23.05.2023). 2. Баранкова В. В. Проблеми внормування гарантій нотаріальної діяльності // Цивільний процес на зламі століть : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю заснування каф. цив. процесу (м. Харків, 20–21 жовт. 2016 р.) / за заг. ред. К. В. Гусарова. Харків : Право, 2016. С. 152–154. 3. Чижмарь К. І. Гарантії нотаріальної діяльності: деякі питання теорії та практики. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4. С. 61–65. 4. Баранкова В. В. Законність нотаріальних актів. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 28–34. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.4>.

Надійшла до редколегії 25.05.2023

Прийнята до опублікування 23.06.2023

Vasylenko M. Ye. Notary independence in the course of notarial acts

Based on the analysis of the scientific views of scholars and the norms of current legislation, a list of notarial acts that notaries are authorised to perform has been provided. The author's own definition of the concept of "notarial acts" has been proposed. The importance of ensuring the independence of notaries in the course of notarial acts has been emphasised. A number of aspects confirming this thesis have been presented.

It has been established that notarial acts are a set of legally significant acts performed by a notary with the aim of providing notarial services as defined by the current legislation. The purpose of notarial acts is to ensure, firstly, the observance and protection of legal rights, freedoms and interests of individuals and legal entities, including those of a tangible and intangible nature, and secondly, the correctness and legality of concluding contracts, confirming documents and providing other legal services as defined by current legislation.

It has been noted that in the course of notarial acts, a notary must be an independent and impartial mediator between the parties, and act exclusively in compliance with the applicable law. This, in turn, ensures the reliability and legitimacy of transactions concluded between the parties and helps to prevent attempts at fraud and manipulation of documents.

It has been generalised that ensuring the appropriate level of notary independence in the course of notarial acts is important: firstly, for notaries themselves, since in this case they are able to perform their activities free from any influence, which is an additional guarantee of ensuring the regime of legality in their work; secondly, for users of notaries' services, since notary independence is a guarantee of observance of the rights and freedoms of individuals and legal entities, and is also a preventive measure against any unlawful acts (fraud, document forgery, etc.).

Key words: notary, notarial acts, legality, rights, freedoms, notarial services, independence.

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.57>

Дмитро Валерійович Климчук,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України, відділ вибухотехнічних та пожежотехнічних досліджень (начальник);

<https://orcid.org/0009-0007-6878-2968>,
e-mail: klimchuk_dv@ukr.net;

Степан Васильович Ігнатів,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України, відділ вибухотехнічних та пожежотехнічних досліджень (судовий експерт-вибухотехнік);

<https://orcid.org/0000-0001-7856-5448>,
e-mail: stepan.ignatov1226@gmail.com

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ КОНЦЕНТРОВАНОГО НАВЧАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ

Визначено актуальність вдосконалення підготовки для підвищення продуктивності роботи фахівців експертних установ. Проаналізовано світовий досвід застосування концентрованого навчання в загальноосвітньому науковому процесі. Досліджено структуру концентрованого навчання як технології педагогічного процесу. Розглянуто особливості застосування елементів технології концентрованого навчання в підготовці та практичній діяльності судових експертів в Україні. Проаналізовано чинну систему підготовки судових експертів в Україні та узагальнено питання їхньої професійної підготовки. Розглянуто переваги та недоліки застосування технології концентрованого навчання в експертній практиці. Доведено, що компоненти цієї технології можуть бути корисними для підвищення ефективності підготовки та подальшої діяльності.

Ключові слова: *судова експертиза, професійна підготовка судових експертів, концентроване навчання, педагогічні технології.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

З моменту повномасштабного російського вторгнення в Україну значно збільшилася кількість експертних досліджень за певними видами судових експертиз, а саме: криміналістичних (балістична і вибухотехнічна), інженерно-технічних (будівельно-технічна, пожежно-технічна), економічних та ін. Але водночас відбулося об'єктивно обґрунтоване зменшення кількості судових експертів. У зв'язку із цим

особливо гостро постало питання пришвидшення підготовки таких фахівців та інтеграції їх до робочого процесу.

Вищезазначені події збігаються зі становленням в Україні системи освіти, орієнтованої на входження в західно-європейський освітній простір, що супроводжується істотними змінами в педагогічній теорії та практиці навчально-виховного процесу, спрямованими на збагачення змісту освіти. Нагальною потребою стає вирішення педагогічних проблем з акцентом на індивідуалізацію освітніх програм.

Стан дослідження проблеми

Дослідженню питань застосування технологій навчання в освіті присвячено праці багатьох учених. В Україні педагогічну складову методу концентрованого навчання розглядали Т. С. Бондаренко [1], А. С. Нікуліна, В. М. Молчанов, Н. В. Верченко, Ю. І. Торба [2]. Однак цій технології не приділялося достатньої уваги, вона застосовувалась епізодично, без набуття практичного впровадження. В Україні технологія концентрованого навчання всебічно використовувалася в Українській інженерно-педагогічній академії [3].

Загальним питанням професійної підготовки судових експертів в Україні приділялась увага у працях таких науковців, як А. М. Головченко [4], Н. М. Ткаченко [5], Н. І. Клименко, В. К. Стринжа [6], В. М. Шерстюк [7], В. М. Бараняк [8], А. Ф. Кофанов [9], С. О. Стрілець, Р. В. Кузнецов [10], І. А. Петров, О. П. Снігерьев [11], Н. В. Кісіль [12], однак не всі питання професійної підготовки експертів були досліджені. Питання концентрованого навчання не розглядалось взагалі.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в обґрунтуванні та систематизації теоретичних знань щодо використання концентрованого навчання в межах спеціалізованого педагогічного процесу підготовки судових експертів різних галузей знань, встановлення можливості застосування концентрованого навчання протягом робочого процесу проведення експертиз.

Завданням статті є вирішення проблеми прискорення професійної підготовки та збільшення продуктивності судових експертів шляхом застосування в експертній практиці технології концентрованого навчання.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано механізм упровадження технології концентрованого навчання в процес професійної підготовки експерта після здобуття експертної спеціальності та під час процесу виконання експертиз шляхом впровадження «тимчасової спеціалізації».

Виклад основного матеріалу

Система підготовки судових експертів вимагає адаптації до світових наукових тенденцій у галузі педагогіки. Вищезазначені фактори потребують упровадження та застосування інноваційних методів підготовки і перепідготовки таких фахівців. Ми пропонуємо розглянути можливості використання методу концентрованого навчання в підготовці і практичній діяльності судового експерта.

Під концентрованим навчанням розуміють такий спеціально організований його процес, який дає можливість засвоїти більшу кількість навчального матеріалу не за рахунок збільшення навчального часу, а завдяки кращому впорядкуванню навчальної інформації та впровадженню іншого режиму проведення занять. У закладах освіти такий підхід використовують тимчасово (періодично) як альтернативу багатопредметному навчання, що сприяє більш ефективному формуванню знань і навичок за рахунок певної роздробленості процесу пізнання й калейдоскопічності відчуттів та вражень суб'єктів навчання.

У науці визнано, що концентроване навчання є складовою інтенсивного навчання, а інтенсивне навчання – продуманим синтезом розподіленого й концентрованого навчання. У такий спосіб поняття «концентроване навчання» є більш вузьким, аніж поняття «інтенсивне навчання». Поняття «концентрація» має два значення, оскільки, з одного боку, це процес насичення (згущення), а з іншого – ступінь насичення (згущення).

В основі концентрованого навчання лежить подолання багатопредметності навчального дня й навчального тижня; одноразова тривалість вивчення предмета або навчальної дисципліни; безперервність процесу пізнання і його цілісність (починаючи з первинного сприйняття й закінчуючи формуванням умінь); наявність сприятливих умов для інтеграції теорії та практики, синтезу знань та умінь, співробітництва всіх учасників навчального процесу; застосування системи форм, методів і засобів навчання, що адекватно реалізують цілісний процес пізнання.

До навчального процесу належить матеріал, що може вирізнятися різним ступенем подрібненості й зв'язку (узагальнення). Під таким навчальним матеріалом ми розуміємо спеціальним чином структуровану (узагальнену) і впорядковану інформацію, що передається судовому експерту (стажисту). Під концентрацією навчального матеріалу варто розуміти процес упорядкування (структурування, узагальнення) навчальної інформації та розподілу її в часі. Щодо експертної діяльності, то це план підготовки судового експерта за певною спеціальністю. Педагогічна наука, застосувавши термін «технологія» (у значенні певної низки операцій, спрямованих на досягнення мети або завдання

поза сферою матеріального виробництва), фактично підштовхнула до застосування загальнопедагогічних методів у специфічних галузях освіти.

Зміст і призначення будь-якої педагогічної технології – оптимізувати навчальний процес, виключити з нього всі види операцій, які не є необхідними для отримання результату.

Використання технологій є головним ресурсом, що дозволяє знизити витрати на ефективність навчального процесу. Аналіз освітніх процесів показує, що педагогічні технології є складовою частиною соціальних технологій, оскільки відбуваються в системі, яка так само є соціальною.

Незважаючи на різні наукові підходи, педагогічні технології базуються на теоріях психодидактики, соціальної психології, кібернетики, управління й менеджменту. Отже, зародження ідеї технології педагогічного процесу пов'язане насамперед з упровадженням досягнень науково-технічного прогресу в різних галузях теоретичної та практичної діяльності. Таким чином, застосування технологічного підходу дозволяє використовувати метод концентрованого навчання й у професійній підготовці судових експертів.

Сьогодні методом концентрованого навчання послуговуються в підготовці кандидатів на здобуття кваліфікації судового експерта. Навчальний план підготовки фахівця (стажера) організований таким чином, щоб процес навчання відбувався як шляхом розподілення за темами, так і шляхом логічного поєднання занять, уникаючи в такий спосіб розосередженості. Проте слід зауважити, що процес підготовки судових експертів не закінчується на присвоєнні кваліфікації за певною спеціальністю та отриманні свідоцтва. Підготовка судового експерта є процесом безперервним, наполегливим, що потребує значної концентрації матеріалу. Від кандидата вимагається висока розумова активність у процесі засвоєння знань. На жаль, сьогодні процес безперервного вдосконалення знань фахівців, які вже здобули експертну спеціальність, фактично зводиться до самопідготовки. Розосереджуючи увагу на різних об'єктах та явищах, експерт не отримує повноти й системності знань щодо кожного об'єкта. Натомість він одержує уривчасті відомості, які подекуди не становлять цілої картини.

Для експертології найбільш значущим висновком є те, що наука педагогіка, створюючи технологію концентрованого навчання, від самого початку визначала її як загальнодоступний інструмент, що може застосовуватися під час підготовки фахівців у різноманітних галузях людської діяльності.

Пропонуємо більш детально розглянути, як окремі елементи концентрованого навчання можуть бути застосовані в експертній

підготовці та практичній діяльності. Переважна більшість експертних спеціальностей має кінцеву кількість об'єктів дослідження (наприклад, за експертною спеціальністю 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху» вибухові пристрої мають кінцеву кількість) та перелік питань, що можуть бути вирішені. З наведеного випливає, що практичну частину навчання, яке відбувається вже під час безпосереднього виконання експертиз, можна концентрувати уведенням «тимчасової спеціалізації». Під «тимчасовою спеціалізацією» слід розуміти доручення одному експерту виконати експертні завдання, що вимагають дослідження одного виду об'єкта (типу об'єкта), з метою вирішення однотипних питань із поступовим розширенням переліку питань, які вирішуються при дослідженні об'єкта, і подальшим переходом до вирішення іншого, більш складного виду завдань, наприклад від ідентифікаційних до ситуаційних.

До недоліків такого методу можна віднести відсутність законодавчого підґрунтя «тимчасової спеціалізації», адже не передбачено розподіл експертиз, виходячи з їх складності, а також досвіду експерта, та додаткове навантаження на інших співробітників відділу, що пов'язане з перерозподілом експертного навантаження. Так само серед переваг такого методу можна виокремити:

- пришвидшення процесу інтеграції нових працівників до процесу виконання експертиз;
- подолання страху за рахунок періодичного виконання доволі типізованих дій;
- опанування конструкцією чи властивостями певних об'єктів дослідження (наприклад, певного типу бойових припасів);
- збільшення кількості виконаних експертних досліджень без втрати їхньої якості.

Висновки

Незважаючи на труднощі, що виникають при застосуванні концентрованого навчання у практичній підготовці та діяльності судових експертів, такий спосіб застосовується та дозволяє підготувати фахівця високого рівня з вичерпними знаннями, здатного якісно досліджувати об'єкти і вирішувати весь спектр експертних завдань, передбачених його спеціальністю, зі швидкістю, якої вимагають сучасні умови діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Бондаренко Т. С. Використання методу занурення в умовах формування інформаційного навчального середовища // Науково-практична конференція науково-педагогічних працівників, науковців, аспірантів та співробітників академії (м. Харків, 2013 р.): зб. тез доп. / Укр. інж.-пед. акад. Харків, 2013. С. 37–38.
2. Молчанов В. М., Верченко Н. В., Торба Ю. І. Основні аспекти

педагогіки профтехосвіти : навч. посіб. Донецьк : ДПО ІПП, 2006. С. 243–247. **3.** Бакатанова В. Б., Ігнатов С. В. Проблеми застосування технології концентрованого навчання у вищій освіті. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2017. Вип. 56–57. С. 75–82. **4.** Головченко Л. М. Проблемные вопросы подготовки и повышения квалификации судебных экспертов в Украине. *Криміналістика і судова експертиза*. 2016. Вип. 61. С. 44–51. **5.** Ткаченко Н. М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта – важливий фактор розвитку експертної дидактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 203–214. **6.** Клименко Н. И., Стринжа В. К. К вопросу о подготовке судебных экспертов. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1989. Вип. 39. С. 24–28. **7.** Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 21 с. **8.** Бараняк В. М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2014. № 801. С. 229–233. **9.** Кофанов А. В. Деякі аспекти проблематики підготовки експертів, їх взаємодії з керівництвом та оцінки проведених ними досліджень. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2 (20). С. 107–115. **10.** Стрілець С. О., Кузнецов Р. В. Шляхи вдосконалення підготовки та підвищення кваліфікації судових експертів експертної служби МВС. *Молодий вчений*. 2020. Вип. 8. С. 236–241. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-51>. **11.** Петров І. А., Снігерьев О. П. Шляхи вдосконалення системи підготовки судових експертів в Україні // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю створення Харків. наук.-дослід. ін-ту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 10–11 жовт. 2018 р.) / М-во юстиції України, Харків. наук.-дослід. ін-т судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків : Право, 2018. С. 17–20. **12.** Кісіль Н. В. Підготовка судових експертів: сучасні підходи та можливості підвищення ефективності // Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайневські читання») : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 груд. 2020 р.) / за ред. О. В. Скрипнюка, В. Л. Федоренка. Київ : Ліра, 2020. С. 179–185.

Надійшла до редколегії 24.04.2023

Прийнята до опублікування 30.05.2023

Klymchuk D. V., Ihnatov S. V. Application of concentrated learning technology in the professional training of forensic experts

The relevance of improving training to increase the productivity of experts in expert institutions has been emphasised. The world experience of applying concentrated learning in the general scientific process has been analysed. The structure of concentrated learning as a

technology of the pedagogical process, as well as the resources that can be released to increase the productivity of learning through the use of concentrated learning technology, have been studied. The system of forensic experts' training in Ukraine and the issues of professional training of forensic experts have been analysed and summarised. On the basis of the analysis, the features of application of the concentrated learning technology elements in the training and practical activities of forensic experts in Ukraine have been considered.

The problematic issues of integrating forensic experts who have just obtained a qualification in a certain expert speciality into the work process and their further professional development have been highlighted. The advantages and disadvantages of using the technology of concentrated training in expert practice have been considered. The mechanism of its application in expert practice through the introduction of temporary specialisation has been added to the basic general pedagogical technology. The term "temporary specialisation" has been introduced and its interpretation provided. The advantages and disadvantages of temporary specialisation from the point of view of the expert and the organisational structure (laboratory, department, sector, etc.) of the expert institution, which includes a forensic expert, have been considered. It has been proved that the components of the concentrated learning technology may be useful for increasing the efficiency of training of forensic experts, their further professional development and improving the productivity of the organisational structure of an expert institution which includes a forensic expert.

Key words: forensic examination, professional training of forensic experts, concentrated training, pedagogical technologies.

Ольга Семенівна Моїсеєнко,

кандидат медичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (доцент);

<https://orcid.org/0009-0005-8989-5596>,

e-mail: komis-sme@ukr.net

МЕТА, ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, запропоновано авторське визначення поняття «судова медицина». Виокремлено мету, предмет і завдання судової медицини. Аргументовано, що судова медицина має на меті забезпечити точність і об'єктивність у визначенні причин та наслідків насильства та інших видів травматичних подій для забезпечення правосуддя і захисту громадянських прав.

Ключові слова: судова медицини, судова експертиза, дослідження, судова справа.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Судова медицина збагачує право знаннями з медичної, біологічної, хімічної сфер. Її значення в ході розслідування кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я важко переоцінити, адже саме висновок судово-медичного експерта засвідчує істинність з'ясування механізму вчинення того чи іншого кримінального правопорушення, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень. Тому вивчення теоретичних аспектів судової медицини має важливе не тільки наукове, а й практичне значення.

Стан дослідження проблеми

Питання судової медицини з точки зору як медичної, так і кримінально-правової, зокрема криміналістичної, науки розглядали К. В. Антонов, В. О. Гусева, С. М. Лозова, В. В. Кікінчук, О. Р. Малик, С. І. Мінченко, Б. В. Михайличенко, В. Ф. Москаленко, А. І. Найда, О. Л. Христов та ін. Водночас у царині судової експертизи відчувається потреба у новітніх наукових дослідженнях, спрямованих на осмислення мети, предмета і завдань судової медицини в контексті актуальних проблем, що постають перед цією галуззю в наш час.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу окремих аспектів з'ясувати мету, а також окреслити предмет і завдання судової

медицини. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: визначити сутність судової медицини; здійснити аналіз наукових поглядів учених, на основі чого сформулювати власний підхід до визначення предмета і завдань судової медицини.

Наукова новизна дослідження

У статті на основі авторського погляду на окремі проблемні питання сформовано новітнє бачення поняття, мети, предмета і завдань судової медицини.

Виклад основного матеріалу

В. В. Кікінчук, С. М. Лозова, В. О. Гусева та інші автори навчального посібника «Судова медицина та психіатрія» наголошують, що «судова медицина – це галузь медичної науки, яка вивчає і розробляє питання медичного, біологічного і криміналістичного характеру для цілей правосуддя, законодавства та охорони здоров'я. Судова медицина являє собою самостійну науку, яка має свою специфіку, хоч і не розвивається у відриві від інших медичних дисциплін» [1, с. 15].

Аналізуючи погляд зазначених дослідників, ми вважаємо, що судова медицина все ж більше тяжіє саме до дослідження медичних і біологічних питань, а криміналістика (частково кримінальний процес) виступає тією призмою, крізь яку здійснюється розгляд цих питань.

А. І. Найда й О. Р. Малик зазначають, що «судова медицина – медична дисципліна, яка органічна з загальною медициною, застосовує у своїй роботі методи і досягнення усіх галузей медичної науки і збагачує її новими дослідженнями. Разом з тим, вона нерозривна і з юриспруденцією. Відповідно до кримінального права судова медицина розробляє медичні дані, які стосуються статей, що захищають тілесну недоторканість громадян, їх життя і здоров'я, а відповідно до цивільного права – статей про права і обов'язки громадян» [1, с. 59].

Дійсно, зв'язок судової медицини з юриспруденцією є досить тісним і потребує наукового осмислення з метою надання конкретних рекомендацій. Адже найпершою комплексною міждисциплінарною проблемою, що постає у цьому контексті в ході практичної діяльності органів досудового розслідування, є призначення і проведення судово-медичної експертизи. Однак не можна зводити судову медицину виключно до юриспруденції. Наука судова медицина покликана, на наше переконання, осмислювати профілактику тих або інших хвороб, поранень, ушкоджень, надання якісної невідкладної медичної допомоги в разі їх настання, ризику, проблеми, рекомендації з медичної точки зору.

Отже, судова медицина – це галузь медицини, що займається застосуванням медичних знань і методів для вирішення правових питань, зокрема тих, що пов'язані зі смертю, травмами й іншими видами

насильства. Основне призначення судової медицини – дослідження тіл померлих чи постраждалих, щоб встановити причину смерті або травми, а також визначити можливий злочинний елемент у скоєному вчинку. Для цього судові медики використовують методи обстеження тіла, збір доказів і проведення експертиз. Судова медицина також застосовується для розслідування сексуальних злочинів, ідентифікації людських останків, встановлення батьківства, оцінки травм при нещасних випадках, визначення ступеня наркотичного чи алкогольного сп'яніння та інших медичних питань, що мають юридичне значення. Таким чином, у загальному розумінні судова медицина має на меті забезпечити точність і об'єктивність у визначенні причин та наслідків насильства і інших видів травматичних подій для забезпечення правосуддя та захисту громадянських прав.

Судова медицина має свій предмет. Наприклад, В. В. Кікічук, С. М. Лозова, В. О. Гусева та інші автори навчального посібника «Судова медицина та психіатрія» вказують, що предмет судової медицини прийнято поділяти на такі розділи: 1) процесуальні й організаційні положення судово-медичної експертизи; 2) розлад здоров'я та смерть людини внаслідок дії різноманітних факторів зовнішнього середовища (механізм виникнення, розвиток і діагностика травм, заподіяних фізичними, хімічними, біологічними та психоемоційними чинниками); 3) судово-медична експертиза: а) живих осіб – приводи, порядок, особливості проведення дослідження несмертельних травм; б) трупа – вчення про смерть, трупні явища, приводи, судово-медичне дослідження трупів у випадках насильницької та раптової смерті, трупів новонароджених та ексгумованих; в) речових доказів біологічного походження (кров, сперма, волосся, кістки тощо); г) матеріалів і документів, що стосуються випадків, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю людини [1].

До окресленого дослідниками переліку розділів вважаємо доречним включити також морально-етичні засади проведення судово-медичних експертиз, під якими ми розуміємо певний етичний кодекс дій судового експерта та осіб, які з ним так чи інакше взаємодію (у першу чергу, слідчого, дізнавача). До такого кодексу ми відносимо сукупність норм, що визначають засади доброчесної поведінки судово-медичного експерта, недопустимість корупційних дій, а тим більше випадків стійких корупційних практик «пришвидшення» експертиз за перспективними кримінальними провадженнями та водночас затягування решти судово-медичних експертиз. Наголошуємо, що будь-які корупційні практики закладаються з двох сторін, поширюючись у подальшому на нові сфери, тому зазначені морально-етичні основи мають охоплювати широкий перелік дій, у тому числі співробітників правоохоронних органів, родичів померлих осіб, потерпілих тощо.

Так, найчастіше у досліджуваній проблематиці в діяльності органів досудового розслідування постає питання саме судово-медичної експертизи. В. Г. Гончаренко стверджує, що «судово-медична експертиза – це галузь практичної медицини, яка застосовує знання судової медицини в судовій і правовій практиці. Судово-медична експертиза – це не просто дослідження, а врегульована законом процесуальна дія, що передбачає дослідження об'єктів експертизи спеціалістом, який має процесуальний статус експерта, і складання експертного висновку» [2, с. 407].

У контексті аналізу наведеного визначення зазначимо, що важливим етапом судово-медичної експертизи є її призначення, до якого необхідно ставитися надзвичайно відповідально. Адже від правильності, широти, комплексності, доречності поставлених слідчим (дізнавачем) запитань залежить те, як у подальшому буде виглядати висновок експерта як кінцевий документ судово-медичної експертизи та водночас джерело доказів. Водночас і судово-медичні експерти мають пам'ятати, що навіть найменша помилка у прізвищі, групі інвалідності та інших даних особи може поставити під сумнів істинність висновку та навіть бути причиною проведення повторної судово-медичної експертизи.

В. О. Гусева переконана, що найбільш ефективними способами усунення зазначених вище помилок є забезпечення проведення систематичного навчання зі слідчими за участю практикуючих судово-медичних експертів [3, с. 110]. При цьому хочемо акцентувати увагу на вдосконаленні нормативно-правового регулювання проведення експертиз задля неможливості окремих корупційних проявів, а також проведенні відповідних тренінгів, курсів з питань попередження корупційних проявів.

П. І. Червяк зазначає, що «законодавством України передбачено проведення: 1) первинної судово-медичної експертизи – перше дослідження об'єкта з відповідними висновками за його результатами; 2) додаткової судово-медичної експертизи, яку виконують за недостатньої ясності або повноти висновків; висновок може бути неповним не тільки в тих випадку, коли експерт не вирішив ті чи інші питання, але й в тих випадках, коли йому не були надані всі необхідні матеріали, або появились нові дані; 3) повторної судово-медичної експертизи, яку виконують під час необґрунтованих висновків або сумнівів у їхній правильності чи об'єктивності; вид експертизи виконує інший судово-медичним експерт чи експерти» [4, с. 332-333].

Таким чином, судово-медична експертиза як предмет судової медицини являє собою здійснюване спеціально підготовленими фахівцями науково-практичне дослідження з метою надання об'єктивної оцінки медичних питань у справах, що розглядаються в суді.

Вказане дослідження може включати в себе визначення причин та обставин смерті, оцінку тілесних ушкоджень, визначення ступеня важкості і можливих наслідків травм, дослідження медичної історії пацієнта, а також інші медичні питання, які можуть мати значення для вирішення судових справ. Результати судово-медичної експертизи можуть бути використані як докази в судовому процесі.

Останній аспект, якому ми приділимо увагу в розрізі представленої проблематики, – завдання судової медицини.

О. Л. Христов у своїй праці доводить, що перше й основне завдання судової медицини полягає в допомозі правоохоронним органам у справах (кримінальних і цивільних), пов'язаних зі злочинами проти життя, здоров'я, гідності особи та здоров'я населення в цілому і має важливе соціальне значення. Для цього судово-медичні експерти беруть участь у первинних слідчих діях, у тому числі в огляді трупа на місці його виявлення, експертизі трупа, експертизі живих осіб, експертизі речових доказів [5].

Деякі вчені відмічають, що завдання судової медицини полягає у виконанні експертних досліджень і наданні медичних висновків у судових справах, що пов'язані з підозрою на насильство, смерть, порушення статевої свободи, травми й інші медично-правові питання. Завдання судових медиків включає в себе збір та аналіз медичних даних, виявлення і документування медичних ознак насильства або інших протиправних дій, здійснення медичного дослідження трупа та встановлення причин смерті, висунення медичних висновків щодо стану здоров'я особи відповідно до права та інші завдання, пов'язані з медичною експертизою в судових справах.

Висновки

Таким чином, проведене наукове дослідження дає змогу констатувати, що основні завдання судової медицини як науки включають у себе:

1) вивчення фізіології та патологій людини, а також взаємозв'язку цих процесів із пізнанням причини смерті та інших травматичних ушкоджень;

2) розробку та вдосконалення методів виявлення й оцінки травматичних ушкоджень та їх наслідків, а також встановлення залежності між травмою та наслідками для здоров'я;

3) вивчення проблемних аспектів призначення судово-медичних експертів, у тому числі на організаційно-управлінському, морально-етичному рівнях;

4) виявлення впливу фізичних і хімічних факторів, що були встановлені в ході проведення судово-медичних експертів, на здоров'я людини, а також встановлення причин і наслідків та шляхів усунення дії цих факторів;

5) пошук новітніх підходів до визначення стану здоров'я людини в контексті кримінального розслідування, враховуючи оцінку стану алкогольного або наркотичного сп'яніння та його впливу на поведінку та дії людини під час скоєння кримінальних правопорушень;

6) осмислення новітніх проблемних питань надання консультацій та експертних висновків у судових процесах, пов'язаних із медичними питаннями, враховуючи наслідки травм, смерті і патологічні стани;

7) розробку і виконання заходів профілактики та боротьби зі захворюваннями і травмами, пов'язаними з виробництвом, транспортом, забрудненням навколишнього середовища й іншими факторами;

8) проведення наукових досліджень і публікацію результатів у наукових виданнях із метою підвищення наукового забезпечення та розвитку судової медицини.

Список бібліографічних посилань: **1.** Судова медицина та психіатрія : навч. посіб. / В. В. Кікінчук, С. М. Лозова, В. О. Гусева та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 184 с. **2.** Гончаренко В. Г. Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с. **3.** Гусева В. О. Призначення судово-медичних експертиз під час розслідування насильства щодо працівника правоохоронного органу: проблеми та шляхи їх вирішення. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 102–112. DOI: <https://doi.org/10.32631/rb.2021.3.11>. **4.** Червяк П. І. Медична енциклопедія. Вид. 3-тє, допов. Київ : Просвіта, 2012. 1504 с. **5.** Христов О. Л. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Судова медицина та психіатрія». Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 20 с.

Надійшла до редколегії 29.05.2023

Прийнята до опублікування 22.06.2023

Moiseyenko O. S. Purpose, subject matter and objectives of forensic medicine

It has been established that forensic medicine is a branch of medicine that deals with the application of medical knowledge and methods to resolve legal issues, in particular those related to death, injury and other types of violence. The main purpose of forensic medicine is to examine the bodies of the dead or injured in order to determine the cause of death or injury, as well as to determine the possible criminal element in the act. To do this, forensic physicians use methods of body examination, evidence collection and expert analysis.

It has been generalised that forensic medical examination as a subject of forensic medicine is a scientific and practical research carried out by specially trained specialists with the aim of providing an objective assessment of medical issues in cases brought before a court. This examination may include determining the causes and circumstances of death, assessing injuries, determining the severity and possible consequences of injuries, examining the patient's

medical history, and other medical issues that may be relevant to the resolution of court cases. The results of a forensic medical examination may be used as evidence in a court of law.

It has been stated that the main tasks of forensic medicine as a branch of science are: study of human physiology and pathology, as well as the relationship of these processes with the knowledge of the cause of death and other traumatic injuries; development and improvement of methods for detection and assessment of traumatic injuries and their consequences, as well as establishment of the relationship between trauma and health consequences; detection of the impact of physical and chemical factors on human health, as well as establishment of the causes and consequences of the impact of these factors; determining the state of human health in the context of criminal investigation, including assessment of the state of alcohol or drug intoxication and its impact on human behaviour and actions; studying the relationship between the state of health and the crime committed, as well as establishing the facts of the presence and nature of injuries of victims.

Key words: forensic medicine, forensic examination, research, legal case.

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.59>

Анатолій Анатолійович Нікітін,

кандидат юридичних наук, доцент,

Одеський державний університет внутрішніх справ;

<https://orcid.org/0000-0002-1376-6764>,

e-mail: ugsbeplumvs@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Статтю присвячено дослідженню теоретичних і практичних питань організації та правового забезпечення діяльності Національної поліції України у сфері забезпечення національної безпеки. Надано авторське визначення поняття «національна безпека». Визначено коло завдань і повноважень суб'єктів національної безпеки. Розглянуто основні напрями та завдання забезпечення національної безпеки підрозділами Національної поліції України відповідно до чинного законодавства.

Ключові слова: Національна поліція України, національна безпека; правоохоронна система, правоохоронна діяльність, суб'єкти сектору безпеки та оборони.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Забезпечення національної безпеки є найважливішою умовою існування будь-якої сучасної держави. Національна безпека держави виступає однією з базових політичних цінностей, а її зміцнення є однією зі стратегічних цілей України.

Сьогодні під час збройного протистояння агресії росії надзвичайно актуальним для України постає питання визначення пріоритетних напрямів реалізації державної політики у сфері сектору безпеки й оборони. Одним із напрямків такої політики має бути гарантування якісного рівня правоохоронної діяльності, що дозволить створити належні умови для забезпечення правопорядку, обороноздатності держави і в цілому позитивно впливатиме на загальний стан національної безпеки.

Сьогодні за умови появи нових внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці держави значно зростає роль правоохоронних органів, зокрема поліції, в реалізації заходів із протидії цим загрозам та викликам.

На нашу думку, дослідження стану діяльності Національної поліції України у сфері забезпечення національної безпеки дасть змогу визначити наявні проблеми із захисту національних інтересів та

виробити найбільш ефективні правові й організаційні заходи їхнього подолання.

Стан дослідження проблеми

Аналіз наукових джерел із теми дослідження свідчить, що розгляду цього питання було присвячено багато робіт вітчизняних учених. Одним із найбільш ґрунтовних видань з проблематики національної безпеки є монографічне дослідження В. Антонова «Конституційно-правові засади національної безпеки України», в якому вчений приділив значну увагу аналізу законодавчого забезпечення національної безпеки, дослідженню поняття і змісту складових її системи [1].

Інше монографічне дослідження авторського колективу Львівського державного університету внутрішніх справ «Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення» крізь призму формування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки розкриває зміст її здійснення в окремих сферах суспільного життя, зокрема пов'язаної з правоохоронною діяльністю [2]. Авторами були запропоновані конкретні шляхи підвищення ефективності державної політики із забезпечення національної безпеки України.

Цікавою з точки зору предмета цього дослідження є наукова стаття С. Пономарьова «Діяльність Національної поліції в сфері забезпечення національної безпеки», яка була присвячена дослідженню питань правової основи діяльності Національної поліції України як невід'ємного елемента сектору національної безпеки [3]. У роботі розглядалися питання організації взаємодії працівників Національної поліції України з іншими правоохоронними органами. Дослідником акцентувалася увага на необхідності вдосконалення нормативно-правових актів, що регламентують діяльність Національної поліції у сфері забезпечення національної безпеки.

У дослідженні Ю. Загуменної «Національна поліція України як суб'єкт забезпечення національної безпеки» розглядалися питання змісту складових частин механізму правового й організаційного забезпечення національної безпеки України. Особлива увага приділялася характеристиці правового статусу кожного із суб'єктів, які входять до складу сектору національної безпеки. Крім того, дослідниця поділяє думку про необхідність подальшого детального нормативно-правового закріплення статусу Національної поліції України як суб'єкта забезпечення національної безпеки [4].

Заслужують на увагу роботи О. Пересади, присвячені окремим складовим діяльності Національної поліції України у сфері забезпечення національної безпеки, а саме: «Роль Національної поліції України в забезпеченні інформаційної безпеки держави: теоретико-методологічні аспекти» [5] та «Роль Національної поліції України у здійсненні

захисту населення від інфекційних хвороб» [6]. Перша робота була присвячена дослідженню теоретико-методологічних аспектів місця та ролі Національної поліції в забезпеченні інформаційної безпеки держави. Вченою послідовно та максимально повно були проаналізовані функції та повноваження органів поліції у сфері забезпечення інформаційної безпеки суспільства та держави. Були запропоновані конкретні заходи з покращення стану діяльності органів поліції у сфері забезпечення інформаційної безпеки держави. Друга робота охоплює проблемні питання діяльності підрозділів поліції у сфері забезпечення захисту населення від інфекційних хвороб. Цей напрям дослідження був актуальним з урахуванням існування безпосередніх загроз життю і здоров'ю населення під час пандемії, викликаной COVID-19, та роллю поліції в забезпеченні санітарно-епідеміологічного стану в державі.

Аналіз джерел із цієї тематики дає змогу констатувати, що питання поняття і змісту діяльності органів Національної поліції України у сфері забезпечення національної безпеки постійно перебувають у центрі уваги науковців, які пропонують власні підходи до її вивчення. Проте слід зауважити, що з появою нових загроз у сфері національної безпеки держави та визначенням у зв'язку із цим нових завдань щодо її забезпечення підрозділами Національної поліції зростає потреба у проведенні наукових досліджень сучасних процесів у галузі національної безпеки.

Мета і завдання дослідження

Метою роботи є дослідження на основі наукового аналізу чинного законодавства та наукових джерел змісту діяльності Національної поліції у сфері забезпечення національної безпеки України за звичайних умов та в період дії спеціальних адміністративних режимів. *Завданнями* є визначення змісту понять «безпека», «національна безпека», «поліція як суб'єкт національної безпеки», розгляд нормативно визначених повноважень поліції в забезпеченні національної безпеки держави.

Наукова новизна дослідження полягає у формулюванні низки наукових положень, думок і висновків як теоретичного, так і практичного характеру, що виступають основою для подальшого розвитку сучасної теоретичної та практичної частини науки національної безпеки, вироблення пропозицій щодо вдосконалення її нормативної та організаційної складової. Це знайшло своє висвітлення в:

– авторському підході до розуміння поняття «національна безпека». Під національною безпекою слід розуміти стан захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, публічного порядку, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, інформаційної

сфери та державної таємниці від зовнішніх і внутрішніх загроз, від будь-яких проявів протиправних посягань, що досягається застосуванням системи заходів політичного, економічного, організаційного, правового, військового, ідеологічного та іншого характеру, співрозмірних загрозам національним інтересам України;

– подальшому теоретико-правовому розвитку питання вдосконалення діяльності підрозділів Національної поліції України у сфері національної безпеки: необхідно передбачати та враховувати зміни, які відбуваються в сучасному суспільному житті або були викликані надзвичайними обставинами військової агресії;

– аналізі перетворень, які відбуваються в суспільстві, що дозволить внести пропозиції щодо впровадження змін до чинного законодавства та обґрунтувати необхідність ухвалення нових нормативних актів, які б дозволили належним чином реагувати на нові виклики сьогодення у сфері національної безпеки та захищати національні інтереси.

Виклад основного матеріалу

Вважаємо, що розпочати наше дослідження потрібно з розгляду сутності та змісту наукових категорій «безпека» та «національна безпека», «поліція як суб'єкт національної безпеки», «правоохоронна діяльність».

Сучасні тлумачні словники трактують поняття «безпека» як стан, коли немає небезпеки, тобто як стан, за якого ніщо не загрожує кому-небудь або чому-небудь [7, с. 84].

За твердженням О. Пересади, зміст категорії «безпека» визначає певний стан системи, досягнутий унаслідок своєчасного запобігання шкоди її розвитку (життєдіяльності) [5, с. 185].

Українські вчені О. Бодрук, О. Гончаренко, Е. Лисицин і М. Горелов у монографічному дослідженні з проблем національної безпеки надають їй такого визначення: ступінь захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави [8, с. 6].

Серед учених набуло широкого поширення розуміння національної безпеки у вузькому значенні – безпека держави, без здійснення якої неможливо забезпечити як інші види безпеки (економічну, екологічну, інформаційну, військову, продовольчу та ін.), так і національну безпеку в цілому.

На думку В. Антонова, «інтереси безпеки суспільства та держави за певних обставин можуть частково чи навіть повністю збігатися, проте можуть і суттєво відрізнитися. Відповідно між безпекою суспільства і держави можна провести такий зв'язок: там, де виникає загроза інтересам суспільства, безпека держави виявлятиметься під загрозою, тоді як стійкого зворотного зв'язку не існує» [1, с. 29].

З аналізу досліджених нами нормативних і наукових джерел національну безпеку можна визначити як захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, публічного порядку, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, інформаційної сфери та державної таємниці від зовнішніх і внутрішніх загроз, від будь-яких проявів протиправних посягань, що досягається застосуванням системи заходів політичного, економічного, організаційного, правового, військового, ідеологічного та іншого характеру, співрозмірних загрозам національним інтересам України.

На думку більшості дослідників із цієї тематики, забезпечення національної безпеки являє собою діяльність встановленого кола суб'єктів, які мають реальні можливості (повноваження, структуру, ресурси) захистити життя і здоров'я людини, інтереси особи, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз шляхом застосування системи заходів політичного, економічного, організаційного, правового, військового, ідеологічного та іншого характеру, співрозмірних загрозам життєво важливим інтересам особи, суспільства й держави в конкретно історичних умовах розвитку держави і суспільства [9, с. 173–186].

Забезпечення національної безпеки вимагає створення відповідного структурного механізму держави. У цьому контексті слушною є думка Ю. Загуменної, що ключовими елементами такої структури механізму забезпечення національної безпеки доцільно вважати «цілі функціонування системи; систему суб'єктно-об'єктних відносин; методи діяльності стосовно забезпечення безпеки; показники ефективності функціонування механізму забезпечення національної безпеки» [4, с. 166].

Основу поняття «механізм національної безпеки» становить категорія «діяльність», а оскільки вона завжди пов'язана з певною державною інституцією, тому необхідно приділити увагу характеристичі цих окремих її суб'єктів, у нашому дослідженні – діяльності підрозділів Національної поліції України.

Зауважимо, що реалізація механізму національної безпеки здійснюється переважно через діяльність правоохоронних органів. На думку В. Тація, правоохоронну діяльність слід розглядати у вузькому та широкому розуміннях. У вузькому розумінні правоохоронна діяльність – це діяльність компетентних органів держави у сфері боротьби зі злочинами та правопорушеннями, яка здійснюється в межах спеціально визначених правил і процедур та передбачає можливість застосування заходів державного примусу. Водночас дослідник справедливо зазначає, що в результаті широкого тлумачення правоохоронної функції до системи правоохоронних органів слід відносити майже всі органи, які так чи інакше виконують правоохоронні

функції, тобто опосередковано займаються правоохоронною діяльністю [10, с. 233].

Таким чином, безпекова діяльність здійснюється через уповноважені державні органи – суб'єкти правоохоронної діяльності. Нагадаємо, що до складу суб'єктів сектору безпеки і оборони згідно із Законом України «Про національну безпеку» входять: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Антитерористичний центр при Службі безпеки України, Служба судової охорони, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику¹.

У нормах Закону України «Про національну безпеку», в характеристиці Національної поліції як суб'єкта забезпечення внутрішньої національної безпеки та складового елемента сектору безпеки і оборони, фактично був повторений зміст правового статусу поліції, який містився у ст. 1 Закону «Про Національну поліцію», а саме: «Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку»².

Початок військової агресії росії проти України зумовив постановку нових, особливих завдань перед підрозділами поліції, які повинні були реалізовуватися в умовах дії режиму воєнного стану.

Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 23.05.2023).

² Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 23.05.2023).

командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»¹.

Процедура організації та реалізації діяльності Національної поліції в умовах воєнного стану визначається законами України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про Національну поліцію» і знаходиться безпосередньо в межах тих завдань з питань національної безпеки, які було покладено на Національну поліцію. В умовах воєнного стану поліція виконує загальні та спеціальні завдання як захисного, так і правоохоронного напрямку, що потребує вжиття заходів, спрямованих на оптимізацію її діяльності для забезпечення ефективного виконання визначених державою повноважень.

Стаття 23 Закону України «Про Національну поліцію» наділяє підрозділи поліції особливими повноваженнями в окремих сферах правоохоронної діяльності, яка безпосередньо пов'язана із забезпеченням національної безпеки, а саме: поліція бере участь відповідно до повноважень у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх введення на всій території України або в окремій місцевості (п. 24); здійснює у визначеному законом порядку протидію злочинним посяганням на об'єкти критичної інфраструктури, які загрожують безпеці громадян і порушують функціонування систем життєзабезпечення; захист об'єктів критичної інфраструктури, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань у кіберпросторі, здійснює заходи із запобігання, виявлення, припинення та розкриття кіберзлочинів проти об'єктів критичної інфраструктури (п. 24-1); поліція здійснює оперативно-розшукову діяльність відповідно до закону (п. 26); підрозділи поліції здійснюють у взаємодії зі Збройними Силами України, Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною спеціальною службою транспорту, Службою безпеки України боротьбу з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями (п. 34); поліція сприяє Державній прикордонній службі України

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 23.05.2023).

у виявленні каналів незаконного перетинання державного кордону, переміщення зброї, боєприпасів, вибухових речовин та разом із відповідними правоохоронними органами ліквідує такі канали (п. 35)¹.

Таким чином, в умовах дії правового режиму воєнного стану працівники поліції цілодобово забезпечують дотримання громадянами та юридичними особами режимних обмежень, а також продовжують виконувати свої основні завдання: реагують на звернення громадян, охороняють правопорядок, попереджають і припиняють порушення, здійснюють розкриття злочинів.

Спільно з військовослужбовцями Збройних Сил України та бійцями територіальної оборони поліцейські контролюють на блокпостах в'їзд і виїзд до населених пунктів людей, транспорту, вантажів, здійснюють їх огляд та перевірку. Для забезпечення належної життєдіяльності окремих регіонів наряди поліції посилено охороняють об'єкти критичної інфраструктури, будівлі органів публічної влади, залізничні шляхи, тунелі, шляхопроводи, а також патрулюють територію населених пунктів [11, с. 153–158].

Крім того, працівники поліції продовжують виконувати свої функції і безпосередньо на лінії зіткнення: допомагають людям евакуюватися та доставляють місцевим мешканцям гуманітарну допомогу.

Ще однією сферою, яка віднесена законодавством до компетенції Національної поліції в галузі забезпечення національної безпеки, є протидія терористичним актам і терористичній діяльності. Частина 2 ст. 13 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» визначає, що за рішенням керівництва Антитерористичного центру при СБУ та за погодженням із керівництвом відповідних суб'єктів боротьби з тероризмом, до широкомасштабних, складних антитерористичних операцій у районі їх проведення залучаються та використовуються сили та засоби (особовий склад та спеціалісти окремих підрозділів, військових частин, зброя, бойова техніка, спеціальні і транспортні засоби, засоби зв'язку, інші матеріально-технічні засоби) Національної поліції².

Поліція також віднесена до суб'єктів, які забезпечують інформаційну безпеку держави, що було закріплено у нормі п. 4 ст. 5 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», де у перелік суб'єктів інформаційної безпеки держави були включені

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 23.05.2023).

² Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 23.05.2023).

правоохоронні, розвідувальні і контррозвідувальні органи та суб'єкти оперативно-розшукової діяльності, а п. 2 ч. 2 ст. 8 цього Закону надає повноваження поліції на здійснення захисту прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави від кримінально протиправних посягань у кіберпросторі, проведення заходів із запобігання, виявлення, припинення та розкриття кіберзлочинів, інформування громадян про безпеку в кіберпросторі¹.

Ми поділяємо думку О. Пересади, що особливістю забезпечення інформаційної безпеки держави як поліцейської функції є необхідність охорони та захисту інформації в технічних системах, які діють у суспільстві. Ця обставина зумовлює необхідність застосування спеціальних знань із широкого переліку технічних галузей, окремих інституцій як технічних, так і суспільних наук, що вимагає залучення до роботи професіоналів [5, с. 186].

Зростання останніми роками кількості небезпечних інфекційних захворювань викликає необхідність відповідного державного реагування на подібні виклики шляхом активізації роботи уповноважених інституцій та проведення необхідних організаційних і карантинних заходів.

Одним із таких напрямів державного реагування є уведення спеціальних адміністративно-правових режимів, спрямованих на забезпечення дотримання санітарно-епідеміологічного законодавства в умовах проявів надзвичайної ситуації, основу яких становить режим карантину, що являє собою сукупність адміністративних і медико-санітарних заходів, котрі застосовують для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб².

На підрозділі поліції у сфері захисту населення від інфекційних захворювань покладено реалізацію таких завдань: «1) забезпечення публічної безпеки й порядку в умовах запровадження спеціальних адміністративних режимів, спрямованих на протидію небезпечним інфекційним захворюванням епідемічного або пандемічного характеру розповсюдження; 2) охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства й держави від негативних наслідків розповсюдження небезпечних інфекційних захворювань; 3) протидія порушенням санітарно-епідеміологічних норм і правил адміністративно-правового та кримінально-правового змісту; 4) надання в межах, визначених

¹ Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 23.05.2023).

² Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 № 1645-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14> (дата звернення: 23.05.2023).

законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій, викликаних розповсюдженням епідемії чи пандемії, потребують такої допомоги» [6, с. 217].

Аналізуючи повноваження поліції щодо забезпечення функціонування тимчасових просторових обмежувальних зон, слід зауважити, що норми Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» наділяють повноваженнями місцеві органи публічної влади встановлювати особливий режим в'їзду на територію карантину та виїзду з неї громадян і транспортних засобів, а в разі необхідності – проводити санітарний огляд речей, багажу, транспортних засобів та вантажів, а також створювати на в'їздах і виїздах з території карантину контрольно-пропускні пункти. Реалізації вказаних просторових обмежень громадян на свободу пересування покладається на підрозділи поліції.

Також особливими повноваженнями органів поліції у сфері захисту населення від інфекційних хвороб є притягнення до адміністративно-правової відповідальності осіб, винних у порушенні санітарно-епідеміологічних норм, а також протидія правопорушенням та їх припинення у цій сфері суспільної життєдіяльності [6, с. 218]. Зважаючи на це, Національна поліція як носій відповідних владних повноважень згідно із законодавством України посідає важливе місце в механізмі забезпечення національної безпеки щодо захисту населення від поширення небезпечних інфекційних захворювань.

Висновки

З проведеного аналізу чинного законодавства, яке регулює роботу підрозділів Національної поліції України у сфері забезпечення захисту національної безпеки, можна сформулювати такі висновки. Згідно із Законом України «Про національну безпеку» Національна поліція віднесена до складу суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують захист багатьох складових частин національної безпеки.

В умовах дії правового режиму воєнного стану на підрозділи Національної поліції покладається більший обсяг повноважень із забезпечення реалізації режимних обмежень, а також надання допомоги Збройним Силам України у відбитті збройної агресії росії, а саме: забезпечення дотримання громадянами вимог комендантської години; захист від посягань на роботу об'єктів критичної інфраструктури, що можуть загрожувати безпеці громадян і порушувати функціонування систем життєзабезпечення, та протидія їм; забезпечення захисту інтересів суспільства і держави в кіберпросторі, заходи із запобігання кіберзлочинам проти об'єктів критичної інфраструктури, їх виявлення, припинення та розкриття; проведення спільних

заходів із Збройними Силами України, Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною спеціальною службою транспорту, Службою безпеки України, спрямованих на протидію діяльності диверсійно-розвідувальних груп та незаконних воєнізованих формувань; забезпечення евакуаційних заходів населення та матеріальних цінностей.

Список бібліографічних посилань: 1. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с. 2. Криптанович М. Ф., Пушак Я. Я., Флейчук М. І., Франчук В. І. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення : монографія. Львів : Сполом, 2020. 418 с. 3. Пономарьов С. П. Діяльність Національної поліції в сфері забезпечення національної безпеки. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 239–244. 4. Загуменна Ю. О. Національна поліція України як суб'єкт забезпечення національної безпеки // Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. С. 164–168. 5. Пересада О. М. Роль Національної поліції України в забезпеченні інформаційної безпеки держави: теоретико-методологічні аспекти. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4 (69). С. 183–188. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-69-4-183-189>. 6. Пересада О. М. Роль Національної поліції України у здійсненні захисту населення від інфекційних хвороб. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 3 (72). С. 216–223. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-72-3-216-223>. 7. Ващенко А. О., Єфімов О. М. Тлумачний словник – мінімум української мови. 2-ге вид. Київ : Довіра, 2000. 546 с. 8. Бодрук О. С., Гончаренко О. М., Лисицин Е. М., Горелов М. А. Національна безпека України: історія і сучасність : монографія. Київ : ІСЕМВ, 1993. 576 с. 9. Смолянюк В. Національна безпека незалежної України: осягнення сутності. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 173–186. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-1-10>. 10. Тацій В. Визначення поняття та системи правоохоронних органів у концепції змін до Конституції України (концептуальні підходи). *Право України*. 2012. № 11–12. С. 233–240. 11. Ковбаса В. М., Кусько Р. В., Дрозд Т. В. Діяльність Національної поліції в умовах воєнного стану: окремі проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 153–158. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/57>.

Надійшла до редколегії 24.05.2023

Прийнята до опублікування 26.06.2023

Nikitin A. A. The National Police of Ukraine activities in the sphere of ensuring national security

The article is devoted to the study of theoretical and practical issues of organisation and legal support of the National Police in the field of national security of Ukraine. The relevance of the chosen topic has been substantiated and a general analysis of the state of scientific research on this issue has been carried out. The regulatory and legal acts and scientific sources which make up the content of the National Police's activities in the field of ensuring national security of Ukraine have been analysed. The essence of the theoretical provisions of the scientific categories "security", "national security", "security and defence sector entities", "National Police", "legal regulation", as well as the practice of their consolidation in legislation have been investigated. It has been provided the author's understanding of the concept of national security as a state of protection of the state sovereignty, constitutional order, public order, economic, scientific, technical and defence potential, information sphere and state secrets from external and internal threats, from any manifestations of unlawful encroachments, which is achieved by applying a system of measures of political, economic, organisational, legal, military, ideological and other nature, proportionate to the threats to the national interests of Ukraine.

In the course of analysis of the provisions of legal acts on national security, a range of tasks and powers of its subjects has been determined, and the peculiarities of implementation of measures in certain areas of security activities have been considered. The main directions and tasks of ensuring national security by the units of the National Police in accordance with the current legislation of Ukraine have been reviewed.

Key words: the National Police of Ukraine, national security, law enforcement system, law enforcement activity, security and defence sector entities.

УДК 343.9(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.60>

Сергій Вікторович Лук'яненко,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (викладач);

<https://orcid.org/0009-0005-9760-1367>,
e-mail: lsv2012@ukr.net;

Наталія Олександрівна Прібиткова,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем наукового
забезпечення правоохоронної діяльності
та якості підготовки кадрів (науковий співробітник);

<https://orcid.org/0000-0001-7944-5712>,
e-mail: pno1903@gmail.com

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
НАРКОМАНІЇ В УКРАЇНІ**

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття наркоманії як суспільно небезпечного явища. Виявлено чинники, які зумовлюють виникнення та поширення наркоманії в Україні. Аргументовано, що злочинність та наркоманія мають прямий взаємозв'язок, що потребує комплексного підходу для вирішення проблем, пов'язаних із ними. Виокремлено чинники, через які розкривається кримінологічна характеристика наркоманії

Ключові слова: наркоманія, наркотики, злочинність, кримінологічна характеристика.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Розбудова в Україні правової держави, зміцнення законності та правопорядку, а також судова реформа й створення Національної поліції зумовили необхідність переосмислення досвіду протидії злочинності, місця та ролі правоохоронних органів у цих процесах [1; 2]. Зазначене, безумовно, стосується й такого соціально-негативного явища, як наркоманія, що останніми роками має доволі негативну тенденцію до поширення в більшості країн світу. Серед фонових для злочинності явищ наркоманія постає як одне з найбільш загрозливих та таке, що динамічно поширюється, пристосовується до нових соціальних реалій та, на жаль, до все нових вікових груп населення.

Так, наркоманія молодшає, адаптується під нові цифрові умови, обростає все новими схемами, корупційними зв'язками, які потребують якнайскорішого викорінення. На обліку МВС України перебуває понад 165 тис. осіб, які постійно вживають наркотичні засоби не за медичним призначенням. За даними МОЗ України, щороку близько 35 тис. осіб проходять медичне лікування від наркотичної залежності, на розлади психіки і поведінки внаслідок зловживання наркотиків страждають до 80 тис. осіб, що становить близько 170 осіб на 100 тис. населення [3].

Стан дослідження проблеми

Проблема наркоманії з огляду на її багатогранність та значний вплив на населення неодноразово ставала предметом наукових досліджень багатьох фахівців у галузі кримінології. Так, їй приділяли увагу А. Б. Блага, І. Г. Богатирьов, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, А. М. Давиденко, А. С. Зуєва, О. В. Козаченко, Ю. В. Нікітіна, Ю. Г. Пономаренко, Л. С. Сміяна, Л. В. Раєцька, М. І. Фіалка та ін. У той же час наркоманія як явище постійно трансформується, набуває нових форм, пристосовується до умов сучасного віртуального середовища, тому потребує постійного якнайширшого наукового осмислення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб надати кримінологічну характеристику наркоманії в Україні з урахуванням новітніх викликів. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: з'ясувати сутність та зміст наркоманії як суспільно небезпечного явища; здійснити аналіз норм чинного законодавства, яке визначає правові засади кримінальної відповідальності у відповідній сфері, та позицій окремих вчених у галузі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому втілений авторський погляд на окремі аспекти кримінологічної характеристики наркоманії в Україні.

Виклад основного матеріалу

Л. В. Раєцька зауважує, що наркоманія – це хворобливий психічний стан, зумовлений систематичним вживанням у немедичних цілях шляхом ковтання, вдихання або ін'єкцій деяких лікарських або інших речовин (природних чи штучних), що супроводжується звиканням і непереборним потягом до постійного поновлення їх прийому з метою отримання специфічних переживань, різних біо- і психотропних ефектів, а також для полегшення психічного або фізичного стану за їх відсутності [4]. Поділяючи такий комплексний погляд дослідниці на медичну картину наркоманії, ми водночас хочемо виокремити також соціальний вимір її існування. Наркоманія руйнує не лише біологічну сутність здоров'я людини, а й її соціальні зв'язки,

здатність взаємодіяти з іншими особами, прокладати власний шлях у соціумі, що надзвичайно важливо для людини як для соціальної істоти.

І. М. Ткаченко вказує, що «наркоманія в суспільстві – це як медична, соціальна, так і правова проблема. Це говорить про те, що потрібно забезпечити політичну, соціальну стабільність у країні. Початок боротьби з цим негативним соціальним явищем потрібно проводити не лише там, де воно процвітає, а й там, де воно може з'явитися. Багато науковців вважають, що це негативне соціальне явище повністю викоринити із суспільства просто неможливо» [5, с. 96]. Ми, як і І. М. Ткаченко, не будемо шукати відповідь на питання, чи можливо повністю подолати наркоманію в суспільстві, а зазначимо лише, що держава, інститути громадянського суспільства, міжнародне співтовариство, а також представники сфер творчості, релігії, спорту мають об'єднатися в спільному пошуку шляхів подолання цієї проблеми. Акцентуємо увагу на важливості ставлення до проблеми наркоманії як до динамічної, що потребує негайного реагування.

Сучасна медицина доводить, що наркоманія – це хвороба. Діагноз наркоманії встановлюється в тому разі, коли є клінічні ознаки захворювання за наявності кількох синдромів: психічної залежності – патологічного потягу до наркотику; фізичної залежності – комплексу соматоневрологічних обтяжливих хворобливих змін за умови зловживання лише одним наркотиком [6]. І подібне усвідомлення наркоманії як хвороби є надзвичайно важливим у процесі проведення профілактичної роботи з населенням, насамперед із дітьми. Важливо показати дітям та їхнім батькам клінічну картину наркоманії з максимально можливою її деталізацією, а також реалізовувати комплексні профілактичні програми на рівні держави. І такі програми мають охоплювати не лише комплекс освітніх, творчих заходів, а й враховувати економічні, політичні передумови поширення наркоманії в Україні. Акцентуємо увагу на необхідності розуміння наркоманії як соціальної хвороби, не фокусуватися виключно на діях осіб, які поширюють наркотичні засоби, їх аналоги чи прекурсори, а мислити широко, намагатися розбудовувати середовище на рівні соціальних інститутів та сфер життєдіяльності людини, у якому наркоманія стане неприйнятним явищем.

У контексті викладеного варто навести позицію Є. О. Гладкової, яка зазначає, що «ефективна протидія наркотизації суспільства неможлива без розуміння природи наркосередовища. Особи, що допускають немедичне споживання наркотиків, та наркомани утворюють специфічну спільноту, об'єднану спільними інтересами та цілями» [7, с. 110]. Ми вважаємо, що напрямок протидії наркоманії, запропонований дослідницею, є доволі перспективним, зокрема з огляду на те, що осмислення наркосередовища дозволяє в подальших

наукових дослідженнях виокремити його взаємозв'язки, ланки та простежити комплексний вплив на нього певної групи чинників.

Таким чином, у загальному розумінні наркоманія – це психічна та фізична залежність людини від наркотичних речовин, яка виникає в результаті систематичного вживання наркотиків та супроводжується специфічною клінічною картиною, а також послабленням соціальних зв'язків особи та виступає фоновим для злочинності явищем.

Наркоманія є складною й багатоаспектною проблемою в Україні, а її причини можуть варіюватися залежно від різних факторів, таких як соціально-економічна ситуація, освіта, культурні та психологічні чинники. До деяких з основних причин наркоманії в Україні належать:

1) соціально-економічні проблеми. Україна переживає складну економічну ситуацію, з високим рівнем безробіття та низьким рівнем доходів у багатьох сім'ях. Це зумовлює стани депресії, стресу та безнадії, що може спонукати людей до вживання наркотиків як способу втекти від реальності;

2) недостатність профілактичної роботи. Профілактична робота з попередження наркоманії в Україні не завжди ефективна, до того ж в умовах воєнного стану виникають певні організаційні та безпекові складнощі під час проведення подібних заходів;

3) сприйняття наркотиків як засобу соціальної взаємодії. Це є більш характерним для молоді, представники якої можуть вживати наркотики як засіб комунікації з оточенням або як спосіб підтримання статусу в колективі;

4) відсутність альтернатив. Саме тоді, коли людина, яка стикнулася зі складною життєвою ситуацією, не має доступу до альтернативних методів зняття стресу та тривоги, вона може звертатися до наркотиків як засобу подолання життєвих проблем. І це відкриває перед науковцями новий напрямок досліджень у сфері організації дозвілля, насамперед молоді;

5) корупція на рівні державних інституцій. Це може стимулювати поширення наркотиків, влітаючи в цю сферу все нові корупційні схеми, що може призвести до того, що влада не зможе ефективно боротися з наркотичною залежністю в країні;

6) низький рівень поінформованості в питаннях здоров'я та наркотиків, що може спричинити збільшення ризику вживання наркотиків серед населення, оскільки люди можуть повною мірою не усвідомлювати шкідливі наслідки таких дій.

Дослідження особи наркозлочинця виявили, що «злочини у сфері незаконного наркообігу переважно вчиняють особи віком від 18 до 30 років – 51,9 % від кількості засуджених за ці види злочинів. Більшість злочинців (82 %) у сфері незаконного наркообігу проживали в містах і селищах міського типу, 12 % – були жителями сільської

місцевості. Наркозлочини – різновид чоловічої злочинності (76,6 % і 23,4 % відповідно). Серед засуджених переважає молодь (51,9 %), яка не працює й не навчається (78 %), близько 39 % – раніше вже судимі. Також дослідження засвідчує, що 19 % злочинів були скоєні групами осіб, 13 % груп мали ознаки організованості, 87 % – були неорганізованими й виникали переважно стихійно, у 80 % випадків групи складалися з двох осіб, у 15 % – із 3–4 осіб, у 5 % – із п'яти й більше осіб. Основна маса груп виникла на ґрунті спільного вживання наркотиків, дозвілєвих стосунків або ж родинно-шлюбних зв'язків» [8, с. 7, 11].

Висновки

Проведене наукове дослідження дає змогу констатувати, що кримінологічну характеристику наркоманії в Україні можна розкрити через сукупність таких чинників:

- наркоманія є фактором, який сприяє вчиненню злочинів з метою здобуття коштів для купівлі наркотиків;
- залежність від наркотиків викликає зміни в поведінці та мисленні наркомана, а отже, може призводити до зростання ймовірності вчинення ним кримінальних правопорушень;
- наркоманія може бути причиною вчинення насильства або інших кримінальних правопорушень, оскільки вона сприяє розвитку агресивної поведінки та зниженню інгібіції;
- наркоманія зменшує соціальну адаптацію наркомана, збільшуючи тим самим ймовірність того, що особа стане злочинцем;
- наркоманія може спричиняти втрату контролю над власною поведінкою та зниження самооцінки, що так само виступає детермінуючим чинником злочинності.

Таким чином, злочинність та наркоманія мають прямий взаємозв'язок, що окреслює доволі комплексну проблему в масштабах держави. Для боротьби з цією проблемою необхідними є не лише надання медичної допомоги наркоманам, а й своєчасне проведення профілактичних заходів серед дітей, відповідна соціальна реклама, організація громадських ініціатив із попереднім створення системи дієвого методичного та програмного забезпечення профілактики наркоманії в Україні. Тільки фаховий підхід, широке наукове осмислення із залученням психологів, соціологів, представників медичної галузі, творчої спільноти, правоохоронних органів може привести до позитивних зрушень в напрямку профілактики та подолання наркоманії в Україні.

Список бібліографічних посилань: 1. Греченко В. А., Ключко А. М. Злочинність в УСРР та протидія їй у першій половині 1930-х років. *Право і безпека*. 2018. № 4 (67). С. 88–94. 2. Греченко В. А., Гончарук О. М. Злочинність у Харкові та протидія їй у 1880-х роках. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 86–92. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.12>.

3. Голіна В. В., Головкін Б. М. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. Харків : Право, 2014. 513 с. **4.** Расцька Л. В. Кримінологічні засади протидії наркоманії в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 227 с. **5.** Ткаченко І. М. Кримінологічна характеристика причин наркоманії в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 1 (10). С. 95–97. **6.** Наден О. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : підручник. Харків : Право, 2003. 224 с. **7.** Гладкова Є. О. Кримінологічний аналіз сучасного наркосередовища. *Європейські перспективи*. 2019. № 1. С. 110–115. **8.** Пономаренко Ю. Г. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів у сфері незаконного наркообігу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 20 с.

Надійшла до редколегії 02.06.2023

Прийнята до опублікування 19.06.2023

Lukianenko S. V., Pribytkova N. O. Topical issues of drug addiction criminological characteristics in Ukraine

It has been noted that drug addiction is a person's mental and physical dependence on narcotic substances that occurs as a result of systematic drug use. In the course of drug addiction, a pathological dependence on any narcotic substance develops, which is accompanied by physical and mental addiction to the drug, which in turn negatively affects the psycho-physiological functioning of the body.

It has been argued that the key problems of drug addiction in Ukraine are the following: socio-economic problems in the country; insufficient preventive work among the population; perception of drugs as a means of social interaction; lack of alternatives in solving personal problems; unproductive justice system; high level of corruption; low level of self-awareness; open borders.

It has been stated that the criminological characteristic of drug addiction in Ukraine can be revealed through a combination of the following factors: drug addiction is a factor that contributes to the commission of crimes in order to obtain funds to buy drugs; drug addiction causes changes in the behaviour and thinking of the addict, and therefore may lead to an increase in the likelihood of committing crimes; it may be the cause of violence or other crimes, as it promotes aggressive behaviour and reduces inhibition; it reduces the social adaptation of the addict, which increases the likelihood that the person will become a criminal; drug addiction can cause a loss of control over one's own behaviour and a decrease in self-esteem, which, in turn, is a determining factor in crime.

It has been summarised that crime and drug addiction are directly interrelated, which requires a comprehensive approach to counteract them. To combat this problem, it is necessary not only to provide medical care for drug addicts, but also to develop social and criminal policies that will help reduce the spread of drug addiction and the number of crimes committed.

Key words: drug addiction, drugs, crime, criminological characteristics.

Едуард Олександрович Музичук,

Академія праці, соціальних відносин і туризму (аспірант), м. Київ;

<https://orcid.org/0009-0000-8695-8807>,

e-mail: edmuzychuk@gmail.com;

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ КОРУПЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

Статтю присвячено вивченню сутності й особливостей корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу. Зазначено, що становлення розуміння сутності корупції починає складатися на межі Нового часу, коли прогресивна думка тогочасних філософів окреслювала сутність правової поведінки, що вже не зазнавала впливу релігійних догм. Наголошено, що корупція є явищем, властивим кожній країні і кожному суспільству, незалежно від їх політичної, економічної або будь-якої іншої моделі функціонування.

Ключові слова: корупція, адміністративно-правовий вплив, механізм адміністративно-правового регулювання, особливості корупції, адміністративне право, публічна служба, сутність корупції.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Варто зауважити, що поступово завдяки якісному вдосконаленню державних антикорупційних механізмів в Україні, здійсненому в умовах поступової імплементації системних реформ, було досягнуто певного прогресу в запобіганні та протидії корупції в публічній службі в Україні. Проте станом на сьогодні кожен з антикорупційних органів України не є остаточно стабільним і сформованим, здійснює свою діяльність в умовах залежності від інших органів антикорупційної системи. З огляду на це провідним завданням стратегічного характеру, що постає перед вітчизняним державотворенням, є досягнення такого рівня розвитку державних механізмів і вітчизняної правової системи, щоб вітчизняні правові заходи, вжиті як відповіді на вчинення корупційного правопорушення, передбачали не лише покарання винної особи, а й створення нових і вдосконалення наявних нормативно-правових актів, що регулюють широке коло соціальних відносин.

Стан дослідження проблеми

Необхідно зазначити, що в науковій літературі окремим проблемним аспектам з'ясування сутності й особливостей корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу приділяли увагу різні вітчизняні та зарубіжні науковці. Зокрема, до цієї проблематики зверталися

В. Авер'янов, О. Алтуніна, Б. Бабенко, О. Бандурка, В. Бевзенко, Ю. Битяк, В. Василевич, В. Галуцько, М. Джафарова, О. Дудоров, Н. Дубина, П. Євдокимов, В. Іваха, Т. Кагановська, В. Кириченко, В. Кікінчук, А. Колодій, В. Лисенко, В. Нестерович, С. Ніколайчук, Р. Олійник, Ю. Оніщик та багато інших. Утім, вітчизняна наука адміністративного права досліджує здебільшого правові й управлінські процеси, аналізуючи їхню сутність, особливості, фактори впливу на них та їх походження. Водночас політичні фактори залишаються поза увагою вітчизняних дослідників.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – розглянути сутність та основні особливості корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу. *Завданнями* статті слід вважати аналіз різних підходів до з'ясування сутності корупції, адміністративно-правового впливу, механізму адміністративно-правового регулювання, розгляд ключових особливостей корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому на основі узагальнення наукових поглядів учених, норм чинного законодавства та практики його реалізації втілене новітнє бачення особливостей корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу.

Виклад основного матеріалу

З точки зору історичного становлення розуміння сутності корупції починає складатися на межі Нового часу, коли прогресивна думка тогочасних філософів окреслювала сутність правової поведінки, що вже не зазнавала впливу релігійних догм.

Видатний італійський філософ Нікколо Макіавеллі порівнював корупцію з інфекційним захворюванням чи хворобою. «Спочатку її важко розпізнати, але легше лікувати, якщо ж вона запущена, то її легко розпізнати, алевилікувати важко», – зазначав він [1, с. 19]. Томас Гоббс бачив у корупції «корінь, з якого випливає в усі часи і за всяких спокус презирство до всіх законів» [2, с. 286].

Якщо говорити про сучасне розуміння корупції, то насамперед необхідно звернутися до довідникової літератури. У Словнику української мови, виданому у 1973 році, корупція визначається як підкупність, продажність урядовців і громадських діячів у капіталістичних країнах [3, с. 78]. Але ми не погоджуємося з тією частиною визначення, де йдеться, що корупція має місце лише в капіталістичних країнах, і вважаємо його таким, що було опубліковане під тиском і впливом радянського режиму. Натомість ми рішуче підтримуємо той факт, що корупція є явищем, властивим кожній країні і кожному суспільству, незалежно від їх політичної, економічної або будь-якої іншої моделі функціонування.

У Короткому словнику іншомовних слів корупція визначена як підкуп, продажність громадських і політичних діячів, посадових осіб, які використовують посаду, що вони обіймають, з метою особистого збагачення¹.

Аналіз довідникової літератури дає змогу зауважити, що визначення поняття корупції розрізняються залежно від культурних, правових, соціально-економічних або інших особливостей, властивих конкретному періоду видання словника (довідника). Також зазначимо, що окремі діяння, які вважають корупцією в одному суспільстві, можуть не виявитися такими в іншому. Однак у кожному суспільстві можуть відбуватися дії, які засуджуються з культурних причин, а також мати місце очікування, що покладаються на суб'єктів надання публічних послуг.

Неурядова організація для боротьби з корупцією та дослідження рівня корупції у всьому світі Transparency International зводить сутність досліджуваної категорії до такої поведінки посадових осіб публічного сектора як публічних службовців, так і політиків, через яку вони самі або їхні близькі родичі неправомірно й незаконно збагачуються внаслідок зловживання публічними повноваженнями, що були їм надані².

В. Нестерович зазначає, що «найчастіше термін „корупція” використовується у ході розуміння діяльності бюрократичного апарату і політичної еліти. Характерною ознакою корупції є конфлікт між діями посадової особи та інтересами її працедавця або конфлікт між діями виборної особи й інтересами суспільства» [4, с. 12]. Інші дослідники акцентують увагу, що «до корупції може бути схильна будь-яка людина, що володіє повноваженнями щодо розподілу якихось ресурсів, що їй не належать, на свій розсуд (чиновник, депутат, суддя, співробітник правоохоронних органів, адміністратор, екзаменатор, лікар тощо). Головним стимулом до корупції є можливість отримання економічного прибутку (ренти), пов'язаного з використанням владних повноважень, а головним стримувальним чинником – ризик викриття і покарання» [5, с. 295].

У правовій системі України, як стверджує В. Василевич, зокрема і у вітчизняній адміністративній галузі, вже давно існує визначення корупції як протиправного та абсолютно негативного явища для

¹ Корупція // Словник іншомовних слів : сайт. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=10416&action=show> (дата звернення: 01.06.2023).

² Що таке корупція? // Transparency International Ukraine : сайт. 20.07.2020. URL: https://ti-ukraine.org/news/shho-take-koruptsiya/?fbclid=IwAR3SIzb6Paz8qoRw6v6K1v4ywdcJ8hF_6CWgHkU4BCtNyvB7xrRln3DCwY (дата звернення: 01.06.2023).

країни, її громадян і суспільства в цілому. Сфера вітчизняного кримінального права, наприклад, вже давно володіє якісно розробленими диспозиціями і конкретними суворими санкціями за вчинення особою корупційних діянь [6, с. 62]. Проте ми хотіли б зауважити, що галузь вітчизняного адміністративного права також має відповідне наукове підґрунтя для визначення сутності та характерних особливостей корупції як об'єкта адміністративно-правового регулювання. Адже адміністративне право традиційно є галуззю права, що прямо пов'язана із правовими особливостями функціонування держави, її органів, установ і відомств, їх взаємодією між собою.

Завдяки адміністративно-правовим дослідженням, проведеним українськими та деякими зарубіжними науковцями, було доведено те, що саме наявність протиправних корупційних інтересів у публічних службовців того чи іншого рівня є ключовим джерелом зловживання ними своїми службовими повноваженнями задля отримання протиправного прибутку або приховування факту отримання такої винагороди в минулому.

Щодо сутності адміністративно-правового впливу, то, відповідно до тверджень А. Денисової, останній можна визначити як один із проявів впливу права на широке коло суспільних відносин, свідомість та поведінку суб'єктів за допомогою системи об'єктивних (правових) та суб'єктивних (психологічних, ідеологічних, моральних тощо) елементів, які становлять механізм правового впливу та забезпечують його дієвість [8, с. 4].

Згідно з поглядами Ю. Фролова, однією із ключових особливостей адміністративно-правового впливу є особливе коло суб'єктів, на свідомість та поведінку яких він впливає. Це коло окреслено рамками суб'єктів адміністративного права. Зауважимо, що адміністративне право України характеризується великою кількістю суб'єктів, які мають різні повноваження та свої специфічні особливості [9, с. 551].

Сутність адміністративно-правового впливу на інституційному та організаційно-управлінському рівнях, на нашу думку, можливо осмислити шляхом аналізу адміністративно-правових механізмів. С. Бабанін наголошує, що в чинній системі адміністративного права України існують, хоча й не ідеальні, але доволі розвинені адміністративно-правові механізми запобігання і протидії корупції. Як зазначає дослідник, механізм адміністративно-правового запобігання корупції є визначеною чинним вітчизняним законодавством сукупністю взаємопов'язаних адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється регулюючий вплив на суспільні відносини, у межах яких існують ризики вчинення корупційних діянь [10, с. 21].

Увесь спектр передбачених чинним законодавством України засобів запобігання та протидії корупції за галузевою належністю можна

поділити на дві великі групи: засоби кримінально-правового характеру та засоби адміністративно-правового характеру.

Адміністративно-правові засоби запобігання корупції вважаються найбільш поширеними з-поміж інших. Їх застосування має бути пріоритетним, оскільки забезпечує вплив на регульовані відносини на ранньому етапі, має попереджувальний вплив, утримує публічних службовців від учинення корупційних правопорушень, попереджає заподіяння шкоди. Правові засоби запобігання корупції доцільно поділити на правові стимули й антикорупційні обмеження. Зазначені правові засоби потребують забезпечення у вигляді системи підготовки правотворчих рішень. Більшість фахівців визнають, що саме заборони як правові засоби забезпечення високої організованості суспільних відносин, охорони прав і законних інтересів найбільш широко використовуються [10].

Юридичними засобами втілення заборон у життя є вираження їх у нормах, що охоплюють гарантії дії, юридичну відповідальність та особливу форму реалізації – дотримання.

У межах чинного адміністративно-правового механізму протидії і запобігання корупційним злочинам ми виокремлюємо дві ключові групи адміністративно-правових засобів запобігання і протидії корупції. Так, першу групу становлять ті чи інші попереджувальні заходи різного типу, а другу – притягнення до адміністративної відповідальності в разі невиконання особами, уповноваженими на виконання функцій держави та прирівняних до них, відповідних попереджувальних заходів.

До адміністративно-правових засобів першої групи можна віднести: обмеження для осіб, уповноважених на виконання функцій держави та прирівняних до них; засоби запобігання та врегулювання конфлікту інтересів; адміністративно-правові засоби контрольного характеру.

Серед обмежень як адміністративно-правовий засіб запобігання і протидії корупції можна з-поміж іншого виокремити засоби заборони та зобов'язання осіб, уповноважених на виконання функцій держави та прирівняних до них. До заборон належать: заборона щодо використання службових повноважень в особистих цілях, заборона щодо отримання подарунків, заборона щодо зайняття іншими видами оплачуваної діяльності, заборона роботи близьких осіб, заборона розголошувати інформацію, що стала відомою у зв'язку з виконанням службових обов'язків, тощо [6, с. 385]. Крім того, до зобов'язань необхідно віднести обов'язок повідомлення безпосереднього керівника про конфлікт інтересів або обов'язок подання декларації про майновий стан, доходи та видатки. Ми повністю погоджуємося з твердженням деяких науковців про те, що правова держава потребує ефективних

правових механізмів недопущення зловживань і криміналізації публічної влади, легітимність якої багато в чому ґрунтується на довірі суспільства. Тож, на нашу думку, законодавець, створюючи такі правові механізми, має право висувати підвищені вимоги до репутації публічних службовців задля того, щоб у громадян не з'являлося сумнівів щодо моральних якостей, законності та безкорисливості дій таких осіб. Водночас А. Андреев вважає, що механізм адміністративно-правового регулювання визначається як сукупність правових засобів, структурне утворення, котре охоплює правові норми, акти застосування права та деякі інші елементи [11, с. 127].

Правовідносини необхідно вважати не стільки правовими засобами впливу на об'єкт правового регулювання, скільки ідеальною моделлю суспільних відносин, що описується правовою нормою. Норма права передбачає юридичний інструментарій приведення суспільних відносин до цієї моделі. Вказаний інструментарій становлять адміністративно-правові засоби. Місце засобів у механізмі правового регулювання доцільно визначити за формулою: мета – засоби – результат [12, с. 62]. Згідно із цією формулою механізм адміністративно-правового регулювання забезпечується комплексом адміністративно-правових засобів. У широкому розумінні правові засоби – це те, що дозволяє досягти обраної законодавством мети правового регулювання. Так, корупція як об'єкт адміністративного впливу є протиправним діянням, на кожен випадок вчинення якого має бути застосована відповідна реакція держави (в особі правоохоронних і антикорупційних органів), що полягає в законному адміністративному або кримінальному переслідуванні особи. Водночас сутність корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу розкривається в системі характерних ознак.

1. Корупція охоплює значне коло суб'єктів, на свідомість та поведінку яких вона впливає. Пронизуючий «ерозійний» вплив корупції на поведінку і свідомість широких верств населення зводиться до того, що навіть приклади одиначної корупції, поза межами схем, особливо, коли вони залишилися безкарними, можуть впливати на діяльність широкого кола суб'єктів.

2. Рівень впливу корупції на окремих членів суспільства прямо залежить не стільки від рівня її публічного осудження в суспільстві, скільки від ефективності антикорупційної діяльності правоохоронних органів та від міцності штучно зведених державою «антикорупційних бар'єрів» на політичному, соціально-економічному, нормативно-правовому, інституційному, організаційно-управлінському, морально-етичному (світоглядному) рівнях.

3. Здатність корупції миттєво підлаштуватися під чинний політичний режим. Тому ми схильні погодитись із С. Лазаренком і К. Бабенком, які наголошують на тісному взаємозв'язку між корупцією в

державному апараті і особливостями політичного режиму, характерного для конкретної держави. Водночас дослідники зазначають, що політичний аспект корупції проявляється в тому, що вона безпосередньо пов'язана зі здійсненням публічної влади у всіх сферах соціального життя, а тому впливає на підготовку і реалізацію політичних рішень [15, с. 121]. Так само політика, яку проводить держава як у сфері запобігання та протидії корупції, так і в інших сферах, впливає на стан, структуру й динаміку корупції. Корупція як явище не може існувати поза межами влади. Вихідним моментом корумпованих відносин є наявність у суб'єкта корупції владних повноважень.

4. Ще однією особливістю корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу є її універсальність для кожної з країн світу. Звичайно, що держави відрізняються за обсягами корупції та за ефективністю запобігання та протидії цьому шкідливому суспільному явищу. Проте констатуємо, що за сприятливих для корупції політичних, економічних та інших факторів вона за короткий проміжок часу зможе поширитися й кристалізуватися в суспільстві та державному апараті будь-якої країни.

5. Залежність від якості чинного адміністративно-правового законодавства держави, а саме конкретних правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері запобігання та протидії корупції в публічній службі, а також правових норм, що регулюють особливості публічної служби в країні в цілому.

Висновки

Становлення розуміння сутності корупції починає складатися на межі Нового часу, коли прогресивна думка тогочасних філософів окреслювала сутність правової поведінки, що вже не зазнавала впливу релігійних догм.

Корупція є явищем, властивим кожній країні і кожному суспільству, незалежно від їх політичної, економічної або будь-якої іншої моделі функціонування. Водночас визначення корупції, що містяться в довідниковій літературі, різняться залежно від культурних, правових, соціально-економічних або інших особливостей, властивих конкретному періоду видання словника (довідника). Також окремі діяння, що вважаються корупцією в одному суспільстві, можуть не виявитися такими в іншому. Однак у кожному суспільстві можуть відбуватися дії, які засуджуються з культурних причин, а також мати місце очікування, що покладаються на суб'єктів надання публічних послуг. Саме наявність протиправних корупційних інтересів у публічних службовців того чи іншого рівня є ключовим джерелом зловживання ними своїми службовими повноваженнями задля отримання протиправного прибутку або приховування факту отримання такої винагороди в минулому.

Механізм адміністративно-правового регулювання забезпечується комплексом адміністративно-правових засобів. У широкому розумінні правові засоби – це те, що дозволяє досягти обраної законодавством мети правового регулювання. Так, корупція як об'єкт адміністративного впливу є протиправним діянням, на кожен випадок вчинення якого має бути застосована відповідна реакція держави (в особі правоохоронних і антикорупційних органів), що полягає в законному адміністративному або кримінальному переслідуванні особи. Водночас сутність корупції як об'єкта адміністративно-правового впливу розкривається в системі характерних ознак, зокрема: корупція охоплює значне коло суб'єктів, на свідомість та поведінку яких вона впливає; рівень впливу корупції на окремих членів суспільства прямо залежить не стільки від рівня її публічного осудження в суспільстві, скільки від ефективності антикорупційної діяльності правоохоронних органів та від міцності штучно зведених державою «антикорупційних бар'єрів»; корупція здатна миттєво підлаштуватися під чинний політичний режим; вона є універсальною для кожної з країн світу; вона залежить від якості чинного адміністративно-правового законодавства держав.

Список бібліографічних посилань: 1. Антикорупційна політика в Україні : навч. посіб. / А. С. Васильєв, С. С. Чернявський, В. І. Василюк та ін. Київ : Вид-во Нац. акад. внутр. справ, 2016. 115 с. **2.** Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с. **3.** Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. 840 с. **4.** Нестерович В. Ф. Роль громадськості у формуванні та реалізації державної антикорупційної політики в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 3. С. 5–13. **5.** Політологічний енциклопедичний словник / уклад. А. М. Герасіна, В. А. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с. **6.** Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування : монографія / В. В. Василевич, Т. Е. Василевська, В. Ф. Нестерович та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка і В. Л. Федоренка. Київ : Ліра-К, 2016. 524 с. **7.** Денисова А. М. Правовий вплив: природа та функціональне призначення. *Вісник Львівського університету*. 2012. № 55. С. 3–10. **8.** Фролов Ю. М. Суб'єкти адміністративного права: сутність та підстави класифікації. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 25. С. 549–557. **9.** Бабанін С. В. Поняття корупційного злочину в законодавстві України // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : зб. тез доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 берез. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2017. С. 21. **10.** Бабенко Б. А., Лазаренко С. Ж.

Корупція в системі вищої освіти: сутність, причини та наслідки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 2. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=812> (дата звернення: 01.06.2023).
11. Андреев А. Механізм правового регулювання суспільних відносин: окремі аспекти щодо визначення поняття та особливостей. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 125–128. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.22>.
12. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Національне агентство з питань запобігання корупції на варті «попереднього» рубежу протидії корупції: основні проблеми та способи їх вирішення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3. С. 60–73.
13. Лазаренко С. Ж., Бабенко К. А. Політико-правові та соціальні передумови корупції в органах державної влади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 1. С. 120–122.

Надійшла до редакції 04.06.2023

Прийнята до опублікування 20.06.2023

Muzychuk E. O. The essence and features of corruption as an object of administrative and legal influence

The article states that the formation of an understanding of the essence of corruption begins at the turn of the New Age, when the progressive thought of contemporary philosophers outlined the essence of legal behaviour, which was no longer influenced by religious dogmas.

It has been emphasised that corruption is a phenomenon specific to each country and each society, regardless of their political, economic or any other model of functioning. At the same time, the definitions contained in the reference literature differ depending on the cultural, legal, socio-economic or other peculiarities specific to a particular period of publication of a particular dictionary (reference book).

It has been noted that the presence of illegal corrupt interests among public officials of one or another level is a key source of abuse of their official powers with the aim of obtaining undue benefits or concealing the fact of receiving such benefits in the past.

Attention is focused on the fact that the mechanism of administrative and legal regulation is provided by a complex of administrative and legal means. In a broad sense, legal means are those that allow to achieve the goal of legal regulation chosen by legislation. Thus, corruption as an object of administrative influence is an illegal act, for each case of which an appropriate reaction of the state (in the form of law enforcement and anti-corruption bodies) must be applied, which consists in the legal administrative or criminal prosecution of a person.

It has been emphasized that the essence of corruption as an object of administrative and legal influence is revealed in the system of characteristic features, in particular, corruption covers a significant range of subjects whose consciousness and behaviour it influences; the level of influence of corruption on individual members of society directly depends not so much on the level of public condemnation of it in society, but on the effectiveness of anti-corruption activities of law enforcement agencies and on the strength of “anti-corruption barriers” artificially erected by the state; the ability of corruption to instantly adapt to the current political

regime; universality for every country in the world; dependence on the quality of current administrative and legal legislation of states.

Key words: corruption, administrative and legal influence, mechanism of administrative and legal regulation, features of corruption, administrative law, public service, essence of corruption.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9:34

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.62>

Надія Михайлівна Демиденко,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра гуманітарних дисциплін (професор);*

<https://orcid.org/0000-0002-4392-6722>,

e-mail: nadiyademidenko@ukr.net;

Тетяна Львівна Білоус,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра гуманітарних дисциплін (доцент);*

<https://orcid.org/0000-0002-1977-8758>,

e-mail: biloustetyana1966@gmail.com

ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ І МЕТОД ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Проведено детальний аналіз взаємозв'язку психології та юридичної психології. Виокремлено ключові загальнонаукові ознаки психології, які становлять базис змісту юридичної психології. Досліджено наукові підходи до визначення юридичної психології. Розглянуто концепції вчених із приводу складу предмета та сутності методу юридичної психології. Наведено авторське бачення поняття, предмета і методу юридичної психології.

Ключові слова: психологія, юридична психологія, зміст юридичної психології, предмет і метод юридичної психології.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Професія юриста багато в чому пов'язана із щоденним спілкуванням зі значною кількістю людей з різним рівнем освіти, інтелектуальними можливостями, емоційним станом. Таке спілкування часто відбувається в умовах стресових станів, надзвичайних ситуацій, конфліктів. Ця думка підкреслює особливу соціальну роль і значення діяльності юриста, який має знатися не лише на правовому матеріалі, а й глибоко розуміти людей – основних «атомів» всіх без винятку суспільно-правових відносин, для чого юрист повинен володіти інструментами юридичної психології.

Стан дослідження проблеми

Зміст, значення, структура та багато інших особливостей юридичної психології не просто як професійної властивості правників, а й окремої наукової галузі багаторазово опрацьовувалися різними вченими. Вказані аспекти були предметом робіт О. М. Бандурки, В. В. Бедь, С. П. Бочарової, С. Ю. Гуцола, Є. В. Зелянської, В. О. Коновалова, Н. І. Овчаренко, О. Ф. Скакун, В. Ю. Шепітька та багатьох інших дослідників. Утім, незважаючи на чималу кількість наукових робіт, у юридичній літературі досі не вироблено єдиного підходу до поняття, предмета і методу юридичної психології.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб запропонувати новий підхід до визначення поняття, предмета і методу юридичної психології як науки. Досягнення цієї мети зумовлює необхідність вирішення таких *завдань*: 1) проаналізувати зв'язок класичної психології та юридичної психології й констатувати відмінність наукових течій; 2) побудувати дефініцію юридичної психології; 3) встановити та визначити метод і предмет юридичної психології.

Наукова новизна дослідження

У роботі на основі глибокого опрацювання наукового матеріалу узагальнено розуміння поняття, предмета і методу юридичної психології.

Виклад основного матеріалу

Юридична психологія є відгалуженням класичної психології, що зумовлює більшість ключових аспектів. В архаїчному уявленні про психологію її пропонували розуміти як науку про людську душу. Вона, абстрагуючись від теократичних уявлень, розкривається як сукупність психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, а також сукупність основних рис особистості, її життєвих інтересів, переконань, ідеалів, моральних цінностей, її ставлення до суспільства, до інших людей, до своїх обов'язків і до себе самої [1, с. 555].

Цю логіку переймають О. В. Скрипченко, А. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, І. С. Булах та інші автори підручника «Загальна психологія», які наголошують, що психологічна наука вивчає такі психічні явища: 1) психічні процеси, до яких входять відчуття, сприймання, запам'ятовування, мислення, уява, почуття тощо; 2) психічні стани – уважність, байдужість, спокій, схвильованість, піднесення, зацікавленість тощо; 3) психічні властивості – спостережливність, чутливість, розумові, емоційні, вольові якості людини, її здібності, риси характеру тощо. Продукти психіки здійснюють взаємодію людини з оточенням; допомагають людині орієнтуватись у середовищі, забезпечують її успіх в усіх видах діяльності (ігровій, навчальній, трудовій та ін.) [2].

При цьому, на наше переконання, в сучасній науковій думці потребують осмислення й питання трансперсональної психології, психології натовпу чи масової поведінки. Ці напрями не є новітніми, окремі з них сягають своїм корінням першої половини минулого століття. Але вони все ще зберігають значний гносеологічний потенціал, а також потребують сучасного осмислення в процесі стрімкого розвитку цифрових технологій, зокрема технологій з ознаками штучного інтелекту.

Аналізуючи складний зміст науки психологія, Т. В. Матвієнко й О. М. Пасько наголосили, що вона формувалась упродовж століть і бурхливо розвивається в сучасних умовах науково-технічного поступу в нерозривному взаємозв'язку з іншими галузями наукового знання й суспільної практики. Психологія як наука становить систему пов'язаних між собою та з іншими науками галузей. Передусім це соціальна, історична, економічна, етична, юридична, політична психологія, психолінгвістика та психологія мистецтва [3].

Погоджуючись із позицією дослідників, ми також хочемо наголосити на принципово важливій ролі психології в міждисциплінарних дослідженнях. Саме психологія пов'язує окремі напрями досліджень навколо осмислення особистості, її мислення, сприйняття явищ і процесів.

Отже, узагальнено під психологією варто розуміти науку про внутрішній вимір людини, її почуття, емоції та емоційні стани, яка спрямована на аналіз та вивчення: по-перше, психічних процесів та особливостей їх перебігу; по-друге, впливу оточення та об'єктивної реальності на психічний стан; по-третє, особливостей сприйняття людиною процесу життєдіяльності в цілому, а також його окремих етапів.

Юридична психологія переймає ці властивості, але має додаткову кваліфікуючу, правову ознаку, яка прямо впливає на її зміст, предмет і метод. Намагаючись пояснити окреслену специфіку, В. Ю. Шепітько та В. О. Коновалова стверджують, що юридична психологія – це наука, яка досліджує закономірності психіки людини, що виявляються у сфері суспільних відносин, які регулюються правом [4].

Щодо точності цього визначення питань не виникає, проте вважаємо за доречне розширити наведене в ньому коло суспільних відносин, що становлять предмет юридичної психології, зокрема тими, що регулюються й іншими нормами, наприклад нормами моралі, але становлять інтерес для юридичної психології з позиції дослідження нею окремих особливостей психіки людини поза суспільними відносинами, які регулюються правом.

В. Й. Бочелюк пропонує розуміти юридичну психологію як галузь загальної психології, в межах якої вивчаються закономірності й

механізми психічної діяльності людей у сфері регульованих правом відносин [5, с. 18–19]. У цьому визначенні, крім характеру суспільних відносин, про що ми зазначали вище, також на окрему увагу потребує категорія «закономірності й механізми психічної діяльності». Цікаво також, що дослідник розглядає цю категорію саме крізь призму діяльності, адже психіка є продуктом діяльності головного мозку. Ми в цілому погоджуємося з такою позицією, але зауважимо, що під закономірностями розглядають повторювані на основі певної системи з визначеною періодичністю процеси, які мають місце у психічній діяльності. А під механізмами розуміємо певні інструменти, об'єднані у стійкі системи сукупності явищ, особливостей, що зумовляють настання певних наслідків, породжують окремі процеси.

Згідно з науковою концепцією О. М. Бандурки, С. П. Бочарової та Є. В. Землянської юридична психологія – це одна з галузей загальної психології. Психічні процеси, риси особистості специфічно проявляються і формуються в різних видах діяльності, у зв'язку з чим виокремлюють прикладні галузі психології, що досліджують відповідні теоретичні та практичні проблеми поведінки людини (педагогічна, соціальна психологія, психологія праці тощо). З огляду на це предметом юридичної психології науковці визначають вивчення закономірностей поведінки людей у системі правових відносин, а також аналіз структури та видів юридичної діяльності [6].

Як бачимо, дослідники дещо конкретизують предмет юридичної психології категорією «поведінка людей». Ми вважаємо, що це дозволяє виокремити найбільш важливі та характерні для юридичної сфери типи поведінки людей, осмислити їх та розробити на основі їх ґрунтовного аналізу дієві рекомендації.

У своїй дисертації С. В. Савчук висловлює таку думку: «Юридична психологія, концептуальною основою якої є психологічна теорія права, ставить за мету вивчення психологічних аспектів правових явищ і процесів, виявлення фундаментальних психологічних констант правового пізнання і функціонування права та розробку на цій основі теорії їх структурно-функціональної дії [7, с. 163–164].

Наведене визначення є доволі розгорнутим, у ньому значно розширений предмет юридичної психології, тому ми поділимо його на складові та розглянемо кожну з них окремо.

Так, у запропонованому визначенні предмет юридичної психології складається з таких складових (компонентів).

1. Психологічні аспекти правових явищ і процесів. При цьому дослідник не уточнює, які саме психологічні аспекти, але ми вважаємо, що найбільш значущі ті, що проявляються в юридичній діяльності та науці, а також ті, що вивчають психіку людини з тих позицій, які є важливими в правовій думці та суміжних із правом галузях знань.

2. Фундаментальні психологічні константи правового пізнання й функціонування права. Ці компоненти предмета юридичної психології, запропоновані дослідником, ми розуміємо як відносно стійкі категорії загальної теорії права та окремих галузей права, визнані правовою наукою та закріплені на нормативно-правовому рівні.

Окремо ми хотіли б звернути увагу на те, що, на наше переконання, юридична психологія більше фокусується на дослідженні поведінки, характерної для особи правопорушника, зокрема агресії як відхилення від норми, певного порушення правил сумісного існування людей, яке необхідно стримувати, приборкувати чи викоринювати [8, с. 39]. При цьому ми аж ніяк не применшуємо ролі законослухняної поведінки як складової предмета юридичної психології, зокрема поведінки жертви.

На основі проаналізованих вище поглядів нами було запропоноване авторське визначення юридичної психології, під якою ми розуміємо науку про психічний, емоційний, почуттєвий стан людини в аспекті її участі у правових відносинах як суб'єкта права, який реалізує відповідні права та виконує покладені на нього обов'язки та якому властиві значущі для психології та права особливості.

Під методом юридичної психології ми розуміємо систему спеціальних теоретичних і практичних засобів, способів та заходів, які дозволяють проаналізувати складові предмета юридичної психології, вивчити їхні закономірності та сформулювати на основі цього обґрунтовані висновки та наукові концепції.

На основі проаналізованих джерел і виробленого авторського підходу вважаємо, що предметом юридичної психології є:

- 1) особливості перебігу психічних процесів при вступі людини в суспільно-правові відносини відповідної галузевої належності та участі в них;
- 2) особливості впливу на емоційний та почуттєвий стан людини тих чи інших юридичних фактів та юридично значущих подій;
- 3) процес сприйняття людиною правової реальності, усвідомлення наданих їй прав та обов'язків, шляхів і порядку їх реалізації тощо;
- 4) організація людиною своєї поведінки як учасника суспільно-правових відносин.

На основі осмислених нами категорій, проаналізованих джерел, позицій провідних науковців у галузі можемо запропонувати перспективні напрями подальших досліджень у сфері проведеного нами дослідження:

- 1) переосмислення категоріального апарату юридичної психології в контексті новітніх цифрових, безпекових викликів, що постають перед українським суспільством;

2) проведення міждисциплінарних досліджень широкого кола проблем юридичної психології, що межують з іншими галузями знань;

3) новітнє осмислення питань трансперсональної психології, психології натовпу чи масової поведінки з урахуванням розвитку цифрових технологій, зокрема технологій з ознаками штучного інтелекту.

Висновки

У підсумку проведеного наукового дослідження варто вказати, що юридична психологія нерозривно пов'язана із психологією в цілому як наукою про людину та її внутрішній світ, але обмежується дотичними до права проблемами. При цьому ми акцентуємо увагу саме на необхідності широкого розуміння предмета юридичної психології. Адже, як зауважують окремі дослідники, наукові погляди яких були детально нами проаналізовані, юридична психологія досліджує лише ті суспільні відносини, що регулюються правом. На наше переконання, коло таких відносин може бути розширено і тими відносинами, явищами, процесами, що безпосередньо не пов'язані з правом чи правовідносинами, але які можуть викликати науковий інтерес правників з огляду на їхній вплив, наприклад, на особу злочинця, детермінанти злочинності, розуміння жертви злочину. Коло таких питань частіше стосується саме кримінологічних досліджень, тому акцентуємо увагу на значному потенціалі міждисциплінарних досліджень окреслених нами проблем.

Список бібліографічних посилань: **1.** Біологія : навч. посіб. / А. О. Слюсарев, О. В. Самсонов, В. В. Мухін та ін. 2-ге вид., випр. Київ : Вища школа, 1995. 607 с. **2.** Загальна психологія : підручник / О. В. Скрипченко, А. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2014. 464 с. **3.** Матієнко Т. В., Пасько О. М. Психологія як наука : лекція. Одеса : Одеськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 27 с. **4.** Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2008. 240 с. **5.** Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2010. 336 с. **6.** Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология : учебник. Харькoв : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. 596 с. **7.** Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та її місце в системі юридичних наук : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Чернівці, 2002. 228 с. **8.** Ларіонов С. О., Макаренко П. В., Доценко В. В. Поведінкова діагностика агресивної поведінки працівників національної поліції засобами психологічного тренінгу. *Право і безпека*. 2018. № 1 (68). С. 39–49. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.1.05>.

Надійшла до редколегії 19.05.2023

Прийнята до опублікування 22.06.2023

Demidenko N. M., Bilous T. L. Concept, subject and method of legal psychology

A conclusion has been drawn according to which the subject matter of legal psychology is: peculiarities of mental processes during entry and participation of a person in social and legal relations of the relevant sectoral affiliation; peculiarities of influence on the emotional and sensual states of a person of certain legal facts and legally significant events; the process of perception of legal reality by a person, awareness of the rights and obligations granted to him/her, ways and procedure for their implementation, etc.; organisation of a person's behaviour as a participant in social and legal relations. The method of legal psychology has been described as a system of special theoretical and practical tools, methods and measures which allow analysing the components of the subject of legal psychology, studying their regularities and formulating reasonable conclusions and scientific concepts on this basis.

It has been found out that legal psychology is the science of mental, emotional, and sensual states of a person in terms of his/her participation in legal relations as a subject of law who exercises the relevant rights and performs the duties assigned to him/her.

It has been noted that legal psychology is inextricably linked to psychology in general as a science of a person and his/her inner world, but is limited to the issues related to law. At the same time, the attention is focused on the need for a broad understanding of the subject matter of legal psychology, since legal psychology studies only those social relations which are regulated by law. It was emphasised that the range of such relations may be extended to include those relations, phenomena and processes which are not directly related to law or legal relations, but which may be of scientific interest to lawyers due to their impact, for example, on the personality of a criminal, determinants of crime, and understanding of a crime victim.

Key words: psychology, legal psychology, content of legal psychology, subject and method of legal psychology.

УДК 159.922

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.63>

Світлана Вячеславівна Харченко,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології;*

 <https://orcid.org/0000-0002-5149-7892>,
e-mail: sicretvictory@gmail.com;

Альона Олегівна Сіроштан,

Харківський національний університет внутрішніх справ (курсантка);

 <https://orcid.org/0000-0002-2205-4689>

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНО-СЕНСОВОЇ СФЕРИ КУРСАНТІВ
ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ
НАВЧАННЯ З ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ**

Досліджено зміни поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських під впливом карантинних заходів 2020–2021 рр. і воєнних дій 2022 р. Опитано три незалежні групи курсантів восени 2019, 2021 та 2022 рр. Продемонстровано зменшення значущості ціннісних орієнтацій, які пов'язані з активною взаємодією із соціумом під впливом карантинних обмежень. Показано, що такі ціннісні орієнтації, як приємне проведення часу, відпочинок, високі матеріальні статки, визнання та повага людей і вплив на оточуючих, за значущістю стали менш важливими для курсантів в умовах воєнного стану. З'ясовано ціннісні орієнтації курсантів, які найстійкіші до впливів соціальної ситуації розвитку: приємне проведення часу, відпочинок, визнання й повага людей, вплив на оточуючих та любов.

Ключові слова: ціннісні орієнтації особистості, соціальна ситуація розвитку, юнацький вік, методика поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості С. Бубнова, курсанти закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських, трансформація ціннісних орієнтацій курсантів.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Цінності особистості відображають фундаментальні відносини та потреби людини. Ціннісні орієнтації впливають на функції цілепокладання, прогнозування, планування, самоорганізації, контролю й корекції, цілеспрямованості поведінки на життєві цілі та конкретні ідеали, відображаються в уявленні майбутнього. Ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система потреб та інтересів особистості,

спрямована на певний аспект соціальних або культурних цінностей. Цінності та ціннісні утворення можливо розглядати як базальні, первинні властивості особистості, які визначають мотиви поведінки та формують схильність і характер.

Ціннісно-сенсова сфера особистості як психічне новоутворення юнацького віку проявляється у здатності визначати життєві цілі, усвідомлювати сенс власного існування, ідентичність, бути суб'єктом своєї життєдіяльності. На цьому щаблі вікового розвитку відбувається розширення діапазону цінностей і сенсів, а також їх ієрархізація, структурування. Для успішної побудови навчально-виховного процесу здобувачів освіти закладів вищої освіти (далі – ЗВО) зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських важливим є розуміння їхніх провідних ціннісних орієнтацій, особливостей структури.

Сучасні дослідження свідчать, що структура ціннісних орієнтацій в юнацькому віці відрізняється орієнтацією на досягнення та особистий успіх при зниженні значущості прихильності (турбота про благополуччя інших людей і суспільства).

У психологічній науці встановлено, що особливості соціальної ситуації розвитку визначають ієрархію ціннісних орієнтацій особистості. У 2020 р. в суспільстві відбулися певні соціально-психологічні процеси, які були зумовлені поширенням коронавірусом COVID-19 та пов'язаних із ним хвороб, а також істотними карантинними обмеженнями. Здобувачі отримували освіту дистанційно, істотно збільшився час перебування молоді онлайн, відбулося певне звуження прав та свобод громадян, погіршення всіх видів їхнього здоров'я, зокрема психологічного, та зниження загального рівня якості життя. Серед соціально-психологічних змін того часу увагу привертало таке: підвищений негативний інформаційний вплив (кожен день та неодноразово ЗМІ повідомляли про сотні померлих, складні симптоми, муки хворих, ускладнення перебігу хвороби, нездатність медичної системи подолати епідемію тощо); обмеження в пересуванні; ситуація невизначеності; неможливість планувати своє життя; істотні обмеження в задоволенні соціальних потреб (наприклад, у висловлюванні своєї громадянської позиції, відвідуванні розважальних заходів тощо); нерозуміння доцільності деяких обмежень, які були під час локдаунів і карантину (наприклад, чому не можна було відвідувати парки, купувати певні речі, перебувати на вулиці на самоті в масці тощо); обмеження можливості самореалізації; соціальна ізоляція; соціальна монотонія тощо.

У 2022 р. українське суспільство опинилося в умовах воєнних дій та обмежень воєнного стану. Багато хто зі здобувачі ЗВО зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських певний час виконували завдання з охорони громадського порядку зі зброєю, продовжували навчання дистанційно у вільний час. Крім того, багато курсантів опинялися в ситуаціях безпосередньої загрози їхньому

життю та здоров'ю та їхніх близьких, смерті, втрати майна тощо. Значний негативний вплив на соціальну ситуацію мало вимушене переселення значної кількості родин, які повністю або частково втратили можливість соціально-психологічної підтримки курсантів. Також зазначимо, що соціально-економічні та політичні обмеження суспільного життя в умовах воєнного стану більш жорсткі, ніж у період локдаунів та карантину. Знов з'явилася ситуація невизначеності та обмеженість планування власного життя.

Отже, можна стверджувати, що вивчення трансформації ціннісно-сислової сфери особистості здобувачів ЗВО зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських залежно від специфіки соціальної ситуації розвитку є важливим для психологічного та педагогічного забезпечення підготовки курсантів. Маркерами істотних змін у соціальній ситуації розвитку у проведеному дослідженні були зазначені локдауни та карантини 2020–2021 рр., які були пов'язані з поширенням COVID-19, та воєнний стан 2022 р.

Стан дослідження проблеми

Система ціннісно-сенсової сфери особистості широко вивчається у вітчизняній та зарубіжній психології. Найважливішими цінностями сучасної культури є: вітальні (людське життя як абсолютна цінність); прагматичні (блага, успіх, користь, доцільність); інтелектуальні (знання, інтелектуальні здібності); соціальні (спілкування, співробітництво, свобода, справедливість); моральні (доброта, гуманізм); естетичні (краса, гармонія).

Інтегральними регуляторами людської діяльності виступають так звані вищі цінності, які проявляються, коли людина визначає себе як особистість. Вищі цінності – це ціла група емоційно-образних утворень, що відбивають різні за якістю, але однаково важливі потреби людини. У повсякденному житті вищі цінності не явні, але вони не втрачають при цьому своєї значущості й у ситуації вибору миттєво «концентруються» та зумовлюють певний тип поведінки.

С. Бубнова описує три рівні ціннісних орієнтацій: цінності-ідеали, найбільш загальні, абстрактні: духовні і соціальні; цінності-властивості, які проявляються як властивості особистості; цінності-способи поведінки, найбільш характерні засоби реалізації та закріплення цінностей-властивостей.

Формування ціннісних орієнтацій особистості молодшої людини умовно можна подати як такі взаємопов'язані етапи:

- переоцінка цінностей та ідеалів, якими людина користувалася до цього часу (тому власний досвід життєдіяльності постає як важливе джерело ціннісних орієнтацій);
- засвоєння цінностей відбувається не лише шляхом створення цілісних функціональних одиниць емпіричних уявлень, а й комунікативних – через засоби масової інформації та соціальні мережі тощо;

– діяльність, виражена в особистісних внутрішніх ставленнях до об'єктивних умов власного життя [1, с. 17].

На думку О. Коханової, у сучасній молоді пріоритетом є внутрішні цінності над зовнішніми, тобто переважає саморозвивальна система цінностей над самопрезентативною, коли молодь радше віддає перевагу мотиву «бути», ніж мотиву «здаватися» [4, с. 156]. О. Целякова наводить дані, що найціннішим для молоді є здоров'я. Вченою визначено, що дівчата більшою мірою орієнтовані на сімейні цінності, на другому місці для юнаків – можливість добре заробляти, а для дівчат – сім'я. Для дівчат однаково важливо добре заробляти і самовдосконалюватися [2, с. 229].

Л. Захаренко наводить дані про те, що ціннісні орієнтації курсантів характеризуються сформованістю цінностей-засобів і невизначеністю цінностей-цілей теперішнього [3, с. 67]. У дослідженні вченої з'ясовано, що курсанти Національної академії внутрішніх справ не висувають високих вимог до життя і не намагаються впливати на навколишній світ шляхом творчого сприйняття й перетворення, прагнуть незалежності [3, с. 69].

С. Васильєв та А. Андрущенко визначили три проблемних періоди розвитку ціннісно-сміслових орієнтацій курсантів: адаптація до навчання (1 курс), невизначеність смислових пріоритетів (3 курс), професійне та життєве самовизначення (5 курс) [5, с. 18]. Л. Леженіною з'ясовано, що для курсантів першого та третього курсів майбутніх фахівців-юристів Служби безпеки України більш значущими виявилися інструментальні цінності міжособистісного спілкування, прийняття інших, а для курсантів 5 курсу – цінності професійної самореалізації. Найменша значущість цінностей професійної самореалізації для курсантів 3 курсу може бути зумовлена нормативною кризою професійної ідентичності, що підтверджується і специфічною ієрархією термінальних цінностей цих курсантів [6].

У роботі С. Яковенко та М. Ятчук порівнювалися особливості системи цінностей курсантів і студентів ЗВО МВС України на першому та другому курсах навчання. Встановлено, що для курсантів 1 курсу цінності «щасливе сімейне життя», «дисциплінованість», «відповідальність» є більш важливими, ніж для студентів; для курсантів 2 курсу цінності «розвиток», «творчість», «чесність» і «чуйність» є менш важливими, ніж для студентів; для третьокурсників значущі відмінності ціннісних орієнтацій існують лише за цінністю «любов», яка для курсантів є менш важливою, ніж для студентів; курсантів 4 курсу менше турбують цінності особистого життя («любов») і міжособистісних стосунків («щастя інших», «життєрадісність»). Для них більш важливими, ніж для студентів, є цінності «здоров'я» та «раціоналізм». Відмінності ціннісних орієнтацій курсантів і студентів, на думку вчених, зумовлені відмінностями

в базових цінностях та в організації навчально-виховного процесу, яка закріплює відмінності в системі цінностей [7, с. 393].

В. Осьодло та Д. Науменко показали, що пріоритет ціннісних орієнтацій курсантів змінюється залежно від курсу навчання, найбільша кількість змін відбувається впродовж перших двох років навчання: вектор ціннісних орієнтацій майбутніх офіцерів змінює акцент від суспільно спрямованих (1 і 2 роки навчання) до особистісно-еґоїстичних (4 і 5 роки навчання) [8].

Таким чином, ціннісні орієнтації як істотна складова внутрішньої структури особистості, що мотивує її діяльність, визначає та спрямовує поведінку, традиційно вивчається у психологічній науці. Значна увага вчених приділена вивченню ціннісної системи в юнацькому віці, який часто вважається сензитивним для її формування. Існують численні дослідження ціннісних орієнтацій особистості у здобувачів освіти у ЗВО сектору безпеки та оборони, в яких вони вивчаються в процесі професійного становлення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – провести порівняльний аналіз ціннісно-сислової сфери особистості здобувачів ЗВО зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських під впливом істотних змін у суспільстві та, відповідно, соціальної ситуації розвитку юнаків та дівчат.

Завдання дослідження:

- 1) з'ясувати виразність поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості курсантів;
- 2) визначити структуру поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості курсантів у різних соціальних умовах.

Наукова новизна дослідження

Вперше досліджено особливості трансформації ціннісно-сислової сфери особистості здобувачів ЗВО зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських залежно від специфіки соціальної ситуації розвитку (локдаун та карантини 2020–2021 рр., які були пов'язані з поширенням COVID-19, та воєнний стан 2022 р.).

Виклад основного матеріалу

Дослідження проводилося на базі Харківського національного університету внутрішніх справ, було опитано 95 курсантів 3 курсу факультету № 3. Першу групу курсантів (32 особи) було опитано в жовтні 2019 р., другу (33 особи) – у жовтні 2021 р., третю (30 осіб) – у жовтні 2022 р. Групи були незалежними, подібні за статевим складом, віком, соціальним статусом.

У дослідженні були використані: методика поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості С. Бубнова та U-критерій Мана-Уїтні для статистичної оцінки відмінностей між групами, показники виразності поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості.

Методика С. Бубнова дозволяє визначити ступень виразності таких поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості: приємне проведення часу, відпочинок; високий матеріальний добробут; пошук прекрасного та насолода їм; допомога іншим людям і милосердя до них; любов; пізнання нового у світі, природі, людині; високий соціальний статус і управління людьми; визнання та повага людей і вплив на оточення; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування; здоров'я.

За результатами емпіричного дослідження було з'ясовано, що вплив карантинних обмежень щодо COVID-19 на систему цінностей курсантів був менш істотним, ніж воєнних дій 2022 р. У таблиці 1 відображені усереднені показники виразності поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості за методикою С. Бубнова.

Таблиця 1

Особливості ціннісних орієнтацій особистості учасників дослідження

<i>Шкала</i>	<i>Перша група, X ± δ балів</i>	<i>Друга група, X ± δ балів</i>	<i>Третя група, X ± δ балів</i>
Приємне проведення часу, відпочинок	4,6 ± 1,2	5,2 ± 1,2	4,3 ± 1,0
Високі матеріальні статки	3,8 ± 1,5	4,5 ± 1,3	3,6 ± 1,1
Пошук насолоди прекрасним	2,8 ± 1,4	3,2 ± 1,0	2,4 ± 1,0
Допомога іншим людям та милосердя до них	4,5 ± 1,1	4,3 ± 1,1	4,6 ± 1,3
Любов	3,6 ± 1,3	3,8 ± 1,3	3,7 ± 1,0
Пізнання нового у світі, природі, людині	2,4 ± 1,5	3,8 ± 1,1	2,6 ± 0,8
Високий соціальний статус та управління людьми	3,3 ± 1,3	3,8 ± 1,2	2,6 ± 1,2
Визнання та повага людей і вплив на оточуючих	5,3 ± 0,8	4,0 ± 1,5	4,3 ± 0,9
Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві	2,6 ± 1,2	2,4 ± 1,0	3,1 ± 1,2
Спілкування	3,1 ± 1,1	2,9 ± 1,0	2,9 ± 1,1
Здоров'я	2,7 ± 1,2	3,3 ± 1,3	3,2 ± 1,2

Як відображено в таблиці 1, окремі поліструктурні ціннісні орієнтації особистості в учасників дослідження були подібними за виразністю, а саме: «любов» і «спілкування».

Зауважимо, що певні ціннісні орієнтації особистості набули більшої значущості для курсантів після карантинних заходів, які пов'язані з пандемією COVID-19. Це такі поліструктурні ціннісні орієнтації особистості, як-от: «приємне проведення часу, відпочинок»; «високі матеріальні статки»; «пошук насолоди прекрасним»; «пізнання нового у світі, природі, людині» (відмінності між опитаними групами досягли рівня статистичної значущості за U-критерієм Мана-Уїтні $p \leq 0,05$); «високий соціальний статус і управління людьми» та «здоров'я».

Такі поліструктурні ціннісні орієнтації особистості в опитаних курсантів набули меншої значущості після карантинних обмежень, що були викликані пандемією COVID-19: «допомога іншим людям та милосердя до них»; «визнання та повага людей і вплив на оточуючих» (відмінності між опитаними групами досягли рівня статистичної значущості за U-критерієм Мана-Уїтні $p \leq 0,05$) та «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві». Насправді, зменшення значущості ціннісних орієнтацій, які пов'язані з активною взаємодією із соціумом, ми не очікували. Імовірно, це було зумовлено новим досвідом опосередкованого спілкування за допомогою більш активного використання технічних засобів та соціальних мереж.

Після перебування в умовах воєнного стану певні поліструктурні ціннісні орієнтації особистості в курсантів стали менш значущими, ніж були в так званий доковідний час, а саме: «приємне проведення часу, відпочинок»; «високі матеріальні статки», «визнання та повага людей і вплив на оточуючих» (відмінності між опитаними групами досягли рівня статистичної значущості за U-критерієм Мана-Уїтні $p \leq 0,05$) та «пошук насолоди прекрасним». Порівняння першої і третьої груп дослідження також показало певне збільшення значущості такої ціннісної орієнтації особистості, як «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві».

Порівняння другої і третьої груп дослідження демонструє зменшення значущості таких ціннісних орієнтацій особистості, як-от: «приємне проведення часу, відпочинок» (відмінності були близькими до рівня статистичної значущості); «високі матеріальні статки» (відмінності були близькими до рівня статистичної значущості); «пошук насолоди прекрасним», «пізнання нового у світі, природі, людині» (відмінності між опитаними групами досягли рівня статистичної значущості за U-критерієм Мана-Уїтні $p \leq 0,05$); «високий соціальний статус і управління людьми» (відмінності між опитаними групами досягли рівня статистичної значущості за U-критерієм Мана-Уїтні $p \leq 0,05$).

Істотно більшої значущості в опитаних курсантів, які перебувають в умовах воєнного стану, якщо порівняти з тими, хто зазнав карантинних обмежень через пандемію COVID-19, набула лише така поліструктурна ціннісна орієнтація особистості, як «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві».

Подібними за значущістю в опитаних курсантів другої і третьої груп дослідження були такі ціннісні орієнтації особистості, як «здоров'я» і «визнання та повага людей і вплив на оточуючих».

У таблиці 2 продемонстровано розподіл за значущістю ціннісних орієнтацій особистості курсантів.

Таблиця 2

Особливості розподілу за значущістю ціннісних орієнтацій особистості учасників дослідження

<i>Шкала</i>	<i>Перша група, ранг</i>	<i>Друга група, ранг</i>	<i>Третя група, ранг</i>
Приємне проведення часу, відпочинок	2	1	2,5
Високі матеріальні статки	4	2	5
Пошуки насолоди прекрасним	8	9	11
Допомога іншим людям та милосердя до них	3	3,5	1
Любов	5	6,5	4
Пізнання нового у світі, природі, людині	11	6,5	9,5
Високий соціальний статус і управління людьми	6	5	9,5
Визнання та повага людей і вплив на оточуючих	1	3,5	2,5
Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві	10	10	7
Спілкування	7	11	8
Здоров'я	9	8	6

Як відображено в таблиці 2, найбільш значущими для курсантів Харківського національного університету внутрішніх справ виявилися такі ціннісні орієнтації: «приємне проведення часу, відпочинок»;

«визнання та повага людей і вплив на оточуючих»; «допомога іншим людям та милосердя до них». Доволі високу значущість для учасників дослідження також мають цінності: «допомога іншим людям та милосердя до них»; «високі матеріальні статки». Найменш значущими для них були ціннісні орієнтації: «пошуки насолоди прекрасним», «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві», «пізнання нового у світі, природі, людині» та «спілкування».

На нашу думку, необхідні певні заходи для стимулювання в курсантів значущості такої ціннісної орієнтації, як «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві». Зрозуміло, що їхня соціальна активність останніми роками є обмеженою, але в юнацькому віці її значущість є нормативно високою. Подібні впливи, на нашу думку, необхідні для збільшення значущості такої поліструктурної ціннісної орієнтації, як «пізнання нового у світі, природі, людині».

Найстійкішими до впливів соціальної ситуації розвитку особистості виявилися такі ціннісні орієнтації, як «приємне проведення часу, відпочинок», «визнання та повага людей і вплив на оточуючих» та «любов».

Неочікуваним виявилось місце у структурі цінностей курсантів такої ціннісної орієнтації, як «здоров'я». Її значущість для опитаних дещо збільшилася, але неістотно, та є меншою, ніж у дослідженнях інших учених, наприклад О. Целякової. На нашу думку, це зумовлено кращим станом здоров'я курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання з підготовки поліцейських, ніж інших здобувачів вищої освіти.

Висновки

Найбільш значущими для курсантів Харківського національного університету внутрішніх справ виявилися поліструктурні такі ціннісні орієнтації: «приємне проведення часу, відпочинок»; «визнання та повага людей і вплив на оточуючих»; «допомога іншим людям та милосердя до них». Найменш значущими для них були ціннісні орієнтації: «пошуки насолоди прекрасним»; «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві»; «пізнання нового у світі, природі, людині»; «спілкування». Ціннісна орієнтація «здоров'я» в опитаних займала незначне місце у структурі цінностей.

Найстійкішими в опитаних курсантів до впливів соціальної ситуації розвитку особистості виявилися такі поліструктурні ціннісні орієнтації, як «приємне проведення часу, відпочинок», «визнання та повага людей і вплив на оточуючих» та «любов».

Після перебування в умовах воєнного стану певні поліструктурні ціннісні орієнтації особистості у курсантів стали менш значущими, ніж були в так званій доковідний час, а саме: «приємне проведення

часу, відпочинок», «високі матеріальні статки», «визнання та повага людей і вплив на оточуючих» та «пошук насолоди прекрасним».

Спеціальні соціально-психологічні заходи необхідні для збільшення значущості в курсантів таких поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості, як «пізнання нового у світі, природі, людині» та «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві».

Список бібліографічних посилань: **1.** Іванова Л. С., Овсяннікова В. В. Динаміка ціннісних орієнтацій студентів педагогічного вузу. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 4. С. 16–19. **2.** Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 38. С. 222–233. **3.** Захаренко Л. М. Особливості ціннісного компонента життєвої перспективи курсантів вищих навчальних закладів МВС України. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 1. С. 62–69. **4.** Коханова О. П. Ціннісні орієнтації сучасної молоді: значущість та реалізованість. *Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання*. 2014. № 31. С. 152–157. **5.** Васильєв С. П., Андрущенко А. О. Психологічні особливості динаміки ціннісно-сміслових орієнтацій курсантів вищих військових навчальних закладів в контексті розвитку їх психічної саморегуляції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. Вип. 1 (30). С. 15–19. **6.** Леженіна Л. М. Особливості ціннісних орієнтацій курсантів різних років навчання. *Науковий огляд*. 2014. Т. 9, № 10. URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/344/530> (дата звернення: 03.05.2023). **7.** Яковенко С. І., Ятчук М. С. Трансформаційні зміни особистості в умовах ВНЗ (порівняльний аналіз відмінностей між курсантами та студентами). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2 (2). С. 389–398. **8.** Осьодло В. І., Науменко Д. В. Розвиток ціннісно-сміслової сфери молоді під впливом навчально-службової діяльності. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2007. № 3. С. 326–333.

Надійшла до редколегії 07.05.2023

Прийнята до опублікування 11.06.2023

Kharchenko S. V., Siroshstan A. O. Transformation of the value and sense sphere of the cadets from higher education institutions with specific study conditions for police training

The importance of personal value orientations for determining the motives of behaviour has been demonstrated. The changes in the polystructural value orientations of the cadets from higher education institutions with specific study conditions for police training under the influence of quarantine measures and martial law have been studied. The study was carried out on the basis of Kharkiv National University of Internal Affairs. The methodology of

polystructural value orientations of personality by S. Bubnov and the U-criterion of Mann-Whitney were used in the study.

It has been demonstrated that cadets' value orientations related to active interaction with society under the influence of COVID-19 quarantine restrictions have decreased in importance. The most important value orientations for the cadets were the following: "having good time, leisure", "recognition and respect by people and influence on others", "help and mercy to other people". The least important for them were such value orientations as "search for beauty", "social activity to achieve positive changes in society", "discovering new things in the world, nature, and people", and "communication". The value orientation "health" took an insignificant place in the structure of values.

It has been shown that such value orientations as "having good time, leisure", "high-income", "recognition and respect by people and influence on others" have become less important for cadets under martial law. The most resistant to the influences of the social situation of personality development among the surveyed cadets were such polystructural value orientations as "having good time, leisure", "recognition and respect by people and influence on others", and "love".

After being under martial law, certain personal value orientations of cadets have become less important than they were in the so-called pre-martial law period, namely: "having good time, leisure"; "high-income", "recognition and respect by people and influence on others", "search for beauty".

Key words: personal value orientations, social situation of development, adolescence, S. Bubnov's methodology of polystructural value orientations of personality, cadets of higher education institutions with specific study conditions for police training, transformation of cadets' value orientations.

НАШІ АВТОРИ

- Абламська В. В.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (науковий співробітник)
- Абламський С. Є.** ➤ ХНУВС, відділ організації наукової діяльності та захисту інтелектуальної власності (начальник), канд. юрид. наук, доц.
- Балац Р. М.** ➤ ХНУВС (ад'юнкт)
- Білоус Т. Л.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра гуманітарних дисциплін (доцент), канд. пед. наук, доц.
- Бугайчук К. Л.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Бутович О. І.** ➤ Вінницька обласна прокуратура (керівник), канд. юрид. наук
- Василенко М. Є.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. пед. наук, доц.
- Васильєв С. В.** ➤ Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, кафедра історії та суспільно-економічних дисциплін, канд. юрид. наук, доц.
- Вереїтін С. В.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Гончаренко Л. Л.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. іст. наук, доц.
- Горбунова К. В.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (викладач), кафедра кримінального права та кримінології (аспірант)
- Демиденко Н. М.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра гуманітарних дисциплін (професор), канд. іст. наук, ст. наук. співроб.
- Ігнатів С. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України, відділ вибухотехнічних та пожежотехнічних досліджень (судовий експерт-вибухотехнік)

- Кисельов В. М.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (старший викладач)
- Климчук Д. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України, відділ вибухотехнічних та пожежотехнічних досліджень (начальник)
- Колесник М. О.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (старший викладач),
- Колобиліна О. О.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач)
- Колотік А. С.** ➤ Національна академія внутрішніх справ, м. Київ (докторант), канд. юрид. наук
- Комзюк А. Т.** ➤ ХНУВС, кафедра адміністративного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України
- Лисенко А. М.** ➤ Головне управління Національної поліції в Харківській області (оперуповноважений), канд. юрид. наук, доц.
- Лисенко І. В.** ➤ Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кафедра права (завідувач), канд. юрид. наук, доц.
- Лук'яненко С. В.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач), канд. юрид. наук
- Маркова О. О.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Матус В. В.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач)
- Моїсеєнко О. С.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. мед. наук
- Моргунов О. А.** ➤ ХНУВС (перший проректор), д-р юрид. наук, проф., засл. тренер України
- Музичук Е. О.** ➤ Академія праці, соціальних відносин і туризму (аспірант), м. Київ
- Музичук О. М.** ➤ ХНУВС (проректор), д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України
- Найда В. О.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем психологічного забезпечення правоохоронної діяльності (науковий співробітник)
- Науменко К. С.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. юрид. наук, доц.

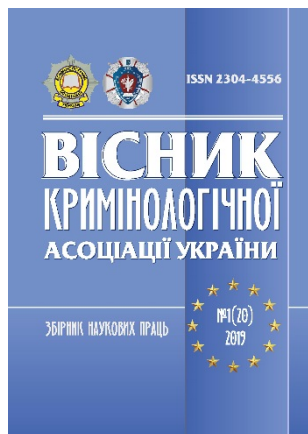
- Нікітін А. А.** ➤ Одеський державний університет внутрішніх справ, канд. юрид. наук, доц.
- Перевалова Л. В.** ➤ Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», канд. філос. наук, доц.
- Піддубна А. В.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (доцент), канд. юрид. наук
- Попова Л. М.** ➤ Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова, кафедра фінансів, обліку та безпеки бізнесу (професор), д-р юрид. наук, проф., академік Академії адміністративно-правових наук
- Прібиткова Н. О.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (науковий співробітник)
- Пчеліна О. В.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Свердлін К. Ю.** ➤ ХНУВС, факультет № 6 (заступник декана)
- Сіроштан А. О.** ➤ ХНУВС (курсантка)
- Скриннікова К. О.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук
- Соловійова О. Є.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології, канд. юрид. наук, доц.
- Степаненко Т. В.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільно-правових дисциплін, канд. юрид. наук, доц.
- Ткаченко П. І.** ➤ Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, кафедра кримінально-правових дисциплін (аспірант)
- Фоміна Т. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Харченко С. В.** ➤ ХНУВС, кафедра педагогіки та психології, канд. психол. наук, доц.
- Хромов А. В.** ➤ Державна архівна служба України (голова), канд. іст. наук
- Чалий Ю. І.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу, канд. юрид. наук, доц.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. За період існування було видано 20 номерів збірника, в яких опубліковано близько 550 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів з питань, що стосуються діяльності Кримінологічної асоціації України. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України.

Програмні цілі: розвиток теоретичної складової наук кримінально-правового циклу, здійснення наукового передбачення тенденцій розвитку науки і практики боротьби зі злочинністю, наукове забезпечення діяльності Національної поліції, сприяння реалізації правоохоронними органами державної політики у сфері протидії злочинності, співробітництво з міжнародними кримінологічними організаціями, аналіз та поширення кращих зразків та досвіду їх роботи.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти навчальних закладів МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Із 2018 року **періодичність** випуску видання становить 2 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <https://visnikkau.webnode.com.ua>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. За період існування було видано 72 номери журналу, в яких опубліковано близько 3300 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів наукового спрямування з питань, що стосуються тематики видання. Журнал неодноразово ставав призером конкурсів на краще видання в системі МВС України.

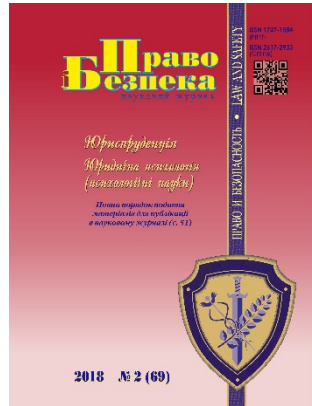
Програмні цілі: поширення результатів наукових досліджень теоретичних і практичних проблем права і безпеки, наукове забезпечення законотворчого процесу та практичної діяльності правоохоронних органів України, сприяння реалізації державної політики у сфері забезпечення прав і свобод громадян та протидії злочинності тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. За період існування було видано 55 номерів збірника, в яких опубліковано близько 4100 наукових статей.

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Нинішня **періодичність** випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 23375-13215 ПР від 27.12.2018.

Підп. до друку 27.06.2023. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 19,83. Тираж 50 прим. Зам. № 2023-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.